

Current Perspectives in Social Sciences

Formerly: Journal of Social Sciences Institute

Official journal of Atatürk University Social Sciences Institute

Volume 28 • Issue 3 • September 2024

EISSN 2822-3160

<https://dergipark.org.tr/en/pub/atasobed>

Current Perspectives in Social Sciences

CHIEF EDITOR / BAŞ EDITÖR

İlknur EMEKLİ

Department of Arabic Language and Literature,
Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum,
Turkey
*Atatürk Üniversitesi- Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Erzurum, Türkiye*

EDITORS / EDITÖRLER

Serkan NAKTİYOK

Department of Management and Work Psychology,
Atatürk University, Faculty of Economics and
Administrative Sciences, Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi- Yönetim ve Çalışma Psikolojisi,
Erzurum, Türkiye*

SECRETARY

Mehmet ULUĞ

Graduate School of Social Sciences, Atatürk
University, Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Erzurum, Türkiye*

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Belgin AYDINTAN

Division of Business, Department of Business
Administration, Faculty of Economics and
Administrative Sciences, Ankara Hacı Bayram Veli
University, Ankara, Turkey
*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi- İşletme
Bölümü, Ankara, Türkiye*

Enver AYDOĞAN

Division of Business, Department of Business
Administration, Faculty of Economics and
Administrative Sciences, Ankara Hacı Bayram Veli
University, Ankara, Turkey
*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi- İşletme
Bölümü, Ankara, Türkiye*

Osman ELMALI

Department of History of Philosophy, Atatürk
University, Faculty of Theology, Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi- Felsefe ve Din Bilimleri
Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Muhsin HALİS

Division of Management, Department of
Management and Organization, Kocaeli University,
Faculty of Economics and Administrative Sciences,
Kocaeli, Turkey
*Kocaeli Üniversitesi- İşletme Bölümü, Kocaeli,
Türkiye*

Naci İSPİR

Department of Radio, Cinema and Television,
Atatürk University, Faculty of Communication,
Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi- Radyo-Televizyon ve Sinema
Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Ömer Faruk İŞCAN

Division of Business, Department of Management
and Organization, Atatürk University, Faculty of
Economics and Administrative Sciences, Erzurum,
Turkey
*Atatürk Üniversitesi- İşletme Bölümü, Erzurum,
Türkiye*

Hüseyin Ali KUTLU

Department of International Trade and Logistics,
Atatürk University, Faculty of Economics and
Administrative Sciences, Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi- Uluslararası Ticaret ve Lojistik
Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Atılhan NAKTİYOK

Division of Business, Department of Management
and Organization, Atatürk University, Faculty of
Economics and Administrative Sciences, Erzurum,
Turkey
*Atatürk Üniversitesi- İşletme Bölümü, Erzurum,
Türkiye*

Gökalp Nuri SELÇUK

Department of Tourism Management, Atatürk
University, Faculty of Tourism, Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi- Turizm İşletmeciliği Bölümü,
Erzurum, Türkiye*

Özgür TEMİZ

Department of Public Law, Department of
Administrative Law, Faculty of Law, Atatürk
University, Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi- Kamu Hukuku Bölümü,
Erzurum, Türkiye*

Sait UYLAŞ

Department of Arabic Language and Literature,
Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum,
Turkey
*Atatürk Üniversitesi- Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Erzurum, Türkiye*

FOREIGN LANGUAGE CONSULTANTS / YABANCI DİL DANIŞMANLARI

Kamil CİVELEK

Department of American Culture and Literature,
Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum,
Turkey
*Atatürk Üniversitesi- Amerikan Kültürü ve Edebiyatı
Erzurum, Türkiye*

Ahmet SARI

Department of German Language and Literature,
Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum,
Turkey
*Atatürk Üniversitesi- Alman Dili ve Edebiyatı
Erzurum, Türkiye*

Mehmet TAKKAÇ

Department of English Language Education,
Atatürk University, Erzurum, Turkey
*Atatürk Üniversitesi- İngiliz Dili Eğitimi Bölümü,
Erzurum, Türkiye*

Nimet YILDIRIM

Department of Persian Language and Literature,
Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum,
Turkey
*Atatürk Üniversitesi- Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Erzurum, Türkiye*

Nurullah YILMAZ

Department of Arabic Language and Literature,
Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum,
Turkey
*Atatürk Üniversitesi- Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Erzurum, Türkiye*

Current Perspectives in Social Sciences

AIMS AND SCOPE

Current Perspectives in Social Sciences is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal is official publication of the Atatürk University Institute of Social Sciences and published triannually on March, June, September and December. The publication languages of the journal are Turkish and English. Current Perspectives in Social Sciences aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level in Turkish language. The journal publishes original articles, reviews, care reports, and letters to the editors that are prepared in accordance with ethical guidelines. The scope of journal includes communication, geography, history, linguistics, psychology, anthropology, philosophy, philology, sociology, archeology, economy, international relations, social work, political science, international studies, business management, applied econometrics, applied statistics, law and public administration.

The target audience of the journal is experts, researchers and professionals working and interested in social sciences.

Current Perspectives in Social Sciences is currently indexed in **DOAJ, EBSCO, ERIH Plus, TUBITAK ULAKBİM TR Index and China National Knowledge Infrastructure (CNKI)**.

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the Council of Science Editors (CSE) Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

Current Perspectives in Social Sciences is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at <https://dergipark.org.tr/en/pub/atasobed>. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at <https://dergipark.org.tr/en/pub/atasobed/writing-rules>.

AMAÇ VE KAPSAM

Current Perspectives in Social Sciences; bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört sayı olarak yayınlanmaktadır. Derginin yayın dilleri Türkçe ve İngilizce'dir. Current Perspectives in Social Sciences, Türkçe dilinde en yüksek bilimsel düzeyde makaleler yayınlayarak literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dergi, etik kurallara uygun olarak hazırlanmış özgün makaleler, derlemeler, bakım raporları ve editörlere mektuplar yayınlar. Derginin kapsamı iletişim, coğrafya, tarih, dil bilimi, psikoloji, antropoloji, felsefe, filoloji, sosyoloji, arkeoloji, ekonomi, uluslararası ilişkiler, sosyal hizmet, siyaset bilimi, uluslararası çalışmalar, işletme yönetimi, uygulamalı ekonometri, uygulamalı istatistik, hukuk ve kamu yönetimidir.

Derginin hedef kitlesi, sosyal bilimlerin her alanına ilgi duyan veya çalışan araştırmacı ve uzmanlardır.

Current Perspectives in Social Sciences, DOAJ, EBSCO, ERIH Plus, TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin, China National Knowledge Infrastructure (CNKI)'da indekslenen uluslararası alan indeksli bir dergidir.

Derginin editöryel ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. Turcology Research dergisinin editöryel ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama (doaj.org/bestpractice) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda ifade edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

Açık Erişim Bildirimi

Current Perspectives in Social Sciences yayınlanma modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atasobed> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. Current Perspectives in Social Sciences içeriği, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari (CC BYNC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atasobed/writing-rules> adresinden ulaşabilirsiniz.

Contact (Editor in Chief) / İletişim (Baş Editör)

İlknur EMEKLİ

Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Erzurum, Türkiye

✉ ilknur.emekli@atauni.edu.tr

✉ sosbildergi@atauni.edu.tr

🌐 <https://dergipark.org.tr/en/pub/atasobed>

☎ +90 442 231 49 26

Contact (Publisher) / İletişim (Yayıncı)

Atatürk University

Atatürk University, Erzurum, Turkey
Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü 25240 Erzurum, Türkiye

✉ ataunijournals@atauni.edu.tr

🌐 <https://bilimseldergiler.atauni.edu.tr>

☎ +90 442 231 15 16

Current Perspectives in Social Sciences

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Research Articles / Araştırma Makaleleri

- 293** "This inmate declined to make a last statement": A Quantitative Exploration of the Determinants of Inmate Execution Final Statements in Texas, 1982-2022
"Bu mahkum son bir açıklama yapmayı reddetti" : Teksas'ta Mahkumların İnfazının Belirleyicilerinin Nihai Açıklamalarının Niceliksel Bir Araştırması, 1982-2022
John WALLISS, Mark LITTLER
- 300** Aydınlanma Dönemi Genel Felsefesi ve Dönemin Oyun Yazarlığına Etkileri
The General Philosophy of The Enlightenment Period and The Effects of Periodic Playwriting
Burak AKYÜZ
- 305** Kültürel Şiddetten Radikalleşmeye: Hindistan'da Müslümanlara Yönelik Ayrımcılığın Radikalleşmeye Çift Taraflı Etkisi
From Cultural Violence to Radicalization: The Double Effect of Discrimination Against Muslims on Radicalization in India
Kaan KILIÇ
- 316** Çanakkale Savaşları Sırasında İzmir'in Durumuna Dair
On the Situation of Izmir During the Gallipoli Campaign
Volkan MARTTİN
- 328** Perceived Discrimination among Muslim, Muslim Feminist and Feminist Women in Türkiye
Türkiye'deki Müslüman, Müslüman Feminist ve Feminist Kadınlar Arasında Algılanan Ayrımcılık
Albina Sila AKARUSU, Eylül ULUSOY
- 336** Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Türkiye'de Arkeoloji Turizmi
Archaeological Tourism in Türkiye from the Establishment of the Republic to the Present
Abdullah Kasım SONKAYA
- 350** İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının Deniz Taşımacılığı Açısından Öneminin Analiz Edilmesi
Analyzing The Importance of The Bosphorus and The Dardanelles Straits in Terms of Marine Transportation
Ayşegül GÜLER
- 361** The Impact of the Covid-19 Period on the Stock Returns and Financial Performance of Companies
Covid-19 Döneminin Şirketlerin Hisse Senedi Getirileri ve Finansal Performansları Üzerindeki Etkisi
Eda DALBUDAK ZORKİRİŞÇİ, Erkan ALSU, Ömer Faruk RENÇBER
- 375** Geleneksel Bir Gıda Ürünü Olarak Kandırf Peynirini Keşfetmek
Discovering Kandırf Cheese as a Traditional Food Product
Erkan DENK
- 389** Nüfus ve Yerleşmelerin Dikey Dağılışı: Denizli Örneği
Vertical Distribution of Population and Settlements: Denizli Case
Rauf BELGE
- 402** Friedrich August Von Hayek'in 'Bilimsicilik' Eleştirisi
Friedrich August Von Hayek's Criticism of "Science"
Osman ELMALI, Sedat BİNİCİ
- 415** The Connection of Archival Science with Graphology and Criminology Studies
Arşiv Biliminin Grafoloji ve Kriminoloji Çalışmalarıyla Bağlantısı
Yasin ŞEŞEN

Current Perspectives in Social Sciences

- 435** Cumhuriyetin İlk Yıllarında Mersinde (İçel) Tarım Politikaları ve Ekonomi Etkileri (1923-1945)
Agricultural Policies and Economic Effects in Mersin (İçel) in the First Years of the Republic (1923-1945)
Cengiz ATLI, Zeynep Müjde SAKAR
- 455** Erratum-1
Uğur KÜÇÜKOĞLU
- 456** Erratum-2
Mehmet Akif SEYİTOĞULLARI

“This inmate declined to make a last statement”: A Quantitative Exploration of the Determinants of Inmate Execution Final Statements in Texas, 1982-2022

John WALLISS¹

Derby Üniversitesi, Hukuk ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Derby, United Kingdom

University of Derby, School of Law and Social Sciences, Derby, United Kingdom
j.walliss@derby.ac.uk

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Mark LITTLER²

Greenwich Üniversitesi, Hukuk ve Kriminoloji Fakültesi, London, United Kingdom

University of Greenwich, The School of Law and Criminology, London, United Kingdom
m.a.littler@greenwich.ac.uk

"Bu mahkum son bir açıklama yapmayı reddetti": Teksas'ta Mahkumların İnfazının Belirleyicilerinin Nihai Açıklamalarının Niceliksel Bir Araştırması, 1982-2022

Abstract

The last two decades have witnessed a significant growth in the volume of academic work exploring the final statements of inmates executed in the United States of America. While this has done much to advance academic understanding of final statements, comparably little attention has been paid to the not-insignificant number of inmates who decline to speak prior to their execution. The article presents the results of a regression analysis of a 574-case data set covering all executions conducted in Texas between December 1982 and April 2022. Despite including a range of variables, analysis identified only a single significant result: the presence of victims' family and/or close friends. The significance of this finding for existing scholarship and practice is discussed, alongside possible directions for future research.

Keywords: Death row, Texas, capital punishment, final statements

Öz

Son yirmi yılda, Amerika Birleşik Devletleri'nde idam edilen mahkumların son ifadelerini inceleyen akademik çalışmaların hacminde önemli bir artış görüldü. Bu, son ifadelerin akademik olarak anlaşılmasını ilerletmek için çok şey yapmış olsa da, idamlarından önce konuşmayı reddeden önemli sayıdaki mahkuma nispeten az olduğuna dikkat edildi. Makale, Aralık 1982 ile Nisan 2022 arasında Teksas'ta gerçekleştirilen tüm idamları kapsayan 574 vakalık bir veri setinin regresyon analizinin sonuçlarını sunmaktadır. Bir dizi değişkeni içermesine rağmen, analiz yalnızca tek bir önemli sonucu belirlemiştir: Kurbanların ailesinin ve/veya yakın arkadaşlarının varlığı. Bu bulgunun mevcut akademik çalışma ve uygulama açısından önemi, gelecekteki araştırmalar için olası yönlerin yanı sıra tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm cezası, Teksas, idam cezası, son ifadeler

Geliş Tarihi/Received	10.01.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested	06.06.2024
Son Revizyon/Last Revision	10.06.2024
Kabul Tarihi/Accepted	28.06.2024
Yayın Tarihi/Publication Date	20.09.2024

Cite this article as: Walliss, J. & Littler, M. (2024). “This inmate declined to make a last statement”: A quantitative exploration of the determinants of inmate execution final statements in Texas, 1982-2022. *Current Perspectives in Social Sciences*, 28(3), 293-299.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Introduction

The last two decades have witnessed a significant growth in the volume of academic work exploring the final statements of inmates executed in the United States of America. Focusing mainly on the state of Texas, this research has covered topics including the themes and psychological constructs found in last statements (Heflick, 2005; Schuck & Ward, 2008; Vollum, 2008; Vollum & Longmire 2009; Ross Meyer, 2011; Upton et al, 2017; Foley & Kelly, 2007; Kelly & Foley, 2013, Foley & Kelly, 2018; Kelly & Folley, 2018; James, 2022), patterns of apology and repentance (Vollum, 2008; Eaton & Theuer, 2009; Rice et al, 2009; Cooney & Philips, 2013; Eaton, 2014), the communication of defiance (James, 2022), and the use of positive emotional language (Lester & Gunn, 2013; Hirschmuller & Egloff, 2016; Goranson et al, 2017; for a recent review of this literature, see Walliss, 2022).

While this work has done much to advance academic understanding of final statements, comparably little attention has been paid to the not-insignificant number of inmates who decline to speak prior to their execution. Depending on the date range selected by the study, the number of inmates in this category may range from just over one in 10 (Ross Meyer, 2011) to around a quarter (Eaton & Theuer, 2009: 24%; Schuck & Ward, 2008: 25%; James, 2022: 25.85%). Scholars have put forward a range of explanations for this state of affairs, inferring that inmates remain silent because of the futility of their situation, or because they are so filled with remorse that they feel unable to express sorrow for their crimes (Heflick, 2005; Schuck and Ward, 2009; Ross Meyer, 2011). Silence has also been argued to suggest that the inmate rejects the legitimacy of their execution (Ross Meyer, 2011), or the state's right to take a life (Johnson, 2013). Scholars have also argued that inmates may say nothing because they are simply rendered mute by fear of their impending demise (Johnson et al., 2014). While these explanations possess surface credibility, few of the papers published use large scale or empirically robust approaches to test these theories, and as a result, the literature is characterised by insights drawn from small samples, qualitative analyses, or simply conjecture. As a consequence, while there are a number of potentially credible theories, it is impossible to identify which - if any - best represents reality.

The aim of this article is to address this gap in the literature by using a robust quantitative method to explore the characteristics of inmates who decline to speak prior to their execution. It will use a sample comprising data from all executions conducted in Texas between the post-Furman resumption of capital punishment in December 1982 and April 2022 (n=574). Regression analysis will be employed to model the characteristics associated with whether an offender might make a final statement, with a view to determining which factors - if any - are significant predictors of inmates speaking prior to execution. The remainder of this article will be divided into five main sections: the first will briefly review the social scientific literature on final statements. In doing so, it will highlight a gap in the literature concerning the question of why inmates chose to make a statement or not. Following this, the methodology will outline the sample and data gathering techniques employed for this paper, and will provide an overview of the demographic characteristics of the inmates sampled. The third section of the article will then present the results of regression analysis, which will then be discussed in the following section. The key areas of discussion, directions for future research, and limitations will then be surmised in a final concluding section.

Literature review

For almost two decades social scientists have researched various aspects of the final statements of executed inmates in the USA. The greater portion of this literature has focused on the themes found in final statements, with researchers observing similar, if not identical themes, within them. These include expressions of love and appreciation to family and friends, statements of religious faith, declarations of guilt, defiance, and innocence, and apology and repentance (Heflick, 2005; Schuck & Ward, 2008; Vollum, 2008; Vollum & Longmire 2009; Ross Meyer, 2011; Upton et al, 2017; James, 2022). This work has been complemented by several articles written by psychiatrists including Sharon R. Foley and Brendan D. Kelly on the psychological constructs found within final statements (Foley & Kelly, 2007; Kelly & Foley, 2013, Foley & Kelly, 2018; Kelly & Folley, 2018). According to Foley and Kelly, around half of the statements that sampled from Texas between 2002 and 2017 displayed evidence of 'unbearable psychological pain' (47%) and 'identification-egression' (51%), with the latter being defined as where the inmate "...identifies with a lost or rejecting other or ideal", such as a family member or freedom (Kelly & Foley, 2013:544; Foley & Kelly, 2018).

Several scholars have also explored which factors predict whether an inmate will apologise and express repentance. Vollum (2008) concluded that inmates who were under the age of 18 at the time of their crime and those with a high school education or General Education Diploma (GED) were significantly more likely to express contrition in their statement. Inmates were

also said to be significantly more likely to do so when witnesses for the victim(s) of the crime were present at the execution (see also Rice et al., 2009). In contrast, older inmates and those who were older when they committed their crime, as well as those who were executed for killing a police officer, were less likely to do so. Two other factors that have been highlighted in the literature as playing a significant role in determining whether an inmate apologises are the type of state in which the execution took place and the extent to which an inmate invoked God in their statement. In the case of the former, Eaton (2014) found that almost half of white males executed in Southern 'honor states' offered an apology compared with 29% of those from non-honor states, although they were no more likely to express remorse. She also concluded that both the length of time an inmate had spent on Death Row and, again, that the presence of witnesses for the victim(s)' family predicted whether an inmate would express remorse. Similarly, Cooney & Phillips (2013) found that the more an inmate mentioned God in their statement, the more likely they were to apologise, with 53% of those who mentioned God twice apologising and 71% of those who mentioned God three or more times doing so. In addition, mentioning God also increased the word count of the statement, with each mention of God increasing the word count by 175% and each increase in a hundred words also increasing the odds of an apology by 83%.

The final, perhaps counterintuitive, finding of researchers working in this field is that statements tend to contain a higher proportion of positive emotional words than one might expect given the inmates' situation. Hirschmüller and Egloff (2016) found that inmates used on average a higher proportion of positive words (such as 'happy' or 'love') than negative ones (such as 'sad' and 'hate'), with 80% of the statements sampled containing more positive words than negative ones. They also compared these statements with results from a study where participants were asked to contemplate their own death (Kashdan et al., 2014) as well as suicide notes preceding actual or attempted death (Handelman & Lester, 2007), and in both cases found that the statements of those executed contained a higher proportion of positive words. More recently, Goranson et al. (2017) compared final statements with poetry and imaginary final statements from participants recruited online. They found that the final statements used a significantly lower percentage of negative words than either the poetry or imagined statements. The percentage of positive words was also higher in actual final statements and in the poetry reviewed than in the imagined statements.

However, while a significant amount of attention has been paid by researchers to what inmates say in their final statements and its importance as a signifier of other factors and traits, comparatively little attention has been paid to those inmates who declined to make a statement. Several possible explanations have been put forward by scholars to explain this state of affairs. Hefflick (2005) and Schuck and Ward (2009) have suggested that inmates remain silent because they know that nothing that they say will change their situation, and, indeed, feel that any speech may be perceived as disrespectful to co-victims or their own families. In addition, they may also not wish to betray their emotional state in front of witnesses, particularly when they are angry and/or scared. In contrast, Linda Ross Meyer (2011) has posited that silence may stem from a variety of motivations, ranging from a rejection of the legitimacy of the state's right to take their life, to their inability to express the remorse that they feel for their crimes. Silence may also, she suggests, signify that the inmate has been rendered mute – "reduced to the nonhuman, the 'dumb' animal" – by the execution process: effectively deprived of their voice through a combination of "...confusion, fear or emotion [al] turmoil" (Ross Meyer, 2011, p. 194). This latter point has been echoed by Robert Johnson, who has argued that inmates' silence may represent either "a profound alienation from the [execution] process, which they protest with their silence" or that they have been "rendered speechless by the enormity of the violence that awaits [them], made mute by the unspeakable cruelty of the killing process" (Johnson, 2013, p. 112; Johnson et al, 2014, p. 148). Nevertheless, as Stephen K. Rice and colleagues (2009) have noted, we should be cautious in (over)interpreting inmates' silence. While we may speculate as to the reasons why some may decline to make a final statement, in the absence of information about inmates – particularly in the period leading up to their execution – scholars may struggle to attribute meaning to silence.

Methodology

The literature considered in the previous section highlights an area for research exploration: identifying which demographic and penal factors predict whether or not an inmate will make a final statement. To explore this question, the analysis presented drew on data from 574 inmates executed in Texas between December 1982 and June 2022. This represented the totality of executions during this period in the state of Texas, and was chosen as the focus for analysis for two primary reasons. First and foremost, the vast majority (587 inmates) of those executed in the United States post-Furman have been put to death in Texas (which represents 37% of the 1,586 executions nationally in this period at the time of writing - June 2024). In addition, as will be discussed in more detail below, the state also publishes detailed information on its death row

population which is easily accessible online. Indeed, all but one published piece of research on the final statements of death row inmates in the contemporary United States draws on statements from inmates from Texas (Walliss, 2022), largely reflecting the ease with which data may be accessed. In contrast, other death penalty states are significantly more reticent in providing access to such information, with none providing anything that is comparable in breadth or depth to the data provided by Texas. No other state, for example, takes the time to transcribe the final statements of inmates at the time of execution nor publishes this information online.¹

Data for analysis was gathered from the Texas Department of Criminal Justice (TDCJ) 'Death Row Information' website (https://www.tdcj.texas.gov/death_row/). This contains a variety of information about executed inmates, inmates currently on death row, scheduled executions, as well as other relevant information for news media, crime victims and interested parties. The 'Executed Inmates' section of the website provided the basis for the analysis, as it comprises a table of information about each inmate, which, in turn, links to transcripts of their final statements (if they chose to make one) and an inmate information sheet including key demographic and penal data: namely their date of birth, sex, ethnicity, their home state, the highest education level that they completed, their age when they committed the offence, and the dates that they were received by TDCJ and executed. Prior to analysis this data was transcribed and coded into a CSV file for analysis using SPSS.²

The demographic and penal information for the executed inmates can be briefly summarized as follows: all but six were male, with a mean age of 39.83 years at the time of their execution (SD 9.027). Two-thirds of inmates came from Texas (66%), with the majority (55%) being non-white (this group being composed of 66% Black and 34% Hispanic inmates). A majority (54%) of inmates were recorded as having had a prior conviction, and their mean education level was 10 years (SD 2.146). The mean age at which they committed the offence for which they were sentenced to death was 27 years old (SD 7.889), and on average each inmate had spent just over 11 years on death row prior to their execution (136.19 months: SD 58.332).³

Analysis

In order to provide a robust exploration of the central research question, analysis employed a single binary logistic regression model with a binary measure capturing whether the offender gave a statement (yes/no) used as dependent variable alongside demographic controls for age (scale), sex (binary), ethnicity (nominal, black as reference category), and number of years of formal education (scale). Alongside this, three further measures relating to imprisonment were included as controls: duration of imprisonment in months (scale), previous imprisonment (binary), and the presence of victims' family and close friends (binary). Model diagnostics including Nagelkerke pseudo-R², and Hosmer-Lemeshow goodness of fit tests were used prior to analysis to assess overall model fit and alignment. Significance was calculated at the 5% level.

A single model was produced including all independent variables, the results from which are presented in table 1, below.

---

¹ The procedure whereby this takes place is outlined in the Texas Department of Criminal Justice's Correctional Institutions Division Execution Procedure (April 2019). Once the inmate has been secured to the gurney in the execution chamber and an IV line has been inserted into a vein, the Unit Warden or designee gives them the opportunity to make a brief statement to the witnesses gathered in an adjoining room. Once the inmate has finished their statement, or signified that they do not wish to make one, the execution then commences. Any statement made is simultaneously transcribed by a member of correctional staff listening from a remote location, after which it is published on the previously discussed TDCJ death row information website. (see TDCJ, 2019).

² The information sheets also contained other information that was not transcribed, such as the inmate's height, weight (in pounds), eye colour, home county, as well as details about their prior convictions (if any) and capital offence.

³ Missing information: inmate's home state (n=30); ethnicity (n=2); prior conviction (n=28); education level (n=48); age when committed the crime (n=22); months on death row (n=14)

	b	S.E.	O.R.
Age (at Execution)	-.030	.048	.970
Sex	1.532	.856	4.629
Education Level	-.047	.057	.954
Ethnicity			
-White	-.115	.269	.891
-Hispanic	.280	.378	1.323
Age (at Offence)	.000	.049	1.000
Months on Death Row	.002	.004	1.002
Prior Imprisonment	.397	.248	1.473
Presence of Victim Family and/or Friends	1.477	.286	4.378***
Constant	-.045	1.170	.956
* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$			

Table 1 – Demographic and Penal Variables as Predictors of Death Row Statements

The chi-square for the model was 39.126, with 9 degrees of freedom ($p < .001$). The Hosmer-Lemeshow test returned a chi-square statistic of 9.512 with 8 degrees of freedom ($p = .301$), indicating that the observed data did not significantly differ from the predictions of the model, while Nagelkerke's pseudo- R^2 indicated moderate but acceptable goodness of fit ($R^2 = .118$). Of all the variables included in the model, only the presence of the victim's family or friends ($OR = 4.378$, $p < .001$) reached significance at the 5% level, suggesting that their presence significantly increased the likelihood of a statement being given. Moreover, the odds ratio for the presence of the victim's family or friends indicated an effect of significant magnitude, with its impact almost three times as strong as that of prior imprisonment ($OR = 1.473$). While all other variables were non-significant at the 5% level, the effect for sex narrowly missed out on attaining significance ($OR = 4.629$, $p = .075$) and would have been deemed significant had the 10% threshold been used. The implications of these findings are discussed below.

Discussion

The aim of the preceding analysis was to determine which demographic and penal factors predicted whether an inmate made a final statement. Of the variables included in our analysis, only one evidenced a significant result: the presence of victims' family and/or close friends. This is consistent with work by Rice et al (2009), whose analysis of a sample of 341 executions between December 1982 and June 2005 found that inmates were not only more likely to make a statement when such persons were present at the execution, but were also more likely to admit guilt and express repentance (see also Eaton, 2014). As they observe, "...it would appear that there is something emotionally palpable underway when witness lists are made up of not only criminal justice officials, media representatives, and inmate witnesses but also homicide survivors", and it is this which provides the impetus for inmates to give a final statement (Rice et al., 2009, p. 315).

While it is difficult to draw firm conclusions from the results of our single limited study, should our findings be replicated, they would pose significant questions in respect of the conduct of executions in the United States. Primarily, the fact that a significant number of inmates (possibly around a quarter) decline to make a final statement presents a profound commentary on the psychological and emotional toll of the death penalty, showing how the death row process strips individuals of their dignity and voice; effectively rendering them mute in the face of their own demise (Johnson, 2013; Johnson et al., 2014). Secondly, the presence of witnesses for the victim(s) also raises questions about the dynamics of justice, forgiveness and closure within the US capital punishment system. Final statements are an attempt by the condemned to seek forgiveness,

express remorse or even provide explanations, all of which can have a profound impact on grieving families. However, this raises an important question about whether the purpose of the death penalty is retributive justice, a form of deterrence, or a path to reconciliation between offender and victim(s). The presence of a victim's family not only highlights the emotional complexities of the judicial process, but also raises the question of whether the final moments of an inmate's life should serve as a platform for addressing the emotional needs of the victims' families or if this places an undue emotional burden on both parties. Ultimately this execution chamber interaction between offender and representatives of victim(s) underscores the complex interplay between punishment, healing, and the quest for justice, challenging society to reflect on the deeper implications of capital punishment.

Future work may wish to consider triangulating our findings through either qualitative interviews with pre-execution inmates or through the analysis of the creative outputs of death row inmates (see for example, Abu-Jamal, 1996; Arriens, 2004; Rossi, 2004; Dicks, 2013; Owens-Murphy, 2023). In respect of the latter there is a particularly rich seam of data that future studies could use to explore the state of mind amongst pre-execution criminals, and with which few academic studies have sought to engage. Equally, replication in alternate jurisdictions within the US would be welcome as a further test of our results, as would studies extending our approach geographically to non-Western states and states in the Global South. The lack of a literature on the factors predisposing inmates to speak at execution in these jurisdictions may be regarded as one of the key shortcomings of the existing literature.

Conclusion

This paper has sought to contribute to ongoing debates around the factors determining the behaviour of death row inmates in respect of their decision to make a pre-execution statement. Building on work by Rice et al (2009) and Eaton (2014), it examined a 574-case data set encompassing all executions in the state of Texas between 1982 and 2022. The results of regression analyses highlighted a significant effect on pre-execution statement making for only the presence of victim family and/or friends. While it is impossible from our analyses to determine the underlying cause of this behaviour, our results are in line with findings in work by Rice et al (2009) and Eaton (2014), and suggest that inmates are more likely to say something when victims' family and close friends are present at the execution.

A key limitation of this research is that, like almost all the research on final statements, it focused solely on those who were executed in Texas. Future research may wish to expand on our analysis via the use of a larger data set, considering behaviours around executions outside Texas. This should include other US states as well as other international contexts, particularly in the Global South. Equally, qualitative research may wish to pay attention to the views of death row offenders prior to execution, with a view to shedding further light on their decision-making process around the decision to make a statement.

Author Contributions: Concept - J. W.; Design- M. L.; Supervision- J. W.; Resources- J. W., M. L.; Data Collection and/or Processing- J. W.; Analysis and/or Interpretation- J. W., M. L.; Literature Search- J. W.; Writing Manuscript- J. W.; Critical Review- M. L.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Yazar Katkıları: Fikir-J. W.; Tasarım-M. L.; Denetleme-J. W.; Kaynaklar-J. W., M. L.; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi- J. W.; Analiz ve/veya Yorum-J. W., M. L.; Literatür Taraması-J. W.; Yazıyı Yazan-J. W.; Eleştirel İnceleme-M. L.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

References

- Abu-Jamal, M. (1996). *Live From Death Row*. Harper Perennia.
- Arriens, J. (2004). *Welcome to Hell: Letters and Writings from Death Row*. Northeastern University Press.
- Cooney, M., & Phillips, S. (2013). With God on one's side: The social geometry of death row apologies. *Sociological Forum*, 28(1), 159–178.
- Dicks, S. (2013). *Death Row: Interviews with Inmates, Their Families and Opponents of Capital Punishment*. Jefferson, NC: McFarland & Co Inc.
- Eaton, J. (2014). Honor on death row: Apology, remorse, and the culture of honor in the U.S. South. *Sage Open*. April-June,

- 1-9.
- Eaton, J., & Theuer, A. (2009). Apology and remorse in the last statements of death row prisoners. *Justice Quarterly*, 26(2), 327–347.
- Foley, S. R., & Kelly, B. D. (2007). The psychological concomitants of capital punishment: Thematic analysis of last statements from death row. *American Journal of Forensic Psychiatry*, 28(4), 7–14.
- Foley, S. R., & Kelly, B. D. (2018). Forgiveness, spirituality and love: Thematic analysis of last statements from death row. *QJM: An International Journal of Medicine*, 1–5.
- Goranson, A., Ritter, R. S., Waytz, A., Norton, M. I., & Gray, K. (2017). Dying is unexpectedly positive. *Psychological Science*, 28(7), 988–999.
- Handelman, L. D., & Lester, D. (2007). The content of suicide notes from attempters and completers. *Crisis*, 28, 102–104.
- Heflick, N. A. (2005). Sentenced to die: Last statements and dying on death row. *Omega*, 51(4), 323–336.
- Hirschmüller, S., & Egloff, B. (2016). Positive emotional language in the final words spoken directly before execution. *Frontiers in Psychology*, 6, 1–9. <https://psycnet.apa.org/doi/10.3389/fpsyg.2015.01985>
- James, T. (2022) *Death & Defiance: A Qualitative Exploration of Final Statements from People on Death Row*. Kent State University, Doctoral dissertation
- Johnson, R. (2013) A few words on the last words of condemned prisoners. *Journal of Prisoners on Prisons*, 22(1), 112–121.
- Johnson, R., Kanewske, L. C. & Barak, M. (2014) Death Row confinement and the meaning of last words. *Laws*, 3(1), 141–152.
- Kashdan, T. B., DeWall, C. N., Schurtz, D. R., Deckman, T., Lykins, E. L. B., Evans, D. R., McKenzie, J., Segerstrom, S. C., Gailliot, M. T., & Brown, K. W. (2014). More than words: Contemplating death enhances positive emotional word use. *Personality and Individual Differences*, 71, 171–175.
- Kelly, B. D., & Foley, S. R. (2013). Love, spirituality and regret: Thematic analysis of last statements from death row, Texas (2006–11). *The Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 41, 540–550.
- Kelly, B. D., & Foley, S. R. (2018). Analysis of last statements prior to execution: Methods, themes and future directions. *QJM: International Journal of Medicine*, 111(1), 3–6.
- Lester, D., & Gunn, J. F. (2013). Ethnic differences in the statements made by inmates about to be executed in Texas. *Journal of Ethnicity in Criminal Justice*, 11, 1–7.
- Owens-Murphy, K. (2023). *Ghosts Over the Boiler: Voices from Alabama's Death Row*. Vanderbilt University Press
- Rice, S. K., Dirks, D., & Exline, J. J. (2009). Of guilt, defiance, and repentance: Evidence from the Texas death chamber. *Justice Quarterly*, 26(2), 295–326.
- Ross Meyer, L. (2011). 'The meaning of death: Last words, last meals' in Austin. In Sarat, & K. Shoemaker (Eds.), *Who deserves to die: Constructing the executable subject* (pp. 176–206). University of Massachusetts Press.
- Rossi, R. M. (2004). *Waiting to Die: Life on Death Row*. Vision Paperbacks.
- Schuck, A. R. T., & Ward, J. (2008). Dealing with the inevitable: Strategies for self-preservation and meaning construction in the final statements of inmates on Texas death row. *Discourse & Society*, 19(1), 43–62.
- Upton, M. A., Carwile, T. M., & Brown, K. S. (2017). In their own words: A qualitative exploration of last statements of capital punishment inmates in the state of Missouri, 1995–2011. *Omega*, 75(4), 376–394.
- Vollum, S. (2008). *Last words and the death penalty: Voices of the condemned and their co-victims*. LFB Scholarly Publishing LLC.
- Vollum, S., & Longmire, D. R. (2009). Giving voice to the dead: Last statements of the condemned. *Contemporary Justice Review*, 12(1), 5–26.
- Walliss, J. (2022) 'Last meals and final statements: Social science research on America's death row', *Sociology Compass*, 16(7).

Aydınlanma Dönemi Genel Felsefesi ve Dönemin Oyun Yazarlığına Etkileri

The General Philosophy of The Enlightenment Period and The Effects of Periodic Playwriting

Burak AKYÜZ

İstanbul Devlet Tiyatrosu, İstanbul,
Türkiye
Istanbul State Theatre, İstanbul, Türkiye
burakakyuz1@gmail.com

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Öz

Aydınlanma döneminin genel özellikleri ve bu özelliklerin oyun yazarlığına etkileri irdelenmiştir. Aydınlanma dönemi olarak 1700-1800 yılları arasında dönem hedef alınmıştır. Bir felsefe terimi olan Aydınlanma'nın ne olduğu ve dünya kültür yapısını nasıl değiştirdiği üzerinde durulmuştur. Aydınlanma bir felsefe terimidir ve Kant'la birlikte gerçek bir tanımla yapılmıştır. Özellikle Batı dünyasının yüzyıllardır içinde yaşadığı geleneksel yapının kırılmadığı olarak tanımlanır. Geleneklerden kurtulup, aklın egemenliğinde olan bir dönemde var olmak için bu dönemin düşünürleri görüşler öne sürmüşlerdir. İnsanın aklının öne alınması bu anlamda tüm yapıyı değiştirmiştir. Bu dönemin tiyatroya etkisi ilk etapta olumlu gibi görünmemektedir. Çünkü bu dönem, 'yıldız yazarlar' dönemi olarak adlandırılan Klasik tragedyanın sonunu hazırlamıştır. 1700'lü yıllardan itibaren artık yıldız yazarlar sahnede değildir. Bu anlamda Aydınlanma Dönemi bir 'deha yazar' ortaya çıkaramamıştır. Dönemin en güçlü oyun yazarı Goldoni'nin dahi bir şaheseri olmadığı yorumları yapılır. Aklın egemenliğinde olan bir dönem doğal olarak duyguları ikinci planda değerlendirmiştir. Bu duyguların tamamen reddedildiği anlamına gelmemektedir. Duyguların sanatta direkt olarak reddedildiği akım, Aydınlanmadan sonra gelen Romantizm (1800'ler) akımı olacaktır. Aydınlanma dönemi tiyatrosu duyguları reddeden değil, yoğun bir şekilde seyirciye aktaran dönem olarak hafızalarda kalmıştır. Bol alkışlı ve ağlayan seyirci sayısının da çok olduğu dönem olarak adlandırılır. Bunun tragedya olma olasılığı daha azdır. Çünkü tragedya kahramanı idealize edilmiştir. Onunla seyircinin özdeşleşmesi çok zordur. O yüzden bu dönemde dram türü ortaya çıkmıştır. Dram türünde seyircinin özdeşleşmesi daha kolay olmaktadır. Bu da ara tür olarak dram türünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Salonları dolduran seyirci hareketliliğine karşın Aydınlanma Dönemi güçlü yazarlar ortaya çıkaramamıştır. Tiyatroyla ilgili kuramsal tartışmalar da bu anlamda cılız kalmıştır. Ancak dünya tiyatro tarihi için çok önemli noktalardan biri olan dram türü ortaya çıkmıştır ve bu yeni tür çok geniş seyirci kitleleri tarafından benimsenmiştir.

Anahtar kelimeler: Aydınlanma, tiyatro, oyun yazarlığı

Abstract

The general philosophy of the Enlightenment period and its effects on playwriting of the period The general characteristics of the Enlightenment period and the effects of these characteristics on playwriting were examined. The period between 1700 and 1800 was targeted as the Enlightenment period. It focused on what Enlightenment, a philosophical term, was and how it changed the world cultural structure. Enlightenment is a philosophical term and its real definition was made with Kant. It is defined as the traditional structure in which the Western world has lived for centuries has not been broken. The thinkers of this period put forward ideas in order to get rid of traditions and exist in a period dominated by reason. Putting the human mind first has changed the entire structure in this sense. The impact of this period on theater does not seem positive at first. Because this period prepared the end of Classical tragedy, which is called the period of 'star writers'. Since the 1700s, star writers are no longer on the stage. In this sense, the Enlightenment Period could not produce a 'genius writer'. It is commented that even Goldoni, the most powerful playwright of the period, did not have a masterpiece. A period dominated by reason naturally evaluated emotions in the background. This does not mean that feelings are completely rejected. The movement in which emotions were directly rejected in art would be Romanticism (1800s), which came after the Enlightenment. The theater of the Enlightenment period remains in memories as a period that did not reject emotions, but intensely conveyed them to the audience. It is called the period when there was a lot of applause and a high number of crying spectators. This is less likely to happen in tragedy. Because the tragic hero is idealized. It is very difficult for the audience to identify with him. That's why the drama genre emerged in this period. It is easier for the audience to identify with the drama genre. This has led to the emergence of the drama genre as an intermediate genre. Despite the audience mobility that filled the halls, the Enlightenment Era could not produce strong writers. Theoretical discussions about theater have remained weak in this sense. However, the drama genre, which is one of the most important points in the history of world theater, has emerged and this new genre has been adopted by a very large audience.

Keywords: Enlightenment, theatre, playwriting

Geliş Tarihi/Received	19.01.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested	01.05.2024
Son Revizyon/Last Revision	08.05.2024
Kabul Tarihi/Accepted	05.06.2024
Yayın Tarihi/Publication Date	20.09.2024

Cite this article as: Akyüz, B. (2024). The general philosophy of the Enlightenment Period and the effects of periodic playwriting. *Current Perspectives in Social Sciences*, 28(3), 300-304.

Giriş

Genellikle 1700'lü yılları gösteren bu dönem için en etkili tanımlamalarda bile 'Geleneklerden kurtulmak ve saf aklın öncülüğünde yol almak' ifadeleri kullanılmaktadır. Kuşkusuz en güçlü yorumlardan biri Immanuel Kant'inkidir : ' Aydınlanma, bireyin kendi kendine düştüğü bir erk durumu olmayıp, sonradan kazanılan bir edimdir.' (Spencer & Krauze, 2012, s. 10). Burada aynı zamanda anlaşılacağı üzere inançla da bir hesaplaşma söz konusudur.

Yöntemler

Prof. Dr. Murat Tuncay Aydınlanma (Enlightenment) Dönemi için 'Türkiye toplumunun bugün yaşadığını, Avrupa o zaman yaşıyordu' ifadesini kullanıyor. Buradan hareketle tüm ulusların aynı kronolojiye göre mi yaşadığını anlamalıyız? Ya da tam anlamıyla 'kaçınılmaz' bir süreç midir bu? Şu anda küreselleşme sürecini yaşayan dünyanın ilk nüvelerini bu dönemde attığı da ortadadır. Yani 'Aydınlanma'da bugünün 'küreselleşen' dünyası hazırlandı.

Bulgular

On sekizinci yüzyıla 'burjuva' ağırlığını koydu. O zamanki feodal yapının en önemli rakibi bu sınıf oldu. Burjuva elbette ki kendi ilkelerini benimsetmek istedi. Bugün de tartışılan bu tanımın öncelikle etimolojisine inmek gerekiyor. Burjuva kimdir? Ya da on sekizinci yüzyıla egemen olan burjuvalar kimlerdi? Bizde sıklıkla –bazen de eleştirel anlamda- burjuva yakıştırması varlıklı kişilere yapılır. Gelir düzeyi ortalamanın bir hayli üstünde kişiler için kullanılır. Peki burjuva olmak için zengin olmak yeterli mi? Ya da kendi toplumumuza dışarıdan ithal edilmiş durumlarla karşılaşıldığında hemen eleştiri sözcüğü haline gelir. Bu anlamda burjuva olabilmek için 'varlıklı' olmak yeterli değil. Yani sıkça kullanılan ama anlamının çok net bilinmediği sözcüklerden biridir burjuva. Bu konuda Murat Tuncay yine kesin bir tavır ortaya koyarak, Türkiye için 'Tartışmaya gerek yok. Bizde burjuva yok. Bizde zengin var, fakir var' diyerek konuyu açıklamaktadır. Aslında bu kesin tanım üzerine çok da itiraz edemiyoruz. Özellikle de Aydınlanma Dönemi'ni oluşturan ve peşinden de Fransız İhtilali'ni yapacak biz sosyal sınıfı baz alıyorsak... (kimine göre sosyal sınıf değil, bir sıfat). Yani burjuva kelime kökü olarak 'Burg'dan gelen' anlamını karşılıyor. Burg da o dönemlerde 'ayrıcılık şehir' gibi bir tanıma denk geliyor. Burjuva, Türkçeye 'kentsoylu' olarak çevrilmiş ve bu 'kent' bu ayrıcalıklı kentlere dayanıyor. Yani burjuva olabilmeniz için öncelikle bu 'burg' lardan gelmeniz gerekiyor. 'Soylu' olmasanız dahi ailevi kökeninizin bu burg'lara dayanması bekleniyor. Avrupa'daki bazı kentlerin adı da bu ayrıcalıklı kent olgusunun bir devamıdır: 'Salzburg, Petersburg, Hamburg...v.b.'. Tabii bu 'burg'lardan gelmiş olma durumu' sadece işin başlangıç noktasıdır. Aynı zamanda burjuva, kültür de oluşturdu. Zenginlikleriyle beraber, eğitimleriyle de farklı bir konumda algılandılar. Özel hocalar tutup, çocuklarına daha ayrıntılı bir eğitim ortamı oluşturdular. Bu parametrelere bakınca Murat Tuncay' ın 'kesin' açıklaması şöyle yerine yerleşiyor: Geleneklere bağlı ve bir tarım toplumu kökenine sahip Türkiye'de burjuva yetişmemesi için ne gerekiyorsa mevcut. Peki bu kentsoylular, orada mı doğdu? Tabii ki onlar da topraklarını terk edip o 'burg' lara yerleşti. Yine feodal yapı kökenlilerdi. Burjuva olduktan sonra, geldikleri feodal yapıyı çökertmeye başladılar. Feodallerin yerini alan burjuvalar yeni bir dünya düzeni oluşturdu.

Tartışma

"Burjuva dünya görüşü aynı zamanda 'Laik'tir. Laiklik sözcüğü Grekçe Laos sözcüğünden geldiği için halkla ilişkili bir kavramı tanımlar. Laos, halk demektir. Ancak burjuva dünyasında din ve devlet ilişkilerinin yeniden şekillenmesi demektir. Bu dönemde 'deizm' inancı yerleşti. Çünkü burjuva için ticaret önemliydi ve bu ticareti gerçekleştirmek için hristiyanlık dininin katı kurallarını 'yumuşatmak' gerekiyordu. Deizm anlayışı o anlamda bu yüzyıla egemen olmuş bir anlayıştır." (Altındal, 2013, s. 43).

Sonuçta bu yüzyıl günümüz kapitalist anlayışın temellerini atmıştır. Öyle ki küreselleşme kavramını, kapitalizm kavramından bağımsız olarak düşünemiyoruz. Aydınlanma Dönemi ticaret anlayışı rekabet üzerine kurulu olduğu için, önceki yıllarda oluşan 'Lonca' sistemi çöktü. Loncada standart fiyat vardı. Standart fiyat, herkesin aynı anda kar elde etmesini sağlıyordu. Rekabetin kızışması, yarışma anlayışının yerleşmesi bu yüzyılı acımasız bir yüzyıl haline getirir. Bu da küreselleşmenin altyapısı olabilecek kapitalizmin önünü açar.

Jean Paul Sartre, Denemeler kitabında burjuva demokrasisinin gerçek bir özgürlük getirmediğini belirtir. Öyle ki burada demokrasi anlayışı da sahtedir. Yine belli bir kesimin direktifleriyle sunulan bir özgürlük anlayışıdır. Oysa Sartre'a göre bu doğuştan kazanılan bir haktır. (Sartre, 1992, s. 54). Bu anlamda vatandaşı Roussou'yla aynı paralellikte yürür. Burada küreselleşmeyle birleştirebileceğimiz bir tanımlamaya gider. ABD'de ortaya çıkan 'One World' tanımından söz eder. Küresel algının olumlu bir yönelimi olarak da değerlendirebiliriz. Öyle ki bu anlayışta 'ABD'de olan bir olay, her yerde olmuştur' gibi

bir genellemeye gidiliyor. Yani her yerde aynı tepki verilmelidir. Tek bir dünya ve tek bir tepki şekli gibi basitçe çevirebiliriz. Küreselleşmenin olumsuz yönleriyle ilgili çokça yazılıp çizilmiştir ve biz bugün küreselleşmeden kaynaklanan sorunları konuşmaktayız. Öyle ki dünyada küreselleşme diye bir kavram olmasaydı, küreselleşme olmadığı için olan sorunları konuşacaktık. Belki de bugünkü hali istenecekti ve bunun için çaba gösterilecekti.

Küreselleşme, sonuç olarak Aydınlanma dönemiyle beraber ortaya çıkan kapitalizmin bir uzantısıdır ve onun toplumsallaşmış halidir. Yani bu anlamda 'yeni' bir kavram değildir. Kitle iletişim araçları da buna katkıda bulunmaya devam eder. Öyle ki McLuhan, televizyon sayesinde dünyanın 'küresel bir köy' e dönüştüğünü anlatır. Herkes aynı anda aynı şeyi izlemektedir ve ortak tepkiler vermektedir. (Yaylagül, 2016, s. 35). Bu anlamda bir 'aynılaşma' söz konusudur. Küreselleşmeyle beraber emperyalizm olgusu da güçlü bir şekilde kendini var etmiştir. Emperyalizm, güçlü ülkelerin, güçsüz ülkeler üzerindeki her türlü üstünlüğünü temsil ederken, küreselleşmeyle beraber bu üstünlüğün daha güçlü erk şekillerine de dönüştüğünü görüyoruz. Dünya bu süreçte hızlı bir tüketim girdabına girmiştir ve bu tüketim sadece maddesel değil, insani olguların da tüketilmesi söz konusudur. Bununla birlikte Karl Marx, insanlık tarihinin gelişimini beş aşamaya ayırır ve bununla ilgili bir öngörüsü vardır. Kapitalizm, dördüncü aşamadır. Burjuvanın kesin egemenliğinde olan ve proletaryanın ezildiği; özel mülkiyetin egemen olduğu dönem. Çoğu kuramcıya göre içinde yaşadığımız bu dönem... Marx, bundan sonraki aşama olarak gelir dağılımı eşitsizliğinin olmayacağı beşinci dönemi; yani komünizmi işaret ediyor (Saatçioğlu & Ukray, 2015, s. 10). Bu anlamda bakıldığında küreselleşmenin, kapitalizmin bedene bürünmüş hali olduğunu söyleyebiliriz.

1500-1800 arası küreselleşmenin birinci dönemi olarak kabul edilir. İkinci dönemi 1800'lerden başlayarak 1990'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasına kadarki süreci kapsar. Üçüncü dönem de Berlin Duvarı'nın yıkılmasından günümüze kadarki dönemdir. Bu süreçler içinde egemen güçler, güçsüz devletler üzerinde baskı kurmuştur. Bir gücün, diğer unsura karşı siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik v.b. güç ve baskı unsuru olarak tanımladığımız küreselleşme, dünyadaki gelir dağılımı eşitsizliğine de önemli etki yapmıştır. Dünyada belli başlı milyarlarların geliri, bir çok devletin toplam gelirinden fazladır ve bu adaletsizlik giderek büyümektedir.

Doksanlı yıllardan itibaren 'küreselleşme karşıtlığı' da önemli ölçüde ivme kazanmıştır. Haliyle bu 'aynılaşma' ya da bir tepkidir. Farkların ortadan kaybolması 'çeşitliliği' yok eder.

Sonuçta küreselleşme yeni bir olgu olmayıp, Aydınlanma Dönemi'yle başlayan bir gidişatin sonucudur. Aydınlanma Dönemi, kendi içinde bir sanat ortamı da oluşturmuştur. Öyle ki burada sözünü ettiğimiz burjuva, döneme ağırlığını koymuştur ve kendi ilkelerini benimsetmek istemiştir. 1700'lü yıllarla birlikte tiyatro dönemi 'klasik tragedyanın sonu' olarak değerlendirilir. Klasik dönemde başkaldırı en azından 'dünyevi'ydi. Özellikle Aydınlanma dönemi öncesi yazılan metinler, daha evrensel çizgideydi. Tragedya türü, insani erdemleri ve evrensel değerleri yüceltirdi. Bu dönemde evrensel değerlerin yüceltilmesi istenmemektedir. Burjuva kendi ahlak ilkelerini benimsetmek istemiştir ve bunun dışındaki tiyatro anlayışını 'işlevsiz' bulmuştur. Burjuvayla beraber paranın egemenliğinde olan bir dönem oluşmuştur ve para tüm ikili insan ilişkilerini etkilemeye başlamıştır. Ekonominin tanımı yeniden şekillenmiştir. Parası olanın değer kazandığı bir dünya görüşü egemen olmaya başlamıştır. Burada yukarıda sözünü ettiğimiz kapitalizm, küreselleşme, burjuvazi gibi kavramların ilk doğuşuna tanıklık etmekteyiz ve oyun yazarlığına da doğrudan etkisi olduğunu görmekteyiz. Çünkü artık 'yıldız yazarlar çağı' olarak adlandırılan klasik tragedya son bulmuştur. Burjuva, üzerinde titizlendiği değerlerin eleştirilmesini istememektedir. Örneğin iflas konusu hiçbir tragedya metninde işlenmemiştir. Çünkü tragedya bu kadar 'ayrıntı olan'a girmemektedir. Tragedya metinleri genelde borç, alacak ilişkisi üzerine kurulan bir yapıda ilerlememektedir. Aydınlanma Dönemi'nin öncesindeki dönem 'Neoklasik' olarak adlandırılır ve 1600'lü yılları ifade etmek için kullanılır. Bu dönem Moliere, Corneille, Racine gibi yazarlara ev sahipliği yaparken tiyatro anlamında 'katı kurallar'ın egemen olduğu bir dönem olarak da değerlendirilmiştir. Bu katı kurallar oyun yazarlarını, metinlerini belli bir kalıba göre (beş perde kuralı gibi) yazmaya zorlamıştır. Moliere, 'Verseilles Tuluatı' oyununda bu klasik kalıpların gereksizliğini savunmuştur. Neoklasik dönemin katı akılcılığına karşın, sonraki Aydınlanma dönemi oyun yazarlığında bu katı kuralları benimsememiştir. Oyun yazarları, tiyatro oyun yazarlığını belli bir kurala dayandırma zorunluluğu olmamasına karşın, Neoklasik dönemdeki gibi kaliteli metinler ortaya koyamamıştır. Öyle ki 1700'lerin en önemli oyun yazarı olarak Carlo Goldoni gösterilir. Goldoni 'nin bir 'şaheser'i olmadığı gibi en iyi oyununun Moliere' den iyi olmadığı belirtilir. (Brockett, 2000, s. 276).

Bu anlamda Aydınlanma Dönemi güçlü oyun yazarları yetiştirememiştir. Ardından Fransız İhtilali'yle başlayacak olan Romantizm dönemi, tekrar güçlü yazarların ortaya çıktığı dönem olarak değerlendirilecektir. Özellikle Goethe, Schiller (Ön Romantizm dönemi), Hugo gibi yazarların ortaya koyduğu tiyatro metinleri daha üst düzeyde metinler olarak kabul

görmektedir. Aydınlanma Dönemi'nin oyun yazarlığı anlamında daha zayıf metinler ortaya koymasının temel nedeni dönemin tiyatro sanatına bakış açısıyla doğru orantılı ilerlemektir. Neoklasik dönem salt akıl paradigmasıyla ilerlemekteydi. Aydınlanma Dönemi ise akıl ve duyguyu dengeleyerek ortaya 'vicdan' kavramını çıkarmıştır ve özellikle burjuva dramından bunun işlenmesi beklenmiştir. Bundan dolayı tragedya kahramanının belli idealler uğruna yüceltilmesi gereksiz bulunmuştur. Bu dönem pratik bir seyirci modelini ortaya çıkarmıştır. Bu pratik seyirci, bilgide derinleşmek isteyen bir seyirci modeli değildir. Sonuçta bilgide derinleşmek zaman isteyen bir süreçtir ve zaman kaybı istenmemektedir. Tiyatrodan beklenen doğrudan seyirciye ulaşan, iletileri olan oyunlardır. Bu anlamda şiirsel dil de gücünü yitirmiştir. Oyun dili sıradan insanın konuştuğu dil haline gelmiştir. Sokaktaki insanın şiirsel konuşmaması dolayısıyla sahnedeki oyuncudan da aynı sokak dili beklenmiştir. Burjuva dünyası kendi gibi oyun kişilerini sahnede görmek istemiştir. Kendi gibi bir anne, baba, tüccar karakterinin sahnede var olmasını istemiştir. Bir anlamda bu dönemin günümüz seyircisini de hazırladığını söyleyebiliriz. Aydınlanma dönemi 'denge' üzerine kuruludur ve bu dengenin sigortaları vardır.

Neoklasik akım tamamen kuralcı bir tiyatro anlayışını savunmuştur. Antik Yunan ve Roma dönemi tiyatro anlayışı ilke olarak benimsenmiştir. Rönesans dönemi gibi hayranlık çizgisinde değil, yeniden yorumlama şeklinde gelişmiştir. Aydınlanma döneminin bir Antik dönem hayranlığı yoktur. Salt akılcı bir dönemdir Neoklasik tiyatro dönemi. Aydınlanma ise akıl ve duyguyu dengeler. Aydınlanma döneminin en önemli farklılığı tiyatrodram türünün ortaya çıkmasıdır. Neoklasik dönem daha çok tragedya ağırlıklı bir yapı gösteriyordu. Üstelik türlerin hiçbir şekilde birbiriyle karışmaması isteniyordu. Tiyatrodan ahlaki eğitici bekleniyor ve ideal tiyatro yapısının beş perde olması gerektiği özellikle vurgulanıyordu. Aydınlanma dönemi tiyatro anlayışında böyle bir yapı yoktu. Aydınlanma dönemi, neoklasik dönemin aksine burjuvanın egemenliğinde olan bir dönemdi. Neoklasik dönem çok daha kuralcı bir dönem olmasına karşın, Aydınlanma döneminde daha nitelikli yazarlar ortaya çıkarmıştır. Aydınlanma dönemi tiyatro tekniğinde çok daha serbest bir anlayışa sahip olmasına rağmen en nitelikli oyun yazarı Carlo Goldoni'dir. Aydınlanma dönemi aynı zamanda paranın egemenliğinde olan bir dönemdir ve parasal güç burjuvanın elindedir. Bu da 'yıldız yazarlar' dönemi olan neoklasik dönemin sonu anlamına gelir. Çünkü artık tragedya kahramanının idealize edilmesinin bir değeri yoktur. Aydınlanma döneminde tragedya kahramanının kendini feda etmesi saygıyla karşılanırken; Aydınlanma döneminde böyle bir algı yoktur. Tüm bu karşıtlıklar iki yüzyılın çok farklı yazarlar ortaya çıkarmasına neden olmuştur. 1600'lü yılların Neoklasik döneminde tiyatro dili hala şiirselken; 1700'lü yılların Aydınlanma dönemi tiyatro anlayışında tiyatro dili düzyazıya evrilmiştir. Aydınlanma dönemi seyircisi pratik, acımasız ve tedirgin bir noktaya gelmiştir. Bu da doğal olarak yazarların kalemini etkilemiştir.

İki dönemin benzeşen özelliği ise tiyatrodan hala toplumu eğitme görevi beklenmesidir ve seyircide katharsis duygusunun yaratılmak istenmesidir.

Neoklasik dönemin en belirgin yazarı Corneille'dir. Metin örneği vermek gerekirse *LE CID* adlı eseri örnek verilebilir. Bu oyun biçimsel tartışmaların fitilini ateşlemiştir ve bu oyunla birlikte, tiyatro oyununun biçime uygun yazılıp yazılmaması gerektiği tartışmaları başlamıştır.

Aydınlanma döneminin ise belirgin oyun yazarı Goldoni'dir. Goldoni *Yabanlar* adlı oyununda burjuva ahlak anlayışını yergisini yapar. Herhangi bir biçim endişesi yoktur. Oyunun konusu ve mesajı oldukça basittir. Erkeklerin kadınlar üzerindeki kaba davranışlarının eleştiridir. İki yüzyılda yazılan iki oyunun en belirgin özelliği yazarlarının biçim tartışması içerisinde kalıp kalmadığıdır. Yabanlar metninin böyle bir sorunu olmamıştır. Çünkü Aydınlanma dönemi tiyatrosu böyle bir algıyla ilerlememiştir.

Aydınlanma Dönemi'nin başka bir öne çıkan yazarı da Lillo'dur. '*Londralı Tüccar*' adlı oyunu döneminde çok popüler olmuştur. İlk defa bir 'çırak' oyun kişisi başrolüdür. Tragedyaların Tanrılar, Kral, Kraliçe, Soylular v.b. oyun kişilerini yüzyıllarca izleyen bir tiyatro geleneği için önemli bir aşamadır. Oyunda çırak, bir hayat kadınının etkisinde kalarak, dükkanında çalıştığı amcasını öldürür. Oyunun sonunda da bundan büyük bir pişmanlık duyar. Hatta o dönemde birçok dükkan sahibinin çırağını ibret alması maksadıyla bu oyuna gönderdiği bildirilmektedir. Sonuç olarak tiyatro sanatının yüzyıllardan beri seyircide yaratmak istediği benzer bir amacı hedeflemiştir bu dönem: 'seyirciyi etkilemek'. Bu dönem oyun yazarları dram türüne yönelmiştir. Çünkü dram türü 'ortalama' seyirciye en yakın tür olarak değerlendirilir. Tragedya gibi şiirsel değil, düzyazıyla yazılan bir türdür. Dram türünün bu dönemde ortaya çıkmasının bir nedeni de konu seçiminde günlük yaşam özelliklerine daha çok dikkat edilmesidir.

Sonuç ve Öneriler

Sonuç olarak burjuvanın ağırlığını koyduğu, paranın bütün yapıyı değiştirdiği, dram türünün ortaya çıktığı (hatta sentimental dram türüyle duygusal dram türünün sivrildiği), oyun dilinin düzyazı haline geldiği ve seyircinin kendi gibi oyun kişilerini sahnede görmek istediği bir tiyatro dönemi olarak görülmektedir. Bu tiyatro anlayışında tamamen duygulara yönelen ve seyirciyi ağlatmaya yönelik yapılan oyunların fazlalığı göze çarpmaktadır. Hatta bazı tiyatrolar, seyirciyi ağlatma eylemini bir başarı olarak da görmüşlerdir. Oyun yazarlığı anlamında önceki ve sonraki yüzyıllara kıyasla daha düşük düzeyde kalmasına karşın, dünya tiyatro tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Altındal, A. (2013). *Laiklik*, Alfa Yayınları.

Brockett, O. G. (2000). *Tiyatro Tarihi* Çev: S. Sokullu, T. Sağlam, S. Dinçel, S. Çelenk, S.B. Öndül, B. Güçbilmez, Dost Kitabevi Yayınları.

Saatçioğlu, F. & Ukray, M. (2015). *Karl Marx ve Das Kapital (Hayatı ve Das Kapital Üzerine Bir İnceleme)*, Yason Yayıncılık.

Sartre, J. P. (1992). *Denemeler (Çağımızın Gerçekleri)*, Say Yayınları, Çev: Sabahattin Eyüboğlu- Vedat Günyol.

Spencer, L. & Krauze, A. (2012). *Aydınlanma*, Çev: Erhan Kibaroğlu, Ntv Yayınları.

Yaylagül, L. (2016). *Kitle İletişim Kuramları*, Dipnot Yayınları.

Kültürel Şiddetten Radikalleşmeye: Hindistan'da Müslümanlara Yönelik Ayrımcılığın Radikalleşmeye Çift Taraflı Etkisi

From Cultural Violence to Radicalization: The Double Effect of Discrimination Against Muslims on Radicalization in India

Kaan KILIÇ

Milli Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik
Araştırmalar ve Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
İstihbarat Çalışmaları Anabilim Dalı, İstanbul,
Türkiye

National Defence University, Atatürk Strategic
Studies and Graduate Institute, Department of
Intelligence Studies, İstanbul, Türkiye
kaan.kilic@msu.edu.tr
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Öz

Radikalleşme ile ilgili çalışmalar hızla artmaktadır. Tartışılan konuların başında, radikalleşmenin tanımı ile ilgili sorunlar ve bireylerin/grupların radikalleşmesine yol açan nedenler bulunmaktadır. Çalışılan konuların en çok dikkat çektiği husus ise radikal fikirlerin şiddet içeren eylemlere dönüşme sürecidir. Bu çalışmada Johan Galtung tarafından şiddetin kökeninde yer alan nedenleri anlamaya yönelik geliştirilmiş olan kültürel şiddet kavramının radikalleşmeye etkisi incelenecektir. Çalışmanın temel iddiası, kültürel şiddetin topluluklar arasında damgalama ve ötekileştirmeye yol açması nedeniyle topluluklar içerisinde yer alan bireyleri radikalleştirdiğidir. Bu iddiayı test etmek amacıyla Hindistan örneği ele alınacaktır. Hindistan'da yüzyıl önce ortaya çıkmış olan Hindutva ideolojisinin son on yılda iktidar olmasıyla Müslümanlara yönelik şiddet ve ayrımcılık artmıştır. Hindutva ideolojisinin etkisiyle hem Hindu gençleri hem de Müslüman gençler aşırı uçlara itilmekte ve yıllarca kültürel olarak dışlanan, damgalanan ve ötekileştirilen Müslümanlara yönelik şiddet eylemleri fiziksel bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ancak yalnızca ortaya çıkan fiziksel şiddet vakalarını ele alarak Müslüman ve Hindu gençlerin radikalleşmelerini açıklamak mümkün değildir. Topluluklar arasındaki radikalleştirici etkileri anlayabilmek için fiziksel şiddetin patlak vermesinden önce gelişen sürece yani Galtung'un deyimiyle kültürel şiddetin temeline bakmak gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Radikalleşme, kültürel şiddet, Hindistan, Hindutva, ayrımcılık

Abstract

Studies on radicalization are rapidly increasing. The main topics examined are the problems related to the definition of radicalization and the reasons that lead to the radicalization of individuals/groups. The most discussed of the subjects studied is the process of radical ideas turning into violent extremism. In this study, the concept of cultural violence, which was developed by Galtung to understand the root causes of direct violence, is used. Cultural violence will be examined for its effects on radicalization. The main claim of the study is that cultural violence radicalizes individuals within communities because it causes stigma and marginalization among communities. The Indian example will be considered to test the main claim of the study. As followers of the Hindutva ideology, which emerged a century ago in India, came to power in the last ten years, violence and discrimination against Muslims have increased. Under the influence of Hindutva ideology, both Hindu youth and Muslim youth are pushed to extremes, and acts of violence against Muslims, who have been culturally excluded, stigmatized and marginalized for years, occur physically. However, it is not possible to explain the radicalization of Muslim and Hindu youth by only considering the cases of physical violence. To understand the radicalizing effects among communities, it is necessary to look at the process that develops before the outbreak of physical violence, that is, in Galtung's words, the basis of cultural violence.

Keywords: Radicalization, cultural violence, India, Hindutva, discrimination

Geliş Tarihi/Received 23.01.2024
Kabul Tarihi/Accepted 01.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 20.09.2024

Cite this article as: Kılıç, K. (2024). From cultural violence to radicalization: The double effect of discrimination against Muslims on radicalization in India. *Current Perspectives in Social Sciences*, 28(3), 305-315.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

Şiddet ve radikalleşme arasındaki ilişki en tartışmalı konulardan biridir. Birey ya da grupların neden ve nasıl radikal akımlara kapıldıkları, şiddet uygular hale nasıl geldikleri veya şiddete maruz kalmanın radikalleşmeye olan etkisi, radikalleşme ve şiddet içeren aşırıcılık çalışmalarında önemli bir yer kaplamaktadır. Borum'a göre birey ve gruplar radikal düşünceleri içselleştirmek ve şiddeti meşru hale getirmek için dört basamaklı bir süreci takip etmektedirler. Buna göre evvela istenmeyen bir hadise veya hali 'yanlış' olarak niteleyen birey ve gruplar, daha sonra durumun adaletini sorgulamakta ve algılanan adaletsiz durumu dile getirmektedir. Üçüncü adımda hissedilen haksızlık için öteki birey ve grupları sorumlu tutarak gelişen hadiseden onları suçlamaktadırlar. Son olarak diğer birey ve grupları öteki olarak damgalayarak onları belleklerinde kötü olarak kodlamaktadırlar (Borum, 2003, s.7). Böylece "öteki" ve "kötü" olana karşı şiddet uygulamak kabul edilebilir hale gelmektedir.

Radikalleşme ve şiddet ilişkisinin anlaşılabilmesi için şiddetin detaylı olarak tanımlanması ve şiddetin altında yatan nedensel akışın doğru tespit edilebilmesi gerekmektedir. Bu amaca varabilmek için makalede Johan Galtung tarafından ele alınan şiddet tanımları ve doğrudan şiddete temel olabilen kültürel şiddet incelenecektir. Makalenin temel iddiası kültürel şiddetin, şiddetin nesnesi ve öznesi konumunda olan toplulukları çift taraflı olarak radikalleştiğidir. Ayrımcılığa uğrayan ve öteki olarak damgalanan toplumlar, kendilerini dışlayan toplumlara direnç gösterme eğilimindedir ve netice itibarıyla toplumlar arasında başlarda kültürel düzeyde ortaya çıkan gerginlikler daha sonra fiziksel bir şiddet türüne dönüşmektedir. Toplumlarda yer alan bireyler ortaya çıkan kültürel ve doğrudan şiddet biçimleri ile öteki toplumlarda yer alan kişilere karşı aşırı fikirleri benimsemekte ve kendisinden farklı olana şiddet uygulanması mazur görmektedir. Çalışmada yer alan iddiaları test edebilmek amacıyla Hindistan örneği incelenecektir.

Hindistan'da Müslümanlara yönelik şiddet eylemleri son yıllarda gözle görülür bir şekilde artmıştır. 1923 yılında Vinayak Savarkar tarafından oluşturulan Hindutva ideolojisi, Müslümanları ötekileştiren ve Hindistan toplumundan onların dışlanmasını savunan bir yapıya sahiptir. Müslümanlara yönelik saldırıların artmasının en önemli nedenlerinden birisinin, Hindutva ideolojisini takip eden aşırı Hindu milliyetçisi Hindistan Halk Partisi'nin (Bharatiya Janata Party, BJP) 2014'te iktidara gelmiş olması gösterilmektedir. BJP'nin iktidara gelmesinden sonra Hindistan genelinde Müslümanlar hem sosyal, siyasal hak kayıpları ile karşılaşmakta hem de yaratılan gerginlik ortamı nedeniyle aşırı milliyetçi Hinduların saldırılarına uğramaktadır. İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün Asya Direktör Yardımcısı Ganguly'e göre, Hindistan hükümeti tarafından uygulanmakta olan ayrımcı politikalar nedeniyle dini motifler içeren şiddet hareketleri artmaktadır (Ganguly, 2023). BJP üyesi olan kişilerin Müslümanlara saldırıları teşvik etmesi fakat bunun karşılığında herhangi bir yasal yaptırıma tabi olmamaları, Müslümanların ise kışkırtmalara cevap vermesi ve anında cezalandırılmaları toplumda adalet duygusunun zedelenmesine neden olmuştur. Dini motifli radikal örgütler için toplum tarafından algılanan haksızlık hali, iyi bir propaganda malzemesi olarak kullanılmaktadır. Hindistan alt kıtasında El- Kaide ve benzeri hareketler henüz çok kuvvetli olmasalar da Hindistan hükümetinin uygulamakta olduğu ayrıştırıcı politikalar nedeniyle ileride daha çok kuvvet kazanabileceklerdir. Nitekim El-Kaide'nin Hindistan Alt Kıtası kolu, yayınladığı pek çok videoda Modi'yi hedef almakta ve Müslümanları Modi yönetimine karşı isyana teşvik etmedir (Zeenews, 2015).

Makalenin ilk bölümünde Galtung tarafından incelenen şiddet türleri ve bu türlerin birbirleriyle olan ilişkisi ele alınacaktır. Doğrudan ve yapısal şiddeti meşru hale getirdiği düşünülen kültürel şiddetin ayrıntıları teorik tartışmalar çerçevesinde incelendikten sonra ikinci bölümde, Hindistan'da kültürel şiddeti tetiklediği düşünülen Hindutva ideolojisinin ayrıntıları, kavramın yaratıcısı Savarkar'ın kaleme aldığı çalışmalar ve bu çalışmaların etrafında gelişen teorik tartışmalar çerçevesinde işlenecektir. Çalışmanın üçüncü bölümünde, Hindutva ideolojisinin Hindistan'daki Hindu ve Müslüman topluluklar üzerindeki radikalleştirici etkisi, yaşanan şiddet olaylarının ele alınmasıyla açıklanmaya çalışılacaktır.

Galtung'un Kültürel Şiddet Teorisi ve Radikalleşme

Kimlik, kültür ve radikalleşme arasındaki bağlantılar karmaşıktır. Süreç içerisinde geliştiği kabul edilen radikalleşme kavramı, farklı değişkenlerden etkilenmektedir (Lobato vd., 2018, s.3). Bir birey ya da grubun radikal fikirlere kapılma süreci, bireyden ya da gruptan kaynaklanan öznel nedenlerle gelişebileceği gibi birey veya grubun dahil olamadığı ancak gelişen olaylardan bir nesne olarak etkilenmesi neticesinde de gerçekleşebilmektedir. Şiddete maruz kalmak, sevilen kişileri şiddet içeren eylemler yüzünden kaybetmek, intikam hissi gibi nedenlerle kişiler ya da gruplar radikal akımlara kapılabildiği gibi yoksunluğu çekilen insani ihtiyaçlara erişimde zorluk yaşanması da radikalleşme süreçlerinde katalizör vazifesi görebilmektedir. Bu noktada yalnızca fiziki şiddete odaklanmak ve şiddetin temelindeki nedenleri anlamaya gayret etmemek radikalleşme süreçlerinin anlaşılması için yetersiz olacaktır. Radikalleşmenin köklerinde yatan nedenleri anlayabilmek için evvela şiddetin tanımı ve türleri üzerine düşünmek gerekmektedir.

Bariş çalışmalarının kurucusu olan Johan Galtung şiddeti doğrudan, yapısal ve kültürel şiddet olmak üzere üç şekilde ele almaktadır. Dört temel ihtiyacı yani hayatta kalma, refah, özgürlük ve kimlik ihtiyaçlarını ekolojik dengenin bileşenleri olarak açıklayan Galtung, bu ihtiyaçların tatmin edilmemesi halinde insanlarda ahlaki bozulmaların yaşanabileceğine dikkat çekmektedir (Galtung, 1990, s.292).

Radikalleşmenin nedenlerine bakıldığı zaman anlam arayışını tetikleyebilecek ve radikalleşme süreçlerini hızlandırabilecek üç önemli olayın gerçekleştiği görülmektedir. Kruglanski ve arkadaşları bu süreçleri, önem kaybının yaşanması, önemin tehdit edildiği algısının oluşması ve kayda değer bir önem kazanma fırsatının ufukta belirmesi olarak yorumlamaktadır (Kruglanski vd., 2014, s.75). Galtung'un belirttiği ihtiyaçlar ile Kruglanski ve arkadaşlarının radikalleşmenin nedenlerine yönelik yapmış oldukları araştırmalar dolaylı yoldan örtüşmektedir. Şiddet kullanımının önem kazanma ya da önem kaybının önlenmesi hususunda kullanılabilir bir araç olarak görülmesi, bireylere ve gruplara şiddet kullanımı hususunda ahlaki bir zemin yaratmaktadır (Lobato vd., 2018, s.2). Galtung'un şiddet sınıflandırmaları hususunda yapmış olduğu ayırım da şiddetin kabul edilebilir bir seviyeye nasıl geldiğini açıklamak için kullanılmaktadır.

"Bariş araştırması nedir?" adlı çalışmasında Galtung, negatif bariş insanı şiddetin ve savaşın olmaması, pozitif bariş ise yapısal şiddetin olmaması olarak tanımlamaktadır (Galtung, 1964, s. 1-4).Ancak negatif bariş durumuyla yetinilmemesi gerektiğini belirten Galtung'a göre, eğer şiddetten yalnızca fiziksel olarak gerçekleşen şiddet kast ediliyorsa, şunun kabul edilmesi gerekir: "Oldukça kabul edilemez toplumsal düzenler yine de barişle uyumlu olacaktır" (Gürsözlü, 2018, s. 84). Bir toplumda fiziksel olarak şiddet eylemlerinin yaşanmıyor olması o toplumda her şeyin yolunda olduğunu göstermemektedir. Gelecekte yaşanması muhtemel çatışmaların önüne geçebilmek için doğrudan şiddete neden olabilecek kültürel ve yapısal şiddet sebeplerini de ortadan kaldırmak gerekmektedir.

Başlangıçta yalnızca fiziksel olarak gözlemlenebilen şiddete yani literatürdeki adıyla doğrudan şiddete odaklanan Galtung, şiddete yönelik fikirlerini zaman içerisinde değiştirerek gözle görülmeyen ancak hissedilebilen şiddet türlerini de (yapısal ve kültürel şiddet) ele almıştır. Galtung'un şiddet tanımlarında genişlemeye gitmesindeki amacı, şiddetin daha derin ve yaygın biçimlerinin tanınmasını mümkün kılabilme (Gürsözlü, 2018, s.84). Bireylerin veya grupların radikalleşmelerinin arkasındaki motivasyonla, şiddet kullanımının kabul edilebilir düzeye gelmesini sağlayan ahlaki değerler, Galtung'un şiddet sınıflandırılmasında kendisini göstermektedir.

Galtung, Şiddet Üçgenini (Şekil I) betimlerken yapısal şiddet, doğrudan şiddet ve kültürel şiddet arasında net bir ayırım yapmaktadır. Galtung'a göre şiddetin çeşitleri nedensel olmakla birlikte şiddet türleri arasında birbirleriyle bağlantı bulunmaktadır (Ngwa, 2020, s.10). Ngwa'ya göre Şiddet Üçgeninde belirtilmeye çalışılan husus, yapısal ve kültürel şiddetin doğrudan şiddete neden olduğudur (Ngwa, 2020, s.10).

Doğrudan şiddet, bireylere veya bir grubun üyelerine kasıtlı bir şekilde zarar veren ve onları sakatlayan, öldüren bir şiddet türü iken kültürel şiddet, toplumsal varlığın sembolik alanı olan din ve ideoloji, sanat ve kültür ile amprik ve resmi bilim tarafından örneklendirilen yönlerini ifade etmektedir (Rauf, 2011, s.3).

Galtung'un belirttiği üzere şiddete yönelik emareler doğrudan, yapısal ve kültürel şiddet üçgeninin herhangi bir köşesinde başlayarak diğer köşelere kolaylıkla yayılabilmektedir (Galtung, 1990, s.302). Kısacası şiddetin doğuşunda ve gelişiminde her zaman için lineer bir düzenden bahsetmek mümkün değildir. Bir insan anlık bir öfkeyle şiddet gösterebileceği gibi bireyler ya da gruplar başka nedenlerle radikalleşerek öteki bireylere veya gruplara yönelik şiddet eylemleri düzenleyebilmektedir.

Ngwa'ya göre doğrudan ve yapısal şiddet meşru bir zemine oturmadıkça uzun süre sürdürülemeyeceği için kültürel şiddetin sağlamış olduğu meşruiyete ihtiyaç bulunmaktadır (Ngwa, 2020, s.12). Bu gerekçelendirmeyle kültürel şiddetten, yapısal şiddete ve doğrudan şiddete doğru nedensel bir akışın olabildiği görülmektedir. Toplumun belli bir kesimini damgalamak ve bu kesimin maruz kaldığı yapısal şiddetten kurtulmak için sarf ettiği çabayı toplumun genel saldırganlığı olarak kodlamak kültürel şiddetin yönetici elitler tarafından uygulandığını göstermektedir. Galtung bu durumu demir kafesten çıkmaya çalışan kişilere taş atılması karşılığında, bu kişilerin yanıt vermesiyle birlikte saldırganlar olarak damgalanması şeklinde açıklamaktadır (Galtung, 1990, s.295).

Galtung'a göre üç şiddet kavramının benzerlikleri olmasına karşın zaman ilişkisinde temel farklılıkları bulunmaktadır. Doğrudan şiddet bir vakiadır; Yapısal şiddet inişli çıkışlı bir süreci temsil ederken kültürel şiddet ise değişmez bir kalıcılıktır. Şiddetin üç biçimi de zaman açısından farklılık arz etmektedir ifadesini deprem metaforuyla açıklayan Galtung, depremi ortaya çıkan bir olay olarak doğrudan şiddete, tektonik plakaların hareketlerini ise depremi oluşturan bir süreç olarak yapısal şiddete, fay hatlarının kalıcı durumunu ise kültürel şiddetin yaratmakta olduğu kalıcı toplumsal bölünmeye benzetmektedir

(Galtung, 1990, s.294).

Üçlü bir yapıda açıklanan şiddeti, katmanlara göre yorumlayan Galtung, en alt kısımda kültürel şiddetin zaman içindeki istikrarlı ilerleyişine dikkat çekmektedir. Bir sonraki katmanda yapısal şiddet kapsamında beliren sömürü kalıpları ve toplumsal sömürüye karşı örgütlenmeyi engelleyen yapılar bulunmaktadır. (Galtung, 1990, s.294). Hindistan özelinde düşünülecek olursa Hindistan’da Müslümanlara yönelik toprak satışının sınırlanması, eğitimde fırsat eşitliğinin engellenmesi gibi hususlar yapısal şiddet örnekleri olabilmektedir. Katmanların en üst kısmında ise yoruma açık olmayacak biçimde net olarak görülebilen fiziksel şiddet eylemi yani doğrudan şiddet bulunmaktadır (Galtung, 1990, s.294).

Galtung’a göre, kültürel şiddetin, yapısal ve doğrudan şiddete meşruiyet kazandırmasının yolu, bir eylemin ahlaki renginin kırmızıdan yani yanlıştan yeşile yani doğruya veya en azından sarıya yani tahammül edilebilir seviyeye çevirmektir (Galtung, 1990, s.292). Bu duruma örnek olarak normalde bir insanın yapmış olduğu yanlış bir eylemin, ülkenin çıkarları için yapıldığında doğru bir eylem olarak algılanması verilebilir.

Galtung’a göre kültürel şiddet eyleminin iki kritik anı bulunmaktadır. Bu anlardan ilki yukarıda da ifade edilen eylemin ahlaki renginin dönüştürülme anıdır. İkinci an ise bir şaşkınlık anı olarak tasvir edilmektedir. Kültürel şiddet vasıtasıyla görünür olan şiddet kalıpları görünmez hale getirilerek şiddet eylemi sinsice gizlenmektedir. Kültürel şiddeti hegemoni perspektifinden ele alan Gürsözlü’ye göre, benlik ve öteki kavramlarının karşılıklı etkileşimi ile kültürel şiddet eylemleri görünür hale getirilmektedir (Gürsözlü, 2018, s.85).

Kısacası kendi benlik değerini arttıran, pekiştiren kültürel söylemler ile bu söylemlerin karşısında yer alan bireyleri ve grupları öteki olarak damgalayarak insandışılaştırmaya maruz bırakmaktadır. (Gürsözlü, 2018, s.88). Bu vesileyle öteki olarak damgalanan kişiler şiddetin nesnesi haline getirilmekte ve doğrudan şiddetin faili olan kişiler uygulamakta oldukları doğrudan şiddeti bu sayede kendilerine göre meşru görmektedir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki doğrudan şiddetin faileri net bir şekilde ortada olduğu gibi yapısal şiddetin gerçek mağdurları da net olarak bilinmemektedir ancak gerek yapısal şiddette gerekse de kültürel şiddette, şiddetin gerçek faileri bilinmemektedir (Ngwa, 2020, s.12).

Radikalleşme ve şiddet arasındaki ilişkiyi “şiddet eşiği” kavramıyla inceleyen Kurum ve Avcı’ya göre radikaller ile teröristler arasındaki fark, radikallerin fikirleri, teröristlerin ise eylemleri ifade etmesinden kaynaklanmaktadır. Buna göre her terörist bir radikal olarak kabul edilebilmekteyken her radikal mutlaka terörist olarak kabul edilemez (Kurum ve Avcı, 2018, s.48).

Bir birey ya da grubun radikalleşebilmesi ve aşırı fikirlerini eyleme geçirebilmesi için belirli şartları sağlamış olması gerektiğine inanılmaktadır. Örneğin bir birey radikal fikirlere sahip olarak aşırı eylemlere girişmek istese bile bunu gerçekleştirecek bir kapasiteye sahip olmayabilir ve dahası bu kapasitenin olması da tek başına yeterli olmayacaktır (Ali, 2015, s.4). Gerekli kaynaklara erişimi sağlayacak sosyal bir ağın parçası olamayan birey ne kadar radikal fikirlere sahip olsa da şiddet eylemlerini gerçekleştirmek için gereken altyapıya sahip olamayacaktır (Ali, 2015, s. 4).

Kruglanski vd. radikalleşmenin üç boyutu olarak (3N Modeli) tasvir ettikleri ihtiyaçlar (needs), öyküleme (narrative) ve sosyal ağ (network) kavramları radikalleşmenin gerçekleşebilmesi için bir bütünlük arz etmektedir (Kruglanski vd., 2019, s.4). Yaşama yönelik ihtiyaçların eksiksiz bir şekilde tamamlanmaması, Galtung’un da ifade ettiği gibi insanın ruhsal yapısında bozulmalara yol açabilecektir. İhtiyaçlarını gerektiği gibi gideremeyen birey ve toplumlar, bu ihtiyaçların karşılanamamasında diğer birey ve grupları sorumlu tutarak zaman içerisinde yeni bir öyküleme yaratacak ve bu birey ve grupları öteki olarak damgalayacaktır. Netice itibarıyla birey ve gruplar ötekilere karşı içerisinde buldukları sosyal ağı daha da kapalı hale getirerek şiddet eylemlerini, öyküleme yoluyla ya da kültürel şiddetin yarattığı toplumsal bölünme yoluyla meşru hale getireceklerdir. Ve bu süreç vasıtasıyla öteki olarak damgalanan bireylere ve gruplara yönelik her türlü şiddet mazur görülebilir bir hale gelmektedir (Standish, 2015, s.10).

Kültürel Şiddeti Tetikleyen İdeoloji: Hindutva

Hindutva kavramı, Hindu ve Tatva (huy, tavır hal, özellikler) sözcüklerinin bir araya getirilmesiyle türetilmiştir (Kılıoğlu, 2021, s.201). Kelime olarak Hindu Prensipleri anlamına gelen kavram, 1923'te Savarkar tarafından öne sürülen bir ideoloji olarak ortaya çıkmıştır (Zishan, Kakar ve Fatima, 2022, s.923). Savarkar kavramla ilgili düşüncelerini “Essentials of Hindutva” isimli çalışmasında açıklamaktadır. Savarkar’a göre Hindutva, Hindu ırkının tüm düşünce ve faaliyetlerini kapsayan bir kavramdır. Buna istinaden Savarkar, Hindutva ve Hinduizmin aynı kavramlar olmadığını, Hinduizmin, Hindutva içerisinde bir bileşen olduğunu vurgulamaktadır (Savarkar, 1923, s.3). Hindutva’nın takipçileri de bir din olan Hinduizm’i, toplam bir kültürü temsil ettiği düşünülen Hindutva’nın bir alt kümesi olarak görmeyi tercih etmektedir (Sharma, 2020, s.43). Sharma’nın ifadesiyle Hintli liberaller için Hinduizm kavramı öne çıkmaktayken Hindu milliyetçileri içinse Hindutva kavramı Hinduizm’den önce

gelmektedir (Sharma,2020, s.43).

İdeolojik olarak Hindutva, Hindistan'ın geçmişte olduğu gibi tek bir millet ve kültür tarafından idare edilmesi gerektiğini savunmaktadır (Killoğlu, 2021, s.234). Bu nedenle Hindutva ideolojisini benimseyenler ülke içerisinde azınlık durumunda bulunan topluluklara karşı sert bir tutum takınma taraftarıdır. Ancak Savarkar'ın belirttiği üzere Hindutva kavramı yalnızca Hinduizm dinine mensup kişileri kapsamamakta bunun yanı sıra Sihler, Aryalar, Anaryalar, Marathalar, Madrasiler, Brahminler ve Panchamalar gibi topluluklar da kavramın içerisinde ve toplumun asli unsurları olarak değerlendirilmektedir (Savarkar,1923, s.21). Bu toplulukların kavram içerisinde değerlendirilmelerinin başlıca nedeni tarihsel olarak kökenlerinin Hindistan medeniyetine dayandırılması olarak gösterilebilmektedir. Bunun karşılığında Müslüman ve Hristiyanlar ise Hindutva ideolojisinin dışında kalmış ve azınlık olarak nitelendirilmişlerdir. Hindutva'nın öncülerine göre Müslümanlar, Hindular arasından çıkan ve İslamiyet'i seçen hainler olarak adlandırılmaktadır (Killoğlu, 2021, s.224). Bu damgalanma nedeniyle pek çok Hindu, Hindistan'da yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasal her sorunun kaynağının Müslümanlar olduğuna inanmaya ikna edilmiştir (Chowdhury, 2021, s.3).

Gücünü nefret ve şiddet söylemlerinden aldığı iddia edilen Hindutva ideolojisinin kurbanları çoğunlukla Müslümanlar arasından çıkmaktadır (Zishan, Kakar & Fatima, 2022, s.925). Öyle ki Hindutva, Hindu kültürünün özünü bozduğu için Müslüman ve Hristiyanlar gibi yabancı unsurların sınırlandırılması ve hatta nüfuslarının kontrol altına alınmasını savunmaktadır (Killoğlu, 2021, s.202). Hindistan'da Müslümanlar arasında doğurganlık oranlarının Hindulara göre daha yüksek olması nedeniyle Hindu milliyetçileri nüfus dengesinin bozulacağı düşüncesiyle endişe duymaktadırlar (Sotelo ve Acharya, 2005, s.3). Hindu milliyetçileri için en büyük tehditlerden biri, Müslüman erkeklerin Hindu kadınlar ile evlenerek nüfusun dengesinin Hinduların aleyhine olacak şekilde değişmesidir. Hindutva ideologlarının "aşk cihadı" olarak adlandırdıkları bu durum nedeniyle Hindistan'da yeni yasal düzenlemelere gidilmesi ve Müslüman erkekler ile Hindu kadınların evliliklerine yönelik kısıtlamalar getirilmesini savunanlar mevcuttur (Chowdhury, 2021, s.3).

Hindistan'da yaşayan liberal Hindular ve Hindutva'yı savunan aşırı milliyetçiler arasında bir dizi anlaşmazlığın bulunduğu bilinmektedir. Bunların başında tarihsel dönemlerin değerlendirilmesi yer almaktadır. Liberaller geçmişte Hindistan'ı idare eden Müslüman yöneticilere karşı daha ılımlı bir düşünce beslemekteyken İngiliz idaresine karşı ise daha sert bir tutum içersindedirler. Buna karşılık Hindutva takipçileri ise Müslüman idarecilerin yönetimine İngiliz döneminden daha katı bir tutumla yaklaşmaktadır. Bunun nedeni olarak Sharma, Hindu liberallerin, Müslümanların daha uzun bir süre Hindistan'da ikamet etmelerinden dolayı artık Hintli olarak değerlendirmelerini göstermektedir (Sharma, 2020, s.45). Yine Sharma'ya göre Hindular ve Müslümanlar İngiliz idaresine karşı birlikte direnmişlerdir. Ancak Hindu Milliyetçilerine göre Hindular ve Müslümanlar arasında geçen 1000 yıllık mücadelenin yalnızca 200 yılı İngiliz idaresi altında geçmiştir (Sharma, 2020, s.45), bundan dolayı Hinduların güçlerinin yetemeyeceği İngilizler ile uğraşmak yerine kendini koruyamayacak olan Müslümanlar ile mücadele etmesi daha kolay ve işlevseldir (Killoğlu, 2021, s.208). Hindutva ideologlarının İngiliz yanlısı olduğu (Truschke, 2020, s.4) ve birçoğunun İngiltere'de eğitim aldığı bilinmektedir (Kulkarni, 2022).

Hindutva takipçileri ve liberallerin farklı düşündükleri bir başka konu ise Mahatma Gandhi'nin tarihteki yerinin değerlendirilmesidir (Sharma,2020, s.45). Hindu liberaller için Gandhi, barışın ve şiddete karşı mücadelenin sembolü konumundadır. Hindistan'da yaşayan pek çok milliyetçi ise Hindistan'ın bölünmesine odaklanmakta ve Gandhi'yi suçlamaktadır. Hindu Milliyetçileri, İngiliz idaresinden kurtulup bağımsız olmanın getirdiği sevinç ve gurur yerine, Pakistan ve Hindistan olarak bölünmüş olmanın verdiği üzüntüyü hissetmektedir. Bölünmeden sonra bile Gandhi'nin Müslümanlara yönelik ılımlı tavrını sürdürmesini eleştiren Hindu milliyetçileri, Gandhi'ye suikast düzenleyen Nathuram Godse'yi temize çıkarma eğilimindedirler (Sharma, 2020, s.45). Godse'ye göre Gandhi, Hint hükümetinin elindeki kaynakları, Müslüman Pakistan ile paylaşmaya zorladığı ve Hint ulusunun geleceğini düşünmediği için suçludur (Hameed, 2018, s.202). Godse'nin Hindutva ideolojisinden etkilendiği ve Savarkar ile bağlantılı olduğu bilinmektedir. Nitekim suikast sonucu Savarkar gözaltına alınmış ve daha sonra Noorani'nin ifadesiyle milliyetçi hakimler tarafından teknik gerekçeler ile serbest bırakılmıştır (Noorani, 2002, s.146).

Hindu liberallerin ve milliyetçilerin uzlaşmadığı bir diğer konu ise Müslümanların dini ritüellerinden birisi olan kurban kesme meselesidir. Hinduizme göre kutsal kabul edilen hayvanların Müslümanlar tarafından kurban bayramlarında kesilmesi nedeniyle bayram zamanları ülkede gerginlik artmaktadır. Öyle ki Hindu milliyetçileri inek, sığır gibi etlerin yenmesinin yasaklanmasını talep etmekteyken Hindu liberaller ise buna karşı çıkmaktadır (Sharma, 2020, s.46). Netice itibarıyla kurban bayramı zamanlarında Müslümanlar ve Hindu milliyetçileri arasında yaşanan gerginlikler vasıtasıyla toplumsal bölünme derinleşmektedir.

Liberaller ve milliyetçilerin farklılaştığı bir diğer konu ise laikliğin yorumlanmasıdır. Anayasaya göre laik bir karakterle kurulmuş olan Hindistan'da laikliğin topluma sirayeti pek de başarılı olmamıştır (Sahni,2015, s.5). Liberallere göre Hindutva'nın yükselişi Hindistan'ın laik yapısı için bir tehdit durumundadır (Zishan, Kakar ve Fatima, 2022, 923). Gandhi'nin de suikasta uğramasına neden olduğu düşünülen Hindutva ideolojisi, Hindistan'daki Müslümanları ötekileştirerek toplumsal çatışmaların yaşanmasına neden olmaktadır (Ayaydın, 2022, s.2). Hindu milliyetçilerine göre azınlık hakları Hint ulusal çıkarlarına zarar verdiği ve sekülerizm de azınlık haklarının korunmasında etkili olduğu için seküler yapıların Hindistan devletine faydası bulunmamaktadır. Bu nedenle ulusal ve dini kimliği dikkate alan (Sariaslan, 2023, s.106) Hindutva taraftarlarının hedefinin, Hindistan'ı seküler bir devletten etnik milliyetçi bir devlete dönüştürmek olduğu söylenebilmektedir (Kılıoğlu, 2021, s.220). "Hindutva'ya göre bir kişi Hintli ise Hindu'dur" (Sariaslan, 2023, s.106).

Hindutva kavramını kendisine rehber olarak edinen hareketlerin varlıklarını sürdürülebilmeleri için bir düşman tanımına ihtiyaçları bulunmaktadır. Savarkar bu durumu şöyle özetlemiştir: "Hiçbir şey ortak bir düşmanın baskısı ile halkları bir ulusa, ulusları bir devlete bağlayamaz" (Savarkar, 1923, s.20). Bir grubu, topluluğu ya da kitleyi ortak bir düşman olarak belirlemek hem o topluluğun hem de o topluluğu düşman olarak niteleyen kitlenin kendi içerisinde birlik bütünlük olmasına yol açacaktır. Neticede nefret hem toplumları ayırmakta hem de diğer taraftan birleştirmektedir (Savarkar,1923, s.20). Kendi içerisine kapanan ve bütünleşen topluluklar ötekine karşı şiddet uygulamayı daha kabul edilebilir göreceği için topluluklar içerisindeki bireylerin göstermiş olduğu agresif hal ve hareketler normalleşmeye başlayacaktır. Savarkar'a göre kendisine benzemeyen düşmanlar ile mücadele eden toplumlar en sert mücadeleleri gerçekleştirebilecektir. Bu açıdan benzer, ortak yanların tasfiyesi, farklılıkların körüklenmesi gerekmektedir. 'Düşmanlarla' benzer, ortak yanların bulunması 'düşmana' karşı direnen topluluğun elini zayıflatmaktadır (Savarkar, 1923, s.12).

Savarkar'a göre Müslümanlar ancak 'cehaletten doğan' önyargılarından kurtulur ve Hindistan topraklarını bir Hindu gibi sevebilirlerse kabul edilebilir bir topluluk olacaklardır. Eğer niyetleri iyiye ve kültürel olarak Hint değerlerini paylaşıyorlarsa bir hemşeri gibi muamele göreceklendir aksi takdirde Hindu kavramına dahil edilmeleri mümkün değildir (Savarkar, 1923, s.41-42).

Hindutva, Hindu ve Müslüman toplulukları arasındaki ayrımı derinleştirmeyi hedefleyen, doğrudan ve yapısal şiddetin meşruluğunu kültürel şiddet yoluyla inşa eden bir ideolojidir. Müslümanlar ile Hindular arasındaki kültürel farkları öne çıkararak Hindistan'daki toplulukları birbirlerine düşüren Hindutva sayesinde hem Hindu hem de Müslüman gençler radikalleşmektedir. Hindutva'nın saldırgan ve düşmanca tutumuna tepki gösteren Müslümanlardan bazıları radikal örgütlere katılma eğilimindedir. Hindistan'ın köklü bir radikal İslamcı geleneğe sahip olduğu (Sahni, 2015, s.1) ve Hindutva gibi ideolojilerin Müslümanlar arasında radikal eğilimleri arttırdığı düşünülmektedir. İlimli Müslümanların bile Hindutva'nın oluşturmuş olduğu damgalama ve ayrımcılık kültürü ile radikal örgütlerin potansiyel üyeleri haline gelmesi olasıdır. Netice olarak denilebilir ki doğru bir sekülerleşme modelinin izlenmesi hem Hindular hem de Müslümanların radikalleşmesinin önüne geçebilmek için önemlidir. Nitekim Gandhi ve Nehru'nun temellerini attığı seküler, çoğulcu ve demokratik Hindistan'da toplumsal bölünmeler, Müslümanların ötekileştirilmesi ve sekülerlikten uzaklaşılmasıyla gerçekleşmiştir (Ayaydın, 2022, s.2).

Kültürel Şiddetten Doğrudan Şiddete: Radikalleşen Hindistan

Bu bölümde Hindutva ideolojisinin, Hindu ve Müslüman kitleler üzerindeki radikalleştirici etkisi, yaşanan şiddet olaylarının incelenmesiyle ele alınacaktır. Hindutva ideolojisini benimseyen ilk örgüt olan Rashtriya Swayamsevak Sangh (Hindistan Gönüllü Organizasyonu- RSS), Savarkar'dan ilham alan Keshav Balivar Hedgwar tarafından 1925 yılında kurulmuştur (Andersen, 2018, s.3). RSS, Hindutva ideolojisini takip eden başka aşırı örgüt ve partilerin kurulmasına (Kılıoğlu, 2021, s.214) ve onların Hindistan'da iktidara gelmesine öncülük etmiştir. Hindistan'ın seküler yapısına yönelik eleştiriler, başta RSS olmak üzere siyasi kanadı teşkil eden BJP, dini kanadı oluşturan Vishwas Hindu Parishad (VPH) ve gençlik kanadı olarak bilinen Bajrang Dal tarafından getirilmektedir (Zishan, Kakar & Fatima, 2022, s.924). RSS'nin önemi, Hindistan'da iktidarı elinde bulunduran BJP'nin liderlerinin örgütle olan organik bağlantısından ileri gelmektedir. RSS'nin ve BJP'nin kuruluşu ile Hindu Milliyetçiliği'nin kurumsallaşması adına önemli adımlar atılmıştır (Corbridge & Harriss, 2000, s.182). Kılıoğlu'nun belirttiğine göre RSS ve BJP arasındaki ilişki, eşitler arasında değil tamamıyla hiyerarşik bir şekilde gelişmektedir (Kılıoğlu, 2021, s.222). BJP'nin Hindistan seçimlerindeki başarısı ve iktidarı ele geçirmesi, eski bir RSS üyesi olan Narendra Modi'ye atfedilmektedir. Modi'nin ismi Gucerat eyaletinde gerçekleşmiş olan isyanla özdeşleşmektedir. (Zishan, Kakar ve Fatima, 2022, s.924).

Hindistan genelinde Müslüman ve Hıristiyanlara yönelik nefretin en büyük kaynağı, RSS'ye bağlı kuruluşların yürüttüğü eğitim kurumları zinciridir (Apoorvanand,2023). RSS ve RSS'ye bağlı alt kuruluşlar vasıtasıyla eğitim sektörü, kimlik, vatanseverlik ve milliyetçilik gibi kavramları manipüle ederek azınlıklardan nefret etmeyi öğretmek için kullanılmaktadır (Sundar, 2004,

s.1605). Okul kitaplarında yapılan değişiklikler ile Hindistan tarihinde önemli bir yeri bulunan Babür İmparatorluğuyla ilgili kısımlar çıkartılmakta ve hatta Gandi'nin katillerinden Godse ile ilgili ifadeler de yumuşatılarak RSS'nin Gandi suikastıyla bağlantısı gizlenmektedir (Independent, 2023). Ders kitaplarının yanı sıra okullarda çocuklara, Hindistan'ın bir Hindu yurdu olduğu, Müslüman ve Hristiyanların ise Hindistan'a sızan hainler olduğu öğretilmektedir (Apoorvanand, 2023). Apoorvanand'ın ifadesiyle, nefret normalleştirildikten sonra şiddet de nefreti doğal olarak takip etmektedir (Apoorvanand, 2023). RSS'ye bağlı eğitim kurumlarıyla birlikte toplumda nefret tohumları ekilmiş ve bu düşmanlık ortamında büyüyen nesiller şiddeti normalleştirmiştir. Onlarca yıl süren hazırlık süreçlerinin ardından Müslüman ve Hristiyanlara yönelik şiddet eylemleri 90'lı yılların başından itibaren artarak devam etmiştir. Şiddet eylemlerinin artmasıyla BJP, Hindu milliyetçiler arasındaki etkinliği artmıştır (Zishan, Kakar & Fatima, 2022, s.924).

Hindistan'da Müslümanlara yönelik gerçekleştirilen iki büyük saldırı, Hindu ve Müslümanlar arasındaki sosyal kutuplaştırmayı arttırmıştır. Bunlardan ilki Müslümanlar için önemli bir sembol olan Babri Camisi'nin 1992'de yıkılması ve diğeri ise 2002 yılında gerçekleşen Gucerat katliamlarıdır.

Hindu milliyetçilerinin iddialarına göre Babri Camisi'nin bulunduğu yerde eski bir Ram tapınağı bulunmaktadır ancak bu tapınak zamanın Babür yöneticileri tarafından yıkılarak yerine Babri Camisi inşa edilmiştir (Zishan, Kakar & Fatima, 2022, s.925). Dolayısıyla Hindu milliyetçileri bu tapınağın yeniden inşa edilmesi gerektiğini düşünmektedir. 6 Aralık 1992 tarihinde BJP ile VHP yaklaşık 150.000 kişinin katıldığı bir miting düzenlemiştir ve miting sırasında kontrol altına alınamayan grupların saldırısıyla Babri Camisi yıkılmıştır (Srinivasan & Sreelatha, 2018, s.1623). Cami ile ilgili tartışmalar günümüzde hala devam etmektedir. 2019 yılında Hindistan Yüksek Mahkemesi, yıkılan caminin arazisini Hindulara vermeyi uygun görmüş ve Hindu milliyetçilerinin iddia ettiği eski tapınağın inşasına başlanmıştır (Saldanha, 2020). Tapınağın temel atma törenine Modi'nin bizzat katılması ve törenin gerçekleşmesinden iki ay gibi bir süre sonra Babri Camisine saldıran kişilerin yargı eliyle beraat etmiş olması, Müslümanlar arasında huzursuzluk yaratmıştır (Taşçı, 2021). Uttar Pradesh eyaletinin yöneticileri Babri Camisinin yer aldığı Ayodhya şehrine yaklaşık 25 kilometrelik mesafede bulunan bir araziye yeni cami inşası için tahsis etmiştir. Ancak bu karar da Müslümanlar tarafından adaletsizlik olarak algılanmaktadır (Mishra, 2023).

Müslümanlara yönelik en büyük saldırılardan birisi de Gucerat katliamıdır. Olaylar, Gujarat'taki bir trende çıkan ve 59 Hindu hacıyı öldüren yangından kaynaklanmıştır. Trenin yanmasıyla ilgili çeşitli iddialar ortaya atıldıysa da yangının esas nedeni anlaşılammış ve yüksek ihtimalle bir kaza neticesi alevlerin ortaya çıktığı düşünülmüştür (Embree, 2013, s.233). Kazanın neticesinde çıkan olaylarda binlerce Müslüman hayatını kaybetmiş, yüzbinlerce kişi evsiz kalmış ve Müslüman kadınlar cinsel istismara uğramıştır. Gucerat katliamı ile ilgili enteresan bilgilerden birisi, katliamların gerçekleştiği tarihlerde eyaletin başında tanınmış bir ismin, Modi'nin bulunmasıdır. Modi olaylar neticesinde tekrar seçim yapılması amacıyla istifa etmiş ve daha büyük destek alarak yeniden seçilmiştir (Embree, 2013, s.233). Chowdhury'e göre Modi Hindistan siyasetindeki yükselişini, Gucerat katliamı olduğu sırada eyaletin başında bulunmasına ve Hindu milliyetçilerinin hoşuna gidecek şekilde Müslümanların katledilmelerine ses çıkarmamasına borçludur (Chowdhury, 2021, s.6). Modi'nin Gucerat katliamı sırasında olayları bastırmak yerine Hinduları şiddet eylemlerine teşvik ettiği ve olayların daha da büyümesine neden olduğunu düşünenler mevcuttur (Zishan, Kakar ve Fatima, 2022, s.924). Öyle ki BBC tarafından yayımlanan bir belgesel, Modi'nin Gucerat katliamındaki rolünü irdelediği için Hindistan hükümeti tarafından yasaklanmıştır (Ellis-Petersen, 2023).

Gucerat olayları ile ilgili hakkındaki suçlamalardan delil yetersizliği nedeniyle 2012 yılında kurtulan Modi (BBC, 2012), 2014 yılında yapılan seçimlerle birlikte Hindistan Başbakanı olmuştur. 2019 yılında tekrar Başbakan olarak seçilen Modi'nin iktidarı döneminde Gucerat katliamı ile ilgili alınan birçok karar Müslümanların aleyhine sonuçlanmıştır. Örneğin Gucerat katliamı ile ilgili suçlanan son 27 sanığın da beraat etmesine karar verilmiş ve bu karar Müslümanlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır (Singh, 2023). Müslümanlara yönelik yapılan şiddet eylemlerinin cezası kalması, hem Müslümanlar arasında haksızlık, adaletsizlik algısını güçlendirmiş ve Müslümanların radikal gruplara yakınlaşmasını sağlamış hem de aşırı milliyetçi Hinduları, ne yaparlarsa yapsınlar ceza almayacaklarını düşünmelerine yol açarak şiddet eylemlerini normalleştirmiştir. Dolayısıyla şiddet eylemlerinin cezasız kalmasının, iki yönlü bir radikalleşmeye yol açtığı söylenebilmektedir.

2014 yılına kadar Müslümanlara yönelik gerçekleştirilen ötekileştirme ve şiddet eylemleri, BJP'nin Hindistan'da iktidar olmasıyla birlikte devlet eliyle gerçekleştirilmeye başlanmıştır (Ayaydın, 2022, s.2). Özellikle 2019 yılında iktidarını perçinleştiren Modi yönetimi daha kapsamlı adımlar atmaya başlamıştır. 2019 sonrası düzenlenen iki yasanın Müslümanları hedef aldığı düşünülmektedir. Bu yasalardan ilki Vatandaşlık Değişiklik Yasası (Citizenship Amendment Act- CAA) 10 Aralık 2019 günü kabul edilmiştir. CAA ile Müslümanların çoğunlukta olduğu Pakistan, Afganistan ve Bangladeş ülkelerinden 31 Aralık 2014 tarihinde veya öncesinde Hindistan'a yasa dışı yollardan, yani vizesiz olarak giren, Ülkede beş yıl kalmış olan Gayrimüslim göçmenler Hindistan vatandaşlığına başvurma hakkına sahip olmaktadır (Deka, 2019). Ancak Müslüman

göçmenler bu yasanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Yasa bu yönüyle toplumda ayrımcılığa neden olduğu için eleştirilmektedir (Akins, 2020, s.1). Ayaydın'ın ifadesiyle yeni vatandaşlık yasasının uygulanma koşulu olarak din, vatandaşlık elde edebilmek için temel belirleyici faktör haline gelmektedir (Ayaydın, 2022, s.2).

CAA'dan farklı olarak Ulusal Vatandaş Kaydı (National Register of Citizens- NRC) isimli yasa güncellenmiştir. Önceleri bu yasa ile Müslüman ülkelerden gelen kişilere verilmiş olan vatandaşlıkların yeniden düzenlenmesi hedeflenmekteydi ancak Modi hükümetinin yapmış olduğu değişiklikler ile onlarca yıldır Hindistan'da yaşayan Müslümanların vatandaşlıklarının iptal edilmesi planlandığını iddia edenler bulunmaktadır (Ayaydın, 2022, s.2). Güncellenen NRC ile uzun zamandır Hindistan'da yaşayan kişilerin bile bu durumu belgelemesi, belge sunulmaması halinde vatandaşlığın düşürüleceği iddia edilmiştir (Zishan, Kakar & Fatima, 2022, s.924). Kamuoyunda oluşan kaygıları gidermek için hükümet 13 soru ve cevap içeren bir bilgilendirme yayınlamıştır. Buna göre NRC'nin yalnızca bir kayıt sistemi olduğu ve din ile ilgili bir hususun NRC'yi etkilemediği vurgulanmıştır (Times of India, 2019). Buna ek olarak RSS Başkanı Mohan Bhawgat, CAA ve NRC ile ilgili tartışmalara değinerek hiçbir Hindistan vatandaşı Müslümanın yeni düzenlemelerden etkilenmeyeceğini, bu tartışmaların Hindu-Müslüman dinleri arasında çıkacak gerginlikten faydalanmak isteyen kişilerce öne sürüldüğünü ifade etmektedir (Nath, 2021). CAA ve NRC ile ilgili değerlendirmelerde bulunan Hindistanlı gazeteci Deka, NRC'nin Müslümanlara yönelik bir ayrımcılık içerip içermediği ile ilgili durumun belirsiz ve tartışmalı olduğunu ancak CAA'nın kesinlikle Müslümanları dışlayan bir yasa olduğunu belirtmektedir. Buna ek olarak NRC sistemine gerçekten ihtiyaç olup olmadığını da irdeleyen Deka, kâğıt üzerinde vatandaşların sayılması ve kayıt altına alınmasında yanlış bir şey olmadığını ancak bundan dolayı bir ayrımcılık oluşuyorsa gereksiz olduğunu vurgulamaktadır (Deka, 2019). CAA ve 2020'de güncellenmesi planlanan NRC'nin uygulanması, çıkan şiddetli protestolar ve COVID-19 salgınının ortaya çıkması nedeniyle başlangıçta süresiz olarak ertelenmiştir (Singh, 2023). Tartışmalardan sonra çıkan olayların bastırılması amacıyla RSS ve güvenlik güçleri şiddete başvurmuş ve onlarca Müslüman hayatını kaybetmiştir (Ayaydın, 2022, s.2). Yasaların pratik olarak uygulanmasına 2024 yılı itibariyle halen başlanmamıştır.

Müslümanların nüfus olarak çoğunlukta olduğu Jammu ve Keşmir'e özel haklar tanıyan 370. Madde ve 35A maddesinin, Modi hükümeti tarafından Keşmir halkına danışılmadan iptal edilmesi Müslümanlar arasında huzursuzluğa yol açmaktadır. 370. Madde sayesinde kendi bayrağı ve Anayasası olan Jammu ve Keşmir'de 35A Maddesi, eyaletin vatandaşlığı tanımlamasına izin vermekte, bölge dışından gelenlerin kalıcı olarak yerleşmesine, mülk alıp satmasına ve yönetimde görev almasına müsaade etmemektedir (Ahmed & Jan, 2020, s.7). Yasaların iptal edilmesiyle özerk statüsünü kaybeden bölgeye Müslüman olmayan nüfusun aktarılması ve bölgenin demografik yapısının Hindu milliyetçilerinin lehine değiştirilmesi planlanmaktadır. Nitekim 2019-2023 yılları arasında Keşmir'de çıkarılan yasalarla Hintlilerin tartışmalı bölgelerden mülk almasının yolu açılmış ve demografik değişim hızlanmıştır (Safi, 2023). Aralık 2023 tarihinde Hindistan Yüksek Mahkemesinin Jammu ve Keşmir'in özerk statüsünün kaldırılmasına yönelik yasaları onaylaması karşısında Keşmir'deki Müslümanlar korku ve öfkeyle tepki göstermektedir (Al Jazeera, 2023). Keşmir'de devam eden gerilimli siyasi ortam nedeniyle Müslümanların radikal akımları kendilerine bir kurtarıcı olarak rehber edinmeleri muhtemel senaryolar içerisinde en kuvvetli olanlardan birisidir.

Müslümanlar ve aşırı Hindu milliyetçileri arasında tartışma yaratan konulardan bir diğeri de COVID-19 salgını sonrasında ortaya atılan ayrıştırıcı iddialardır. Aşırı Hindu milliyetçilerinin iddialarına göre Müslüman açıcılar, el yapımı ekmeklere "tükürerek" Hinduları hasta yapmaya çalışmaktadır (Pandey, 2021a). Delhi'de Müslüman din adamlarının katıldığı yaklaşık 250 kişilik bir toplantıda birçok kişinin COVID testinin pozitif çıkması, Müslümanlara yönelik propaganda faaliyetlerini güçlendirmiştir (Kumar, 2023, 539). BJP'nin Batı Bengal birimi, Müslüman liderlerin yer aldığı hareketli bir fotoğrafı Twitter'da paylaşarak bunu, "Hindistan'ı mahvetmeye" başlayan bir "virüs cihadı" olarak nitelendirmektedir (Kumar, 2023, s.548).

Müslümanların maruz kaldığı şiddet yalnızca devletin kurumları ya da ilgili kurumları etkileyen kuruluşlar aracılığıyla yapılmamaktadır. Sistemik olarak yıllarca beslenen nefret duyguları ile toplumda şiddet olayları daha kolay bir şekilde gün yüzüne çıkmaktadır. Kişi, içerisinde bulunduğu toplumun şiddeti normalleştirmiş olması nedeniyle radikalleştirmenin farkında bile olmadan, azınlık gruplara (çoğunlukla Müslümanlara) yönelik şiddet eylemleri sergileyebilmektedir. Dünya ve Hindistan medyasında Müslümanlara yönelik şiddet haberleri her geçen gün artmaktadır. Örneğin Hindu çetelerin Müslümanların önünü keserek onları gasp etmesi, fiziksel şiddet uygulaması ve Hindu marşları söylemeye zorlaması en çok karşılaşılan hadiselerden birisi olmuştur. Modi ve BJP yönetimi bunlara yönelik herhangi bir tedbir almamakla suçlanmaktadır (Shih ve Verma, 2023).

Hindistan'da Müslüman kadınlara yönelik cinsel taciz ve saldırılar da son yıllarda hızla artmaktadır. Müslüman kadınlar, internet ortamında haberleri olmadan "satılık" olarak sergilenmekte ve sosyal medya platformlarından türlü tacizlerle uğraşmak zorunda kalmaktadır (Pandey, 2021b). Üstelik bu ve benzeri tacizler yalnızca sıradan insanlar tarafından yapılmamaktadır. Uttar Pradesh Eyaletinin Başbakanı Yogi Adityanath, bir Müslüman erkeğin bir Hindu kızla evlenmesi

durumunda Hindulara, yüz Müslüman kadını almaları konusunda telkinde bulunarak olası tacizlere yönelik kışkırtmalar yapmaktadır (Zishan, Kakar & Fatima, 2022, s.926).

Sonuç

Çin Halk Cumhuriyeti'ni geride bırakarak dünyanın en kalabalık ülkesi unvanını eline alan Hindistan'da yaklaşık yüz seksen milyon Müslüman yaşamaktadır. Ülkenin yaklaşık %16'sına denk düşen Müslüman nüfusun Hindistan'da gerçekleşen değişimlerden doğrudan etkilenmesi ve bu etkilenme karşısında gösterecekleri reaksiyonların da Hindistan'ın toplumsal yapısını etkilemesi kaçınılmazdır. Modi hükümetinin göreve gelmesinden sonra Müslümanların sosyal, siyasal, ekonomik ve toplumsal hayatta yaşadığı zorluklar dünya basınının gündemindedir. Müslümanlara yönelik şiddet eylemleri artmakta, bunun karşılığında Hindutva ideolojisinin takipçisi olan BJP hükümeti, topluluklar arasında tansiyonu düşürmek adına pek bir çaba harcamamaktadır. Müslümanlara yönelik şiddetin artma nedenleri, yalnızca 2014 sonrası dönemin incelenmesi ile anlaşılabilir. Hem Hindu hem de Müslüman gençler arasında artan radikalleşmenin ve doğrudan, fiziksel olarak uygulanan şiddetin belirli kök nedenleri bulunmaktadır. Yıllarca din tabanlı olarak ayrıştırılan Hindistan toplumu, aşırı örgütlerin ideolojik öykülemeleriyle birbirlerine düşman olarak bakar hale gelmiştir. Toplumun sosyal ve kültürel ortak noktalarına odaklanmak yerine ayrışma noktalarını irdeleyenler vasıtasıyla ortak değerler unutturulmaya çalışılmıştır. Bu açıdan Hindutva ideolojisi toplumun ortak değerlerinin unutturulmasında başı çekmektedir. Savarkar'ın belirttiği gibi "Düşmanlarla benzer, ortak yanların bulunması düşmana karşı direnen topluluğun elini zayıflatmaktadır" (Savarkar, 1923, s.12.).

Hindutva ideolojisi, Hindistan'da Müslümanlara yönelik nefretin ve ötekileştirmenin öncüsü olmuştur. Yaklaşık 22.000 eğitim kurumuna sahip olduğu düşünülen bu hareketin temsilcileri, yıllardır Hindu gençleri Müslümanlara karşı kışkırtmakta ve Müslümanları damgalamaktadır. Netice itibarıyla çift yönlü bir radikalleşmenin yaşanması kaçınılmazdır. Savarkar'ın belirttiği gibi nefret toplumlari hem birleştirmekte hem de ayırmaktadır (Savarkar,1923, s.20). Savarkar ve ardılları aracılığıyla Müslümanlara yönelik geliştirilen nefret ortamı sayesinde, Müslümanlar evvela kültürel olarak dışlanmış sonra da 90lı yılların başından itibaren fiziksel, doğrudan ve sistematik şiddete maruz kalmıştır. Hindistan özelinde düşünülecek olursa önceleri uygulanan ve toplumu ayrıştıran kültürel şiddet, daha sonraları fiziksel ve doğrudan şiddete dönmüş ve Hinduların birçoğu tarafından Müslümanların şiddete maruz kalması meşru hale getirilmiştir. Durumu yalnızca 2014 sonrası gelişen şiddet olayları ile değerlendirmek, şiddetin nasıl meşru hale gelebildiğini anlamaya yetmeyecektir. Hindistan medyası ve politikacıları, Müslüman gençlerdeki radikalleşmeye dikkat çekmektedir ancak bu radikalleşmenin Hindu gençleri arasında gelişen aşırılaşmaya bir tepki olarak ortaya çıkabileceğini göz ardı edilmektedir (Apoorvanand, 2023). Sonuç olarak Hindu ve Müslüman gençler arasında gelişmekte olan radikal, aşırı fikirleri önleyebilmek için bu düşünceleri besleyen, farklılıkları körükleyen kültürel şiddetin önüne geçilmesi gerekmektedir. Kültürel şiddeti besleyen nedenler yani Galtung'un deyişiyle "fay hatları" ortadan kalkmadıkça toplumlarda yaşanan sosyal depremlerin önlenmesi de mümkün olmayacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Ahmed, Z. S. & Jan, W. (2020). Indian Revocation of Jammu and Kashmir's Special Status: Options for Pakistan, Siyassat Arabiya, 46, 45-56. Makalenin İngilizcesi için bkz. https://www.researchgate.net/publication/347975373_Indian_Revocation_of_Jammu_and_Kashmir's_Special_Status_Options_for_Pakistan_algha_alhnd_wd_walyt_jamw_wkshmyr_alkhas_khyarat_bakstan
- Akins, H. (2020). Legislation Factsheet India. United States Commission on International Religious Freedom <https://www.uscirtf.gov/resources/factsheet-citizenship-amendment-act-india>
- Al Jazeera. (12 Aralık 2023). Açık tehdit': Hindistan yüksek mahkemesindeki Keşmiriler özerkliğin kaldırılmasını onayladı. <https://www.aljazeera.com/news/2023/12/12/clear-threat-kashmiris-on-india-top-court-upholding-removal-of->

autonomy

- Ali, R. (2015). De-radicalization and Integration The United Kingdom's Channel Programme Program on Extremism, Araştırma Raporu.
- Andersen, W. (2018). "Rashtriya Swayamsevak Sangh- I Early Concern", EPW Engage. <https://www.epw.in/engage/article/early-history-rss-reading-list>
- Apoorvanand. (15 Eylül 2023). India's Hindu children are being radicalised – will the country speak up?. Al Jazeera. <https://www.aljazeera.com/opinions/2023/9/15/indias-dirty-hush-hush-truth-hindu-children-are-being-radicalised>
- BBC. (10 Nisan 2012). India Gujarat Chief Minister Modi cleared in riots case. <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-17664751>
- Borum, R. (2003). Understanding the Terrorist Mind-Set. *FBI Law Enforcement Bulletin*. 72(7), 7-10. <https://doi.org/10.1037/e318402004-002>.
- Ayaydın, M. (2022). Hindutva Gölgesi Altında Hindistan ve Müslümanlar, İNSAMER Analiz, <https://www.insamer.com/tr/hindutva-golgesi-altinda-hindistan-ve-muslumanlar.html>
- Chowdhury, D. (2021). Is India Headed for an Anti-Muslim Genocide?. Time. 4 Ekim 2021. 25 Aralık 2023 <https://time.com/6103284/india-hindu-supremacy-extremism-genocide-bjp-modi/>
- Corbridge, S. & Harriss, J. (2000). Reinventing India. Polity Press.
- Deka, K. (23 Aralık 2019). Everything you wanted to know about the CAA and NRC. India Today Insight, <https://www.indiatoday.in/india-today-insight/story/everything-you-wanted-to-know-about-the-caa-and-nrc-1630771-2019-12-23>
- Ellis-Petersen, H. (2023). India invokes emergency laws to ban BBC Modi documentary, The Guardian, <https://www.theguardian.com/world/2023/jan/23/india-emergency-laws-to-ban-bbc-narendra-modi-documentary>
- Embree, A. (2013). Religion, communalism, and security in post-independence India. Seiple C. Hoover, D., Otis, P. (Ed.). The Routledge handbook of religion and security. (226-238).
- Galtung, J. (1990). Cultural Violence. *Journal of Peace Research*, 27, 291–305.
- Galtung, J. (1964). What is peace research?. *Journal of Peace Research*, 1, 1–4
- Gürsözlü, F. (2018). Cultural Violence, Hegemony, and Agonistic Interventions. Ed. F. GURSOZLU, Peace, Culture, and Violence (s.84–105). Leiden: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004361911_006.
- Hameed, A. A. (T.B.). Nathuram Godse in Perspectives: The Cult of an Assassin in the Indian English Writings. <https://standrewscollege.ac.in/wp-content/uploads/2018/06/Nathuram-Godse-in-Perspectives-The-Cult-of-an-Assassin-in-the-Indian-English-Writings.pdf>
- Independent. (2023) Hindistan hükümeti, Müslümanların tarihini ders kitaplarından siliyor. Independent, <https://www.indyturk.com/node/622301/d%C3%BCnya/hindistanh%C3%BCk%C3%BCmeti-m%C3%BCsl%C3%BCmanlar%C4%B1n-tarihini-ders-kitaplar%C4%B1ndan-siliyor>
- Kılıoğlu, M. E. (2021). Hindistan'da Hindutva Söylemi'nin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi. *Novus Orbis Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 3, (2), s.200-235.
- Kumar, A. (2023). Virus Jihad: The (Mis)Representation of Muslims during Covid 19 Outbreak in Indian Media. *Howard Journal of Communications*. 34, (5),538-558.
- Kulkarni, P. (2022). How Did Savarkar, A Staunch Supporter Of British Colonialism, Come To Be Known As 'Veer'?. The Wire, <https://thewire.in/history/veer-savarkar-the-staunchest-advocate-of-loyalty-to-the-english-government>
- Kruglanski, A. W., Gelfand, M.J., Bélanger, J.J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M. & Gunaratna, R. (2014). The Psychology of Radicalization and Deradicalization: How Significance Quest Impacts Violent Extremism: Processes of Radicalization and Deradicalization. *Political Psychology*, 35,69–93. <https://doi.org/10.1111/pops.12163>.
- Kurum, M. & Avcı, E. (2018). Radikalizm ve Aşırıçılıktan Terörizme: Siyasal Şiddetin Araçsallaştırılması, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 14,(28), s.37-90.
- Lobato, R. M., Moya, M., Moyano, M. & Trujillo, H. M. (2018). From Oppression to Violence: The Role of Oppression, Radicalism, Identity, and Cultural Intelligence in Violent Disinhibition. *Frontiers in Psychology*, 9, 1-11.
- Mishra, I. (2023). Proposed mosque in Ayodhya gets a new name and design. The Hindu. <https://www.thehindu.com/news/national/proposed-mosque-in-ayodhya-gets-a-new-name-and-design/article67413089.ece>
- Nath, H. K. (2021). CAA-NRC is not against Muslim citizens of India: RSS chief Mohan Bhagwat. India Today <https://www.indiatoday.in/india/story/caa-nrc-is-not-against-muslim-citizens-of-india-rss-chief-mohan-bhagwat-1830882-2021-07-21>

- NGWA, N.R (2020). Drivers of Political Radicalization and De-Radicalization of Terrorism in Northern Nigeria. *International Journal of Politics and Security*, 2, 1-33.
- Noorani, A. G. (2002). *Savarkar and Hindutva: Godse Connection.*: Leftword Books.
- Pandey, G. (2021). Beaten and humiliated by Hindu mobs for being a Muslim in India. BBC. <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-58406194> Adresinden erişilmiştir.
- Pandey, G. (2021). Sulli Deals: The Indian Muslim women 'up for sale' on an app. BBC, <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-57764271>
- Rauf, T. A. (2011). Violence Inflicted on Muslims: Direct, Cultural and Structural, *Economic and Political Weekly*, 46, İnternet Makalesi <https://www.epw.in/journal/2011/23/notes/violence-inflicted-muslims-direct-cultural-and-structural.html>
- Safi, A. M. (2023). Modi isn't Hiding his Demographic Designs in Kashmir. *International Policy Digest*, 05.08.2023, <https://intpolicydigest.org/the-platform/modi-isn-t-hiding-his-demographic-designs-in-kashmir/>
- Sahni, A. (2015). Vulnerabilities and Resistance to Islamist Radicalization in India. Middle East Institute, <https://www.mei.edu/publications/vulnerabilities-and-resistance-islamist-radicalization-india>
- Saldanha, K. (2020). Modi and the Hindu Nationalist Agenda: The Babri Masjid Controversy in 2020. *Columbia Political Review*, <https://www.cpreview.org/blog/2020/12/modi-and-the-hindu-nationalist-agenda-the-babri-masjid-controversy-in-2020>
- Sariaslan, F. (2023). Hindu Nationalism and Rising Anti-Islamism in India. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, 6, (1), 103-124.
- Savarkar, S. (1923), *Essentials of Hindutva*, <https://library.bjp.org/jspui/bitstream/123456789/284/1/Essentials%20of%20Hindutva.pdf> BJP
- Sharma, A. (2020). On the Difference Between Hinduism and Hindutva, *Asian Philosophies and Religions*, 25 (1) 43-47.
- Shih, G. & Verma, P. (26 Eylül 2023). He live-streamed his attacks on Indian Muslims. YouTube gave him an award. The Washington Post, <https://www.washingtonpost.com/world/2023/09/26/india-monu-manesar-viligante-social-media/>
- Singh, N. (2023). Hindistan'da çoğu Müslüman 2 bin kişinin öldüğü Guçerat olaylarının son 27 saniği da beraat ettirildi. *Independent Türkçe*, <https://l24.im/PDhr9Q>
- Sotelo, P. & Acharya, A. K. (2006). Religion and India's Growing Population: Evidence From Some Selected States of India. *Caminhos De Geografia*, 6 (15), 1-11.
- Srinivasan, K. B. & Sreelatha A. (2018). A Case Study on Demolition of Babri Masjid. *International Journal of Pure and Applied Mathematics*. 120, (5),1619-1633.
- Standish, K. (2015). *Cultural Violence in the Classroom: Peace, Conflict and Education in Israel*, Newcastle: Cambridge Scholar Publishing.
- Sundar, N. (2004). Teaching to Hate: RSS' Pedagogical Programme. *Economic and Political Weekly*. 39, (16), 1605-1612.
- Taşçı, M. N. (2021). Hindistan'da yıkılan Babri Camisi'nin yerine inşa edilecek caminin temeli atıldı. Anadolu Ajansı, 26.01.2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hindistanda-yikilan-babri-camisinin-yerine-insa-edilecek-caminin-temeli-atildi/2122863>
- Times of India. (2019). "What is NRC (National Register of Citizens): Documents Required". http://timesofindia.indiatimes.com/articleshow/72922238.cms?from=mdr&utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst
- Truschke, A. (2020). Hindutva's dangerous rewriting history. *South Asia Multidisciplinary Academic Journal*. 24/25, 1-11
- Zishan, Z., Fatima, J. & Kakar, J. (2022). The Rise of Hindutva: Implications for Indian Muslim Minorities. *Pakistan Journal of Social Research*, 4,(2),923-932.

Çanakkale Savaşları Sırasında İzmir'in Durumuna Dair

On the Situation of Izmir During the Gallipoli Campaign

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte Osmanlı Devleti silahlı seferberlik ilan etmiş, savaşan tarafları göz önünde tutarak topraklarını savunmaya yönelik çalışmalar yapmıştır. Osmanlı Devleti'nde 1914'ün Ağustos ayında başlayan silahlı seferberlik süreci çeşitli kaynaklarda ele alınmış, yapılan çalışmaların yetersizliği tartışılmıştır. Bu tartışmalar bir tarafa bırakılırsa Osmanlı Devleti'nin sınırlarını ve kıyılarını korumaya yönelik tedbirler aldığı görülür. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin silahlı seferberlik süreci boyunca ve savaşa girmesinin ardından İzmir Körfezi'ni savunmaya yönelik çalışmaları üzerinde durulmaktadır. Çanakkale Deniz Harekâtı ile eşzamanlı olduğu görülen İzmir Körfez Müdafaaasının tüm aşamaları arşiv belgeleri başta olmak üzere konuya ilişkin kaynaklara dayanılarak ele alınmıştır. Literatürde yer almayan ayrıntılar arşiv belgelerinden alınarak değerlendirilmiştir. Kasım 1914'te İzmir'e yapılan karşı hamle gibi Çanakkale'nin Seddülbahir bölgesine yapılan bombardımandan itibaren İzmir ile Çanakkale'nin kaderi birlikte yazılmıştır. 18 Mart 1915 Deniz Zaferi'nin Türkler tarafından kazanılması sürecinde İzmir'de yaşanan olaylar bağlamında İzmir'in önemli bir konumda bulunduğu bilgi ve belgelerle ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, kıyı savunması

Abstract

At the onset of the First World War, the Ottoman Empire declared armed mobilisation and implemented measures to defend its territories, considering the warring parties. The process of armed mobilisation, which began in August 1914, was subject to various discussions, with some sources highlighting inadequacies in the studies carried out. Setting aside these discussions, it is evident that the Ottoman Empire took necessary measures to safeguard its borders and coasts. This study examines the Ottoman Empire's defence of the Gulf of Izmir during and after the armed mobilisation process. This text discusses all stages of the Izmir Gulf Defence, which occurred simultaneously with the Gallipoli Campaign. The discussion is based on sources related to the subject, particularly archive documents. The study evaluates details not included in the literature from archive documents. The fate of Izmir and Çanakkale was intertwined, beginning with the bombardment of the Seddülbahir region of Çanakkale and the counterattack on Izmir in November 1914. Information and documents reveal that Izmir played a significant role in the events surrounding the 18 March 1915 Çanakkale Naval Victory by the Turks.

Keywords: World War I, Ottoman Empire, coastal frontier defence

Volkan MARTTİN

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir, Türkiye

Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Eskişehir, Türkiye
vmartin@ogu.edu.tr
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Geliş Tarihi/Received	31.01.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested	01.05.2024
Son Revizyon/Last Revision	02.05.2024
Kabul Tarihi/Accepted	06.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date	20.09.2024

Cite this article as: Marttin, V. (2024). On the situation of Izmir during the Gallipoli Campaign. *Current Perspectives in Social Sciences*, 28(3), 316-327.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

İzmir, tarih boyunca stratejik konumu dolayısıyla önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Özellikle kıyı Ege bölgesi ile doğal karayolu hattı İzmir Körfezi'ni bir kat daha değerli kılmıştır. Deniz yoluyla gelen malların Anadolu içlerine taşınması da bu bağlamda değerlidir. Çok eski zamanlara uzayan tarihi ile İzmir'in çağlar boyunca geçirdiği değişimi burada aktarmak mümkün değildir. Öte yandan İslam ordularının akınları ile tanıştığı zamanlar, yedinci yüzyılın sonlarına kadar götürülebilir. Bu akınların şiddetine göre bölgenin iktisadi durumu değişim göstermiştir. Doğu Roma İmparatorluğu'nun zayıf sayılabilecek egemenlik çağlarında Selçukluların bölgeye ulaştığı, Melikşah zamanında 1076 yılında Süleyman bin Kutalmış tarafından fethedildiği bilinmektedir. Bu tarihten on yıl sonra İzmir'e hâkim olan kişinin Çaka Bey olduğu kayıtlarda geçmektedir. Çaka Bey'in İzmir'de gerçekleştirdiği denizcilik faaliyetleriyle Ege Denizi'nde Midilli, Sakız gibi adalara seferler yaptığı, hatta Çanakkale'ye kadar uzandığı görülmektedir (Darkot, 1997, s. 1243).

Çeşitli tarih metinlerinde Çaka Bey'in bu faaliyetlerinin, Doğu Roma İmparatoru'nun dikkatini çektiği ve tehlikeli gördüğü bu hamleleri bertaraf edebilmek için çeşitli ittifaklara dâhil olduğu anlatılmaktadır. İzmir'in zenginliği ve limanının işlekliği siyasi pazarlıkta koz olarak kullanılmıştır. Öyle ki, 1304 yılında İzmir, Cenovalılara bir imtiyaz olarak verilmiştir. Ancak bu imtiyazı Cenovalılar layıkıyla kullanamamıştır. Bu sırada Türklerin Anadolu içlerine dalga dalga akınları İzmir'e ulaşmıştır. Anadolu Selçuklularının siyasi olarak zayıflamasının ardından Anadolu'da birbirinden kuvvetli beylikler ortaya çıkmış, İzmir de bu beyliklerden biri olan Aydınöğulları'nın hâkimiyetine 1320 yılında girmiştir. İzmir'de gün geçtikçe güçlenen Türklere karşı 1344 yılında bir Haçlı seferinin yapıldığı kaydedilmiştir. Baskın niteliğindeki bu seferde Papa'nın teşvikiyle Kıbrıs, Venedik, Cenovalı ve Rodos gemileri yer almıştır. Bu donanma Aydınöğulları'nı yenerek 28 Ekim 1344 tarihinde sahil İzmir'ini ele geçirmiştir (Kütükoğlu, 2001, s. 516). Bu seferin gerçekleştiği iç limanın ağzında bulunan San Pietro (Aziz Petrus) hisarı, çalışmanın kapsamındaki bölgededir (Kuyulu, 2001, s. 526). Baskın sonucu Rodos Şövalyeleri şehrin bir kısmına 50 yıldan fazla egemen olmuş, şehrin Anadolu'nun içleriyle bağı kopmuş olduğundan ticaret nispeten başka merkezlere kaymıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş çağlarında Karesi Beyliği'nin ele geçirilmesinin ardından Orhan Gazi'nin nüfuzunun İzmir'e ulaştığı söylenebilir. Orhan Gazi'nin ardından I. Bayezid'in hamlesi kesin olarak sonuçlanmadan Timur Anadolu'ya gelmiş ve İzmir'i fethetmiş, bu toprakları eski sahibi olarak gördüğü Aydınöğulları'na bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nin ikinci kurucusu olarak kabul edilen I. Mehmed, İzmir'i de kontrolü altına almış, ancak bölgede çekişmeler devam etmiştir. I. Mehmed'in ardından tahta geçen II. Murad zamanında İzmir tamamıyla Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bununla birlikte Venedik donanmasının saldırısının ardından II. Mehmed zamanında, aşağı kale yeniden yaptırılmıştır. Denizden gelecek tehlikelere karşı İzmir Körfezi'nin en dar yeri olan Sancak burnu mevkiine IV. Mehmed döneminde yeni bir kale inşa edilmiştir. Bu kale yıllar içinde tahrip olmuş daha sonra Manzûrîzâde Emin Bey tarafından tamir edilmiştir. Bu sayede Ege Denizi'nde gerçekleşen muharebelerden oldukça az etkilenen İzmir, Venedik donanmasının Çanakkale Boğazı'nı ablukaya aldığı dönemde Venedik baskısının yoğun olarak görüldüğü zamanların yanı sıra, 1770 Çeşme Vakası'nda Rusların saldırıları karşısında korunaklı bir yer olarak kalmıştır. Hatta bu savunma düzeneği sayesinde Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz kuvvetlerinin İzmir Körfezi girişine yaptığı saldırı bertaraf edilebilmiştir (Darkot, 1997). Osmanlı Devleti'nin özellikle 1900'lü yıllarda gerçekleştirdiği tahkimat faaliyetlerinin geçmişten gelen birikim ve deneyime dayandığı görülmektedir.

Yeni Yüzyılın Eşiğinde İzmir'in Tahkimatı

Osmanlı Devleti, 1850-1910 yılları arasında İzmir'i korumak ve deniz yoluyla İzmir Körfezi yoluyla Anadolu içlerine yönelecek saldırı tehdidini önlemek için birtakım tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden en önemlisi İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar uzanacak İzmir Müstahkem Mevki Komutanlığı'nın kurulmasıdır (Akansel, 2008, s. 493).

Öte yandan askerî teşkilatlanmanın yanı sıra unutulmamalıdır ki, yıllar içinde İzmir şehrinin savunulması amacıyla inşa edilmiş şehre doğru sırasıyla Sancak Kale (Yeni Kale), Liman Kalesi ve Kadifekale yer almaktadır. Bu yapılardan en erken tarihlisi Büyük İskender'in ardıllarından Lysimakhos tarafından yaptırıldığı iddia edilen Kadifekale veya diğer adıyla Yukarı Kale şehrin güney kesimindeki Kadife, eski adıyla Pagus, dağına inşa edilmiştir. Liman Kalesi (diğer adlarıyla Aşağı Kale, Hisar Kalesi veya Ok Kalesi) iç limanın ağzında bulunmaktadır. Önceleri Aziz Petrus (San Pietro) ve Aşağı Kale olarak isimlendirilirken zaman içinde Hisar Kalesi adını almıştır. Bu hisar Fatih Sultan Mehmed zamanında tamir ettirilmişse de 1800'lü yılların ikinci yarısında yıktırılmıştır. Sıralanmış kalelerin sonuncusu ise Sancak Kale'dir. Sancak Kale, İzmir'in Sancakburnu'nda bulunmaktadır. Sancak Kale, 1656 yılında yaptırılmıştır. Yıllar içinde deprem gibi olaylarla hasar alan yapı onarılarak kullanılmaya devam edilmiştir. Sancak Kale'nin etrafıca yapılan son onarımı 1890'lı yıllarda gerçekleşmiştir (Kuyulu, 2001).

İzmir Körfezi'nin tahkimatı hususunda Kösten Adası gündeme gelmiştir. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Uzunada olarak da bilinen Kösten Adası önceleri Urla kazasına bağlıyken işlerin yürütülmesindeki kolaylığa bağlı olarak ahalinin İzmir'e

bağlanmak yönündeki başvurusu 1887 yılında alınan kararla olumlu yanıtlanmıştır.¹ Kösten Adası'nın İzmir'in karşısında bulunması nedeniyle yeniden gündeme geldiği görülmektedir. 29 Temmuz 1902 tarihli bir arşiv belgesinde Kösten Adası'nda arazi hisselerinin yabancılar lehine olmasının bir savunma zafiyeti oluşturduğu dile getirilmektedir. Belgede önemli askerî noktaları barındıran ada arazisinin yabancıların elinde bulunmasının uygun olmamasından dolayı bu arazi hisselerinin devlet adına satın alınmasına dair padişah iradesinden söz edilmektedir (BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 1892/141842, 15/29 Temmuz 1318/1902). Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Devleti zamanın gereklerini göz önünde tutarak düzenlemeler yapmakta, savunmaya yönelik önlemler almaktadır.

Böyle bir ortamda Birinci Dünya Savaşı başlamış, devletler birbirinin ardı sıra savaş ilanlarında buldukları Temmuz-Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti de gerekli önlemleri almıştır. Bu savunma önlemlerinin İzmir'e yönelik olanları arasında belirlenen bölgelerin yasak bölge ilan edilmesi yer almaktadır. Buna göre İzmir Körfezi'nde yer alan Spiro Burnu ile Uzunada diye bilinen Kösten Adası'nın güney burnu arasındaki hat, yasaklı bölge ilan edilmiş, kıyının Salinler yönündeki sağ tarafı mayınlanmıştır. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda silahlı seferberlikle tarafsızlık ilan ettiğinden, 4 Ekim 1914'te hangi ülkeye ait olursa olsun hiçbir savaş gemisinin bu yasaklı mıntıkaya giremeyeceği duyurulmuştur. İzmir'de Fransız temsilcisi Calamies tarafından gönderilen 5 Ekim 1914 tarihli ve 909 numaralı yazıda ilgili yasaklama hakkındaki İzmir Valiliğinin genelgesi haber verilmektedir (Sürgevil, 1998, s. 310). Bu genelgenin İzmir'in savunulmasında etkili olan stratejik noktalara savaş gemilerinin yaklaşmasına engel olmak için diplomatik teamüller gereği temsilcisi olan tüm devletlere bildirildiği söylenebilir.

Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcında İzmir'in Askerî Durumu

Osmanlı Devleti'nin silahlı seferberliğini ilan etmesinden bir süre sonra da kapitülasyonları tek taraflı kaldırması, taraf devletlerin donanmalarının Batı Anadolu'daki liman şehirlerine yönelik saldırı ihtimalini gündeme getirmiştir. Bu nedenle İzmir ve çevresinde hazırlık yapılması zorunluluk olmuştur (Belge No: 102, 2018). Kıyılara veya önemli noktalara yapılacak saldırılar Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na sürüklenmesine neden olabileceğinden Ayvalık'tan İzmir Körfezi'ne ve oradan da Antalya'ya kadar uzanan Batı Anadolu kıyılarını korumak üzere 4'üncü Kolordu görevlendirilmiştir.² Bu geniş alanı korumakla görevli 4'üncü Kolordu'nun komutasını Pertev Paşa üstlenmiştir.³ Taraf devletlerin donanmalarının saldırı düzenleyebileceği kritik noktalardan biri olan İzmir'de gerekli tedbirlerin alınması hayati değerde görüldüğünden Osmanlı askerî yönetimi tarafından durumun ciddiyeti ve alınması gereken önlemler 4'üncü Kolordu Komutanına bildirilmiştir.⁴ İzmir'e olduğu gibi Çanakkale'ye de bir saldırı yapılması olasılığı dolayısıyla askerî açıdan önemli mevkiiler gemi geçişine yasaklı bölge ilan edilerek mayın döşeme işlemleri gerçekleştirilmiştir (Belge No: 97, 97-1, 2018; Belge No: 102, 2018; Belge No: 136, 2018).

İzmir ve çevresine yapılacak herhangi bir çıkarma harekâtına karşı jandarma birliklerinin görevlendirileceği arşiv kayıtlarında bulunmaktadır. Pertev Paşa'nın karaya asker ihracı hususunda endişelerinin Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın hamleleriyle giderildiği anlaşılmaktadır. Enver Paşa'dan 4'üncü Kolordu Komutanlığı'na gönderilen 8 Ağustos tarihli telgrafta, "*Sevâhil muhâfazası ve âsâyişin te'mîni husûsunda sefer-ber jandarma istihdâm olunacaktır*" denilmektedir (Belge No: 20, 2018). Pertev Paşa 12 Ağustos 1914 tarihli telgrafında Goben ve Breslau gemilerinin Osmanlı Devleti tarafından satın alınmak suretiyle donanmaya katılması üzerine İngiltere'nin düşmanca bir hamlede bulunarak İzmir'e saldırabileceğine, İzmir Limanı'nın hâlihazırda savunulmasının elverişsiz olduğuna değinmektedir (Belge No: 32, 2018). Bu durum karşısında Enver Paşa'nın sakinlikle tedbirlerin alınmasını salık verdiği görülmektedir.

Öte yandan Osmanlı Devleti henüz resmen savaşa katılmadığı bir dönemde Almanya'dan denenerek 1913 yılının Nisan ayı sonunda teslim alınan Nusret Mayın Gemisi'nin önce İzmir'e gelişi ve daha sonra 30 Ekim 1914 tarihinde Çanakkale'ye gönderilmesi dikkate değerdir (Belge No: 8, 8-1, 2014). Bilindiği üzere İzmir'e yapılacak bir saldırı beklendiğinden İzmir Körfezi emniyete alınmıştı. Nusret Mayın Gemisi'nin Çanakkale'ye gönderilmesinde Rusya, İngiltere, Fransa, Belçika, Sırbistan, Japonya ve Karadağ gibi devletlerin Karadeniz Olayı'nın ardından Osmanlı Devleti ile siyasi ilişkilerini kesmeleri etkilidir. Zira

¹ Kösten Adası daha önce Urla Kazasına bağlı iken İzmir ile olan mali ve idari ilişkisi nedeniyle İzmir'e bağlanması hususunda Aydın Vilayetinin başvurusu sonucu hakkında bk. (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Şura-yı Devlet (İ.Ş.D.), 85/5080, 16/28 Mart 1303/1887).

² İzmir'de konuşlanan 4'üncü Kolordu Komutanlığı emrinde, İzmir Ağır Topçu Taburu, Torpil Müfrezesi, Muhabere Müfrezesi, Projektör (Işıldak) Müfrezesi ve Telgraf Bölüğü bulunmaktadır (Osmanlı Ordu Teşkilatı, 1999, s. 430; Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Klasör: 4751, Dosya: H6, Fihrist: 1-65).

³ Aslında İsmail Fazıl Paşa'dan sonra Pertev Paşa'nın İzmir'e kolordusuyla gelişi daha önceye dayanmaktadır (BOA, Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH.KMS.), 1/18, 3 Teşrinievvel 1329/16 Ekim 1913).

⁴ "*Şimdi telâşa mahall yok. Tehlikeyi muhakkak görürseniz limanı sedd edebilirsiniz. Sevâhil muhâfazası ve âsâyişin te'mîni husûsunda sefer-ber jandarma istihdâm olunacaktır...*", (Belge No: 20, 2018).

Osmanlı Devleti sayılan bu devletlerle harp halindedir (Belge No: 2(1:11), 2014).⁵

İzmir Körfezi'nin İtilaf Devletlerince Kontrolü

Karadeniz Olayı'nın ardından Çanakkale'de Seddülbahir mıntıkası bombardıman edilmiştir. Bu durum 10 Ağustos 1914 tarihinde Boğaz Müstahkem Komutanı atanan Cevat (Çobanlı) Bey⁶ tarafından 3 Kasım 1914 günü saat 9'da İzmir'e bildirilmiştir (Belge No: 2(1:11), 2014). Seddülbahir'e yapılan saldırıyla eşzamanlı olarak İzmir'e İngilizlerin saldırdıkları ve İzmir Körfezi'nde iki gemiyi batırdıkları çeşitli kaynaklarda dile getirilmektedir (Baycan, 1991, s. 180).

31 Ekim akşamı saat 17.30'da keşif amaçlı Amiral Carden'in komuta ettiği İtilaf donanmasına ait Wolverine ve Scorpion muhripleri Urla'ya doğru yaklaşmışlardır. Urla Tabur Komutanlığı bu gemilere "*derhal Osmanlı karasularından çıkmaları gerektiğini, çıkmazlarsa üzerlerine ateş açacaklarını*" bildirmiştir. Bunun üzerine adı geçen muhriplerin Kösten Adası'na doğru uzaklaştıkları rapor edilmiştir (Alpagut, 1937, s. 27).

Ertesi gün, 1 Kasım 1914'te, İzmir Körfezi'ne giren iki İngiliz destroyeri Urla'nın İskele semti açıklarında bulunan Beyrut mesaha gemisi ile Kınalıada ticaret vapuruna el koymak istemişlerdir (Besbelli, 1976, s. 62). Bu hamle karşısında teknelerdeki mürettebat tarafından adı geçen tekneler yakılmış ve batırılmıştır. Başarısız girişimleri üzerine İngiliz destroyeri Urla'nın İskele semtine sekiz top mermisi atarak çekilmişlerdir. Bu saldırıdan sonra İtilaf donanmasının yine İzmir'e yönelik düşmanca girişimlerde bulunduğu yerel gazetelere yansımıştır. Örneğin, 14 Kasım 1914'te Urla'nın İskele Limanı'ndan Karaburun'a giden bir yelkenli ticaret gemisi, bölgede devriye yapan Fransız gemileri tarafından alıkonularak Midilli Adası'na götürülmüştür (Ahenk, 2/15 Teşrinisani/Kasım 1330/1914; Ahenk, 3/16 Kânunusani/Ocak 1330/1915). 11 Ocak 1915'te Fransız Nieuport deniz uçaklarını taşıyan İngiliz uçak nakil gemisi Aenne Rickmers (HMS Anne), İzmir Körfezi'ne gelmiştir (Yılmaz, 2005, s. 70).

İtilaf donanması, zaman zaman tek ya da filo hâlinde İzmir Körfezi'ne ve kıyılarına saldırılar yapmıştır.⁷ İngilizler, Kösten Adası'nı ele geçirerek buraya topçu birlikleri yerleştirmiştir. Kösten Adası'nda inşa ettikleri havaalanı sayesinde gemilerine korunaklı bir alan sağlayan İngilizler, bölgeden Yenikale'yi ve Urla şosesini toplarıyla dövme imkânını da ellerinde tutmuşlardır. İtilaf kuvvetlerinin denizden ve havadan İzmir'in tahkimatına yönelik saldırılarının nereden ve nasıl geldiğinin belirlenmesinde sınırlı şekilde Türk uçaklarının görev aldığı görülmektedir (Göymen, 1969, s. 90). Türk pilotlarının yaptıkları keşif uçuşları sonucunda biri Kösten Adası'nda olmak üzere Midilli Adası'nın doğu kıyısındaki uçak hangarları ile toplamda bölgede üç adet uçak hangarı bulunduğu tespit edilmiştir. İzmir'e denizden ve havadan yapılan saldırılara başlangıçta karşılık verilememiştir. İtilaf kuvvetleri direnme gücünün kırılmasına yönelik psikolojik etkiyi kullanarak, askerî hedefleri tespit ve tahrip etmenin yanı sıra İzmir ve çevresindeki iskeleleri hedef gözetmeksizin bombalamıştır (Anadolu, 29 Teşrinievvel 1330/11 Kasım 1914; Köylü, 30 Teşrinievvel 1330/12 Kasım 1914). İzmir Körfezi'nin giriş çıkışlarının kontrol edilmesi biçiminde başlayan bu saldırılar kısa zamanda genişlemiş, Çanakkale Savaşları ile eşzamanlı olarak sivil ve askerî hedeflere yönelmiştir (Ülker, 1997).

İtilaf donanması, Kasım 1914'ten itibaren Çanakkale'de deniz harekâtının başladığı tarih olan 19 Şubat 1915 gününe değin Ege Denizi'ndeki saldırgan hamlelerini Yunanistan'ın Limni Adası üzerinden yapmıştır. 1915 yılının başında İngilizlerin, İzmir Körfezi'nin girişinde bulunması dolayısıyla stratejik öneme sahip Kösten Adası'nı işgal etmesi üzerine saldırıların yönü ve boyutu değişmiştir. Elde ettiği üstünlüğü değerlendiren İtilaf donanması, Çanakkale ile eşzamanlı olarak geliştirdiği İzmir Körfezi saldırılarını Kösten Adası üzerinden gerçekleştirmiştir (Ülker, 1997, s. 23). Çanakkale Boğazı ile İzmir arasında kalan Ayvalık kıyı kesimine hâkim Midilli Adası da İtilaf kuvvetlerinin kontrolleri altında kalmıştır (Ahenk, 19 Teşrinisani 1330/1 Aralık 1914; Smith, 1978, s. 45).

1 Kasım 1914-19 Şubat 1915 tarihleri arasında İtilaf kuvvetlerinin İzmir Körfezi'ndeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı verilere ulaşmanın önünde iki büyük engel bulunmaktadır. Birinci engel, Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiyesi'nin konu hakkındaki

⁵ Karadeniz Olayı diğer adıyla Karadeniz Baskını, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na İttifak bloğu arasında girişine yol açmıştır. Amiral Souchon komutasında Osmanlı donanması 27 Ekim 1914 günü Karadeniz'e atış talimi için çıkmış, iki gün sonra gerçekleşen çatışmayı müteakiben Karadeniz'deki Rus limanlarının bombardımanı sonucu 1 Kasım itibarıyla Ruslar, Kafkaslardan Osmanlı Devleti'ne saldırmış, İngilizler Osmanlı Devleti'nin limanlarına misilleme saldırılar düzenlemiştir (Baycan, 1991).

⁶ Cevat Çobanlı (1870-1938), daha önce paşalığa kadar yükselmiş ancak tenzil-i rütbe uygulaması dolayısıyla rütbesi albaylığa düşürülmüştür. Yazışmaların yapıldığı dönemde Cevat Paşa imzasını "*Kumandan Cevâd*" veya "*Bahr-i Sefid Boğazı Mevki-i Müstahkem Kumandanı Mîr-livâ Cevâd*" şeklinde attığı için kullanımda bu esas alınmıştır.

⁷ İzmir'e yapılacak bir saldırı beklenmekteydi. Tanin gazetesinde çıkan "*Düşmanlarımız Bize Ne Yapabilir?*" başlıklı başyazıda "*... Bu sahilde İzmir'den başka bir yerde hiçbir mevki müstahkeme malik değildir... İzmir'e karşı düşman ne yapabilir? Buna verebileceğimiz cevap da 'hiç'tir... İzmir'de kendisine mahsus bir takım vesayeti müdafaa maliktir*" görüşüne yer verilmektedir (Ahenk, 24/6 Teşrinievvel/Kasım 1330/1914).

haberlere sansür uygulamasıdır. İkinci engel ise, Çanakkale'deki ölüm kalım savaşının tüm dikkatleri üstüne çekmesine bağlı olarak diğer yerlerle ilgilenilmemesidir.

İtilaf Devletlerinin İzmir'deki Manevraları ve Türklerin Tutumu

Çanakkale'de deniz harekâtının başladığı 19 Şubat 1915 günü itibariyle İtilaf devletlerinin İzmir ve çevresinde manevralar gerçekleştirdiği görülmüştür. Bu manevraların amacının Osmanlı Devleti'nin bu bölgeye kuvvet sevkini sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. Gelibolu'daki askerî kuvvetlerin bir kısmının ya da Çanakkale'ye gönderilecek birliklerin bir bölümünün İzmir'e kaydırılması İtilaf devletlerinin Çanakkale'deki işini kolaylaştıracağı açıktır. Liman von Sanders, İzmir'e yönelen saldırıların, gerçekleştirilen manevraların hedef ve amacını kestirmekte zorlandığını anılarında itiraf etmektedir (Sanders, 2011).

İtilaf devletleri gemilerinden oluşan birleşik donanmanın, Çanakkale Boğazı'nı geçmeye yönelik girişiminde en zorlayıcı engel öncelikle hava koşulları olmuştur. Havanın uygunluğuna göre şekillenen harekâta 19 Şubat itibariyle ilk önce Çanakkale Boğazı girişinde bulunan mevzilerin bombalandığı görülmektedir (Karargâh-ı Umumi Tebliğleri, 9 Şubat 1330/22 Şubat 1915). İtilaf donanması, Amiral Carden'in komutasında, Boğaz'ı geçmek için hazırlanan planı uygulamaya başlamıştır. Çanakkale ve çevresine yapılacak bir saldırıyı bekleyen Osmanlı Devleti, ilk bombardımanın ardından Boğaz'ı berkitmeye hız vermiştir. Osmanlı Devleti'nin bu hazırlıkları esnasında İtilaf donanmasına mensup savaş gemileri İzmir ve çevresine saldırılarda bulunmuştur (Bakacak, 2019).

İtilaf devletlerine ait savaş gemileri zaman zaman uzaktan İzmir Körfezi'ni savunan tabyalara karşı top atışı yapmışlardır. Ancak bu saldırılardan kayda değer bir başarı elde edilemeyince İngiliz Savaş Konseyi'nce, 2 Mart 1915'te İngiliz Amiral Richard Peirse'e İzmir'in işgali için özel bir görev verilmiştir (Corbett, 1921). Bu haberden memnun olan Boğaz'daki İtilaf donanmasının komutanı Amiral Carden, aynı gün Londra'ya gönderdiği telgrafta, havanın izin vermesine bağlı olarak 14 gün içinde İstanbul'a ulaşılacağından söz etmiştir. Amiral Carden'in telgrafı İngiliz Savaş Konseyi'ni umutlandırmıştır (Bayur, 1983, s. 151; Çelik, 1992, s. 72).

İngiliz Savaş Konseyi, Büyük Filo/Birleşik Filo olarak isimlendirilen İtilaf donanmasının 19 ve 25 Şubat günlerinde Boğaz'ı geçmeye yönelik iki teşebbüsü sonuçsuz kalmasını göz önünde tutarak yeni bir değerlendirme yapmıştır. Yeni hamlenin hedefinde İzmir'in işgali yer almaktadır. İzmir'in işgal edilmesi sayesinde İzmir Körfezi'nin Alman denizaltıları tarafından kullanılması engellenebilecektir. Bu hamle ile İtilaf bloğu mensubu askerlere yeni bir moral kaynağı sağlanacağı gibi rakipler için olumsuz psikolojik etkiden yararlanılabilecek ve hatta İtilaf donanmasının arkası kollanabilecektir. İtilaf bloğu için çok boyutlu yararı arasında amacı ne olursa olsun İzmir'e yönelik bir karşı eylem karşısında Osmanlı Devleti'nin harekete geçerek buraya kuvvet sevk etmesine bağlı olarak cephelerdeki dengeleri etkilemesi sayılabilir. Çanakkale'den İzmir'e kaydırılacak birliklerle zafere kolayca erişmeyi düşleyen İngiliz Savaş Konseyi, Amiral Richard Peirses'e özel olarak görev vermiştir (Corbett, 1921). Mısır açıklarında bulunan Amiral Peirses, aldığı görev üzerine komutasındaki gemilerle Ege'ye yönelmiştir. İzmir Körfezi'nin dış kesimine gelen Amiral Peirses, İzmir'in işgali için öncelikle Yenikale'de bulunan tabyalarla -bugünkü İstihkâm Okulu'nun olduğu alandaki- Abdullah Ağa Çiftliği bataryaları ve Urla sınırları içerisinde yer alan Mentеш bölgesindeki bataryaları susturmayı planlamıştır. Bu gelişmeler üzerine dönemin yerel gazetelerinde İzmir'in bombalanacağı hakkında bilgiler geçmeye başlamıştır (Çelik, 1992).

4 Mart 1915'te İtilaf donanmasına ait Triumph ve Swiftsure isimli ön-dretnot (pre-dreadnought) gemileri, bir uçak gemisi ve mayın tarama gemileri ile onlara eşlik eden Euryalus kruvazörü, İzmir Körfezi'ni açıklarına hareket etmiştir. Amiral Richard Peirse, siyasi bir hamleyle hiçbir direniş olmadan şehri teslim almak için İngiliz Albay Deeds'i, İzmir'de yaşayan İngiliz Tüccar Eric Whittal aracılığıyla İzmir Valisi Rahmi Bey ile görüşmeye göndermiştir. Rahmi Bey de İngilizlerin niyetini öğrenmek için görüşme teklifini kabul etmiştir (Taçalan, 1981). İngiliz İstihbarat Servisi elemanı olan Albay Deeds, Rahmi Bey'den İzmir ve çevresine İtilaf askerlerinin çıkmasına izin vermesi karşılığında, kendisine İzmir'de İngiltere'nin himayesinde kurulacak bir prenslik teklif etmiştir. Vali Rahmi Bey'in, bu teklifi derhâl reddetmesi üzerine 4 Mart perşembeyi cumaya bağlayan gece İtilaf donanması önce Aliğa Çiftliği'ni, daha sonra Reşadiye'yi ve Şakran'ı bombalamıştır (Ahenk, 21 Şubat 1330/6 Mart 1915; ATASE, BDH, 553A-114-1,1/1, 2, 3, 4).⁸ Donanma, 5 Mart sabahı erken saatlerde İzmir'in Körfezi dışına ulaşmıştır. Aynı süreçte Dikili'ye de saldırı gerçekleşmiştir. Dikili'de bulunan topçu birliği saldırıya karşılık vermiş, 6 top mermisi atmıştır (ATASE, BDH,

⁸ Aliğa Çiftliği, bugünkü Aliğa İlçesidir. Şakran ise Aliğa İlçesi yakınlarında deniz kenarında olan bir yerleşim yeridir.

553A-114-1/4).⁹

İzmir'e bombardımanın başlaması üzerine İzmir Valisi ve 4'üncü Kolordu Komutanı tarafından şehirde güvenlik önlemleri artırılmıştır (Ahenk, 21 Şubat 1330/6 Mart 1915; Gündem, 1955). Alınan önlemlere rağmen İtilaf askerlerinin İzmir'e çıkarma yapacağı söylentileri yayılmıştır. İtilaf kuvvetlerinin Batı Anadolu kıyılarına yönelik saldırılarda bulunacağı ihbarları aynı süreçte artmıştır.¹⁰ Örneğin, 5 Mart tarihli bir ihbara göre 150'şer kişilik iki Rum çetesi Aydın ve Edremit sahillerine çıkarak eşkıyalık yapmak üzere harekete geçmiştir (ATASE, BDH, 474-93-17).

5 Mart Cuma sabahı Amiralın bulunduğu Euryalus Kruvazörü, Triumph ve Swiftsure dretnotlarından oluşan İtilaf filosu, saat 07.52'den başlayarak sırasıyla Urla'yı bombalamış, Yenikale ve Paleo (Narlidere) tabyalarına önce 14 km'den daha sonra -bir karşılık görmedikleri için- yaklaşarak 10 km'den 50 dakika boyunca top atışı yapmıştır.¹¹ 1 Kasım 1914'ten 5 Mart 1915'e kadar geçen süreçte zaman zaman Körfez'deki tabyaları uzaktan top atışına tutan İtilaf gemilerinin aksine İzmir'i işgal için gönderilen bu özel filo, ilk kez İç Körfez'e yaklaşma teşebbüsünde bulunmuştur. Kıyıya 10 km. kadar yaklaşılmasıyla Türk savunmasının menzile girilmesinden dolayı Yenikale tabyalarından karşılık verilmeye başlanmıştır. Bu çarpışma öğleden sonraya kadar devam etmiştir. Valiliğin resmî açıklamasına göre tabyalara 90 mermi atılmış, hasar ve telefata olmamış, İtilaf filosu saat 17.00'de ateşi kesmiştir (Ahenk, 21 Şubat 1330/6 Mart 1915). 4'üncü Kolordu Komutanlığı'nın İzmir ve havalisi Kumandanlığına ve Başkomutanlık Vekâletine verdiği bilgiye göre ise 16 km uzaktan Yenikale'ye aralıklı olarak iki saatten fazla ateş açılmış, 20 kadar isabet kaydedilmiş, bir tarik kızığı harap olmuştur. Daire-i Muharebe Reisinin verdiği bilgiye göre altı, 4'üncü Kolordu Komutanlığı'nın verdiği bilgiye göre ise dört asker bu bombardıman sonucu yaralanmış başka önemli bir kayıp olmamıştır. Uzaklaşan İtilaf donanması akşam, üsleri olan Kösten Adası'nın yakınlarında kalarak projektörleriyle çevreyi taramayı sürdürmüştür (ATASE, BDH, 533A-114-4, 4/1, 5).

6 Mart Cumartesi sabahı saat 07.45'ten 09.10'a kadar biri iki bacalı Fransız, biri dört bacalı iki direkli dretnot ve ikisi ikişer bacalı üç İngiliz zırhlısından ve torpidodan ziyade gambota benzeyen birer bacalı, ikişer direkli, siyaha boyanmış beş küçük gemiden oluşan İtilaf donanması Körfez'de bulunan istihkâmlara, bataryalara 500 kadar mermi atmıştır (İkdam, 22 Şubat 1330/7 Mart 1915). Bu atışlar sonucunda iki şehit, yedi yaralı verilmiştir. Şehirde iki gözetleme yeri yıkılmış, iki topun bütün siperleri ve topların bulunduğu bataryalara ait boş koltuk cephaneliklerinin çoğunluğu hasara uğramıştır. Kilizman (Güzelbahçe) civarında bulunan George Köyü civarında yangın çıkmış ve bölgeye Kolordu Komutanlığı tarafından jandarma sevk edilmiştir. İlk ateş açan İtilaf gemisine Türk tabyalarından yedi isabet kaydedilmiş, İstanbul'dan gönderilen Yenikale'de bulunan obüs bataryalarının topları, İtilaf donanmasına ait torpil tarama gemilerinden birini vurmuş, söz konusu gemi 100 metre çekildikten sonra batmıştır. Diğer gemiler de batan mürettebatı kurtarmaya çalışmıştır. İtilaf donanması beklemediği bir direnişle karşılaşmıştır. İtilaf donanmasına ait iki büyük zırhlı, Körfez'i terk edip Midilli yönüne çekilmek zorunda kalmıştır (ATASE, BDH, 533A-114-6, 6/1). Aynı gün öğleden sonra 14.40'tan 15.10'a kadar bataryalar üzerine mermi yağdıran üç zırhlı, diğer gemilerle birlikte Kösten Adası'na doğru çekilmiştir. Bu saldırıda personel zayıtı verilmemiş, ancak siperlerden hasara uğrayanlar olmuştur (ATASE, BDH, 533A-114-6/2, 4).

Bombardımanın kesilmesinden sonra Sivritepe'deki gözetleme yerinden Yenikale'ye gelen 4'üncü Kolordu Komutanı Pertev Paşa, kalede bulunan Muin-i Zafer bataryasında iki şehit, iki de yaralı bulunduğunu, Körfez Müdafaasında güvenilen bu tabyanın cephanesinin de İstanbul'a gönderildiğini, bu durumun tabyadaki askerlerin moralini bozduğunu Başkomutanlık Vekâletine bildirmiştir.¹² Pertev Paşa ayrıca, 12'lik adi obüs ile 12'lik top bataryalarının dahi cephanesinin pek az olduğundan İstanbul'dan süratle ikmalini istemiş, Kösten Adası'nın batısında bekleyen rakibin tekrar bombardımana başlamasının her an olabileceğine işaret etmiştir.¹³

⁹ Çanakkale Boğazı'nda bulunan İngiliz Triumph dretnotu, İzmir'e gönderilen özel filoya katılmak için Körfez'e gelirken Dikili'ye saldırdığı üzerinde durulmuştur.

¹⁰ "...Girit'te İngiliz ve Fransız konsolosları 120'şer Frank maaşla Rum çete efradı kaydetmekte ve çetelerin sayıları 30 bine çıkınca Sakız Adası üzerinden Anadolu kıyılarına saldırı düzenleyecekler..." (ATASE, BDH, 533A-114-8).

¹¹ Saldırı sırasında İtilaf donanmasından atılan top mermilerinin sayısının 140 olduğu ve Yenikale'ye herhangi bir hasar vermediğini aktaran kaynaklar vardır (Besbelli, 1976, s. 293); Osmanlı kuvvetlerinin İtilaf donanmasına menzile girmeden karşılık verilmediğinden söz edilmektedir (Churchill & vd., 1916; Ulubelen, 1967; ATASE, BDH, 533A-114-4/4).

¹² Muin-i Zafer zırhlı bir korvet sınıfı gemidir. 1869'da İngiltere'de inşa edilmiş ve 1870'te Osmanlı donanmasına katılmıştır. 1903-1906 yılları arası İstanbul'da Ansaldo firması tarafından bakımdan geçirilmiştir. 1910-1913 tarihleri arasında İzmir'de sabit görev yapmıştır. Artık kullanılmayacak hale gelmesinden dolayı 1913'te topları sökülerek Çanakkale, Uzunada (Kösten Adası) ve Yenikale'deki tabyalara yerleştirilmiştir. Söz konusu gemi 1934'te kadar hizmet vermiştir (Gürdeniz & Yüceli, 2000, s. 15).

¹³ 4'üncü Kolordu Komutanı Pertev Paşa'nın Başkomutanlık Vekâletine göndermiş olduğu şifre için bk. (ATASE, BDH, 533A-114-6/5); Bu süreçte İzmir halkının Pertev Paşa kadar endişeli olmadığına ilişkin Ahenk gazetesinin, 7 Mart 1915 tarihli nüshasında yayımlanan "Amaliya" adlı Rumca basılan

6/7 Mart gece yarısında İngiliz Deniz Kuvvetleri Bakanı W. Churchill, Amiral Peirse'ye gizli bir emir göndermiştir. Bu emirde İzmir'de zorunlu kalınmadığı sürece donanmanın kullanılmamasını istemiştir. Bu isteğe karşılık, Vali Rahmi Bey ya da diğer önemli Türk yetkililere £50.000 tutarında rüşvet vererek şehrin teslim alınmasına yetkili kılınmıştır (Gilbert, 1972). Ancak Amiral Peirse, tüm teşebbüslerine rağmen rüşvet verecek bir Osmanlı devlet adamı bulamadığı için saldırıyı sürdürmeye karar vermiştir.

7 Mart Pazar günü İngiliz Hampshire ve Triumph zırhlıları korumasındaki mayın tarama gemileri daha önce savunma amaçlı olarak Körfez'e döşenen mayınları temizlemek için girişimde bulunmuştur. 285 borda sayılı Okinof isimli tekne mayına çarparak batmıştır. İki İngiliz zırhlısı saat 11.00'den 14.15'e kadar bataryalar üzerine bombalar yağdırırken Fransız bayraklı bir deniz uçağı da (hidroplân) 20 dakika kadar bataryalar üzerinde keşif uçuşu yapmış, dönüşünde ise zırhlılara refakat eden bir gemiye alınmıştır (ATASE, BDH, 533A-114-7, 8). Paleo Tabyası'ndan açılan ateşle Triumph zırhlısı isabet almış ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Gece İtilaf donanmasına ait mayın tarama gemileri Körfez'deki mayınları temizlemek için girişimde bulunmuşsa da Yenikale'deki projektörler bu faaliyeti engellemiştir. Bu nedenle İtilaf donanmasında yer alan gemiler mayınlardan çekindikleri için tabyaları uzaktan bombardımana devam etmişlerdir.

Bu mücadele esnasında Körfez'i savunan 4'üncü Kolordu askerlerinde en ufak moral bozukluğu görülmemiştir. İtilaf kuvvetlerinin bombardımanına en fazla Yenikale maruz kalmıştır. İttihat ve Terakki Fırkası İzmir Kâtib-i Mesulü Celâl (Bayar) Bey, İzmir halkının şükranlarını bildirmek için Yenikale'ye gitmiş ve topçu erlerine hediyeler dağıtıp askerlerin morallerini yükseltmiştir.¹⁴ Bütün bunlar yaşanırken Erkân-ı Harbiye, İzmir Körfezi'ni savunan işe yarar önemli topları ve ihtiyat taburlarını Çanakkale Cephesi'ne kaydırmaya başlamıştır. Bu uygulamanın sakıncalarını 4'üncü Kolordu Komutanı Pertev Paşa dile getirmiştir. Körfez'deki savunmanın önemli olduğu, bu yüzden ihtiyat taburlarının Çanakkale'ye kaydırılmaması gerektiği Erkân-ı Harbiye'ye bildirilmiştir (ATASE, BDH, 474-93-21).

İtilaf devletlerinin asker-sivil ayrımı gözetmeksizin Eşrefpaşa, Tilkilik, Namazgâh gibi Türk mahallelerine uçaklarla ve top atışlarıyla saldırılarına üzerine, Vali Rahmi Bey, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce İtilaf devletleri tebaasına verilmiş olan dört arsenik madenini işletme imtiyaz hakkını feshettiğini ilgililere duyurmuştur (Ahenk, 22 Şubat 1330/7 Mart 1915). Aynı günün akşamı Osmanlı donanmasına ait 97 tonluk Demirhisar torpidosu, Yüzbaşı Lütfü Talat idaresinde Çanakkale Boğazı önündeki ve Ege kıyılarındaki İtilaf ablukasını yarmakla görevlendirilmiştir (Besbelli, 1976, s. 187). Demirhisar, İzmir'i bir üs olarak kullanarak hem Körfez Müdafaası'na yardımcı olacak hem de İtilaf devletlerine ait gemilere zayıt verecekti. Demirhisar torpidosu, Çanakkale Boğaz çıkışını kapatan İtilaf donanmasının arasından ışıklarını ve motorunu kapatarak fark edilmeden geçmeyi başarmıştır. Erkân-ı Harbiye tarafından İzmir'de bulunan 4'üncü Kolordu Komutanlığı'ndaki liman yönetimine, Demirhisar torpidosuna yardımcı olunması konusunda emir verilmiştir (ATASE, BDH, 4751-H1-1/88; ATASE, BDH, 4751-H1-1/89a).¹⁵

İzmir'in yanı sıra 7 Mart gecesi 02.30'dan sabah 04.00'e kadar iki direkli üç bacalı bir İngiliz kruvazörü Dikili'yi bombalamış; Ayvalık'ın Sarımsaklı mevkiine otuz mermi atmış, 06.30'da Edremit'in iskele tarafına altı mermi atmış ve hiçbir sonuç alamadan geri dönmüştür. 8 Mart 1915'te İtilaf gemileri, projektörler başta olmak üzere bataryalara ve Yenikale'ye yönelik saldırılarına sabah 08.50'de başlamıştır. Bu saldırı sırasında 15'lik bir top, isabet alarak kullanılamaz hâle gelmiş ve buna karşılık Yenikale'deki projektörler hem görevlerini yapmışlar hem de isabet almamışlardır (ATASE, BDH, 533A-114-8/2, 11, 12/2, 12/3; ATASE, BDH, 474-93-29). Saldırgan İtilaf gemileri arasına Rus kruvazörü Askold da katılmıştır. Bu durumun İngiliz yöneticilerinin Çanakkale'ye sevk edilmesi yönündeki Rus isteklerine hemen yanıt vermekten kaçınmalarının bir sonucu olduğu iddia edilmiştir (Tuncoku, 2002, s. 35). Söz konusu Rus kruvazörü, Çiçek Adaları tarafından Urla'yı sabah kısa bir süre ve öğleden sonra 15.30'da mermi yağmuruna tutmuş olmasına rağmen Askold'un top menzili kısa olduğundan Urla'nın iskele semtine herhangi bir kayıp verdirememiştir.¹⁶ Aynı gün bir uçak gemisi suya deniz uçağı indirmiştir. Söz konusu uçağın İzmir üzerinde keşif uçuşunun yanı sıra boyu yaklaşık 30 cm olan bombalarını İzmir'in çeşitli yerlerine atması, şehirde büyük paniğe neden olmuştur. Gece saatlerinde İtilaf filosuna ait bir mayın tarama gemisi, önceden Türkler tarafından döşenmiş mayına çarpması sonucu batmıştır. Yaşanan gelişmeler üzerine Urla Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti, Urla'yı savunan askerlerin morallerini

gazeteden yaptığı bir ictibasta görülmektedir. Söz konusu gazetenin başyazısında "Harp tam bir soğukkanlılıkla yürütülmektedir, İzmir'e yönelik saldırılar beyhudedir" denildiği nakledilmektedir (Ahenk, 23 Şubat 1330/8 Mart 1915).

¹⁴ İzmir'e yönelik saldırıların bu şekilde bir süre olsun kesilmesinden yararlanılarak İzmir Müftüsü Cevherizade Ahmed Hamdi ile İttihat ve Terakki Fırkası İzmir Katib-i Mesulü Celâl (Bayar) Bey, Yenikale'ye giderek şehrin şükranlarını Körfez müdafaasını yapan askerlere iletmışlerdir (Ülker, 1997, s. 24).

¹⁵ Söz konusu torpidonun 7 Mart 1915 tarihinden itibaren bir aydan fazla süren ve Sakız Adası'nın güneyinde noktalanın faaliyeti hakkında bk. (Ilgar, 1969; Nutku, 1965).

¹⁶ Urla Tabur Komutanı Ömer Lütfü'den İzmir ve Havalisi Kumandanlığı'na verilen bilgi için bk. (ATASE, BDH, 4751-H1-1/2, 1/89a); Kolordu Kumandanının Başkumandanlık Vekâletine gönderdiği şifre için bk. (ATASE, BDH, 533A-114-6).

yükseltmek için Yenikale’de yapıldığı gibi şeker dağıtmıştır (İkdam, 26 Şubat 1330/11 Mart 1915).

İzmir merkezine de saldırıların çoğalmasından dolayı Kordonboyu’na kum torbaları ve toplar yerleştirilmiş, şehir güvenliğinin sağlanması için de devriyelerin sayısı artırılmıştır. Rahmi Bey’in çarşı pazar dolaşarak halkı sükûnete davet etmesi büyük bir memnuniyet uyandırmıştır (Ahenk, 21 Şubat 1330/6 Mart 1915). İlk anda halk arasında görülen panik havası da kısa süre sonra ortadan kaybolmuş, halk yüksek yerlere çıkarak bombardımanı yakından takip etmeye başlamıştır (Gündem, 1955). Rahmi Bey’in emriyle İtilaf devletleri tebaasına mensup İzmir’de bulunan İngiliz ve Fransız uyruklu görevliler harp esiri sıfatıyla toplanarak İtilaf donanması ve uçakları tarafından bombalanan Eşrefpaşa, Tilkilik, Namazgâh semtlerini Gureba hastanesi dolaylarındaki Türk evlerine yerleştirilmiştir (Ahenk, 23 Şubat 1330/8 Mart 1915). Başta Whittal, Giraud, Giffre aileleri olmak üzere İtilaf devletleri tebaasının, süngülü nöbetçilerin beklediği Türk mahallerine yerleştirilmesindeki amaç, eğer İtilaf Devletleri tarafından Türk mahallelerine bomba atılmaya devam edilirse onlara kendi tebaalarının da zarar göreceğini bildirmektir (Mehmetefendioğlu, 1990, s. 60). Basın, Rahmi Bey’in aldığı bu tedbirlerden övgü dolu sözlerle bahsederken “*Koç Bilekli Valimiz*” tabirini kullanmıştır. Şehre yönelik saldırıların alınan bu tedbirlere rağmen devam etmesi üzerine Rahmi Bey, 8 Mart 1915’te şehir halkının kararlığını ifade eden bir beyanname yayımlamıştır. Beyannamede, şehrin savunmasındaki Türk kuvvetlerinin görevinin başında olduğundan, İzmir’in bir savaş alanı olması durumunda sivil halkın korunması için alınan tedbirden söz edilmektedir (Ahenk, 25 Şubat 1330/10 Mart 1915). Rahmi Bey’in bu beyannamesini takip eden günlerde çoğunluğu çocuk ve kadınlardan oluşan sivil halktan isteyenlerin iç bölgelere gönderilmesine başlanmıştır. Halk, sefere konulan özel trenlerle Aydın, Denizli, Salihli ve Cuma Ovası’na gönderilmiştir. Şehir halkının kalabalık gruplar hâlinde istasyonda toplanması üzerine, Valilikçe yayınlanan bildirimlerde telaşlanacak bir durum olmadığı, herkesin işiyle gücüyle meşgul olması gerektiği duyurulmuştur (Ahenk, 25 Şubat 1330/10 Mart 1915; Arıkan, 2001, s. 223). Halk, Vali Rahmi Bey’in telkinleriyle günlük hayatına kısa sürede dönmüştür. O sırada İzmir’de bulunan Berliner Tageblatt gazetesinin muhabiri Emil Ludwig, şehirdeki bu hareketliliği ve Rahmi Bey’in soğukkanlı tutumunu yazmış, Tanin gazetesi bu haberi iktibas etmiştir (Tanin, 19 Mart 1331/1 Nisan 1915).

8 Mart’ta Demirhisar torpidosu maceralı bir yolculuktan sonra İzmir dış körfezine ulaşmıştır. Urla açıklarındaki Çiçek Adaları civarında İtilaf donanmasına ait ana uçak taşıma gemisi olan Aenne Rickmers’ı vurmuş ve ardından rotasını Çeşme Limanı’na çevirerek hem İtilaf donanmasından kaçmış hem de ikmal yapmıştır (ATASE, BDH, 533A-114-13, 14).

9 Mart Salı günü, Körfez Müdafaası’nda etkili olan sabit tabya ve bataryalara İtilaf donanmasından top atışları olmuş, tabyalardan da karşılık verilmiştir. 4’üncü Kolordu tarafından hazırlanmış seygar top bataryaları savunmaya hareket kazandırmıştır. Seygar top bataryasının yer değiştirmesinden dolayı İtilaf gemileri bunlara zarar verememiştir. Bunun yanında İtilaf donanmasına ait keşif uçağından atılan bombalar yüzünden Yenikale’deki sabit top mevzilerinde yangın çıkmıştır. Yenikale’deki tabyaların etkisiz hâle gelmesi üzerine 4’üncü Kolordu Komutanlığı, Yenikale’nin önünde İtilaf donanmasının geçebileceği tek yer olan 150-200 m genişliğinde ve 18 metre derinliğindeki Sancak Burnu’nu kapatmaya teşebbüs etmiştir. Bunun için verilen emirle Burgaz gemisinin de içinde bulunduğu yabancı devletlerden müsadere edilmiş üç gemi getirilmiş ve batırılmıştır (Sürgevil, 1990).¹⁷

Yenikale tabyalarının kısa süre susturulması üzerine durumdan yararlanmak isteyen Amiral Peirse, Euryalus gemisinden Vali Rahmi Bey’e gönderdiği ultiatomda, şartsız teslimiyeti teklif etmiştir. ultiatomda savunma tertibatının imhası, İzmir Limanı’na güvenli bir geçişin hazırlanması gibi istekler yer almış, 10 Mart saat 10’a kadar mühlet verilmiştir (Korbe, 1926). Rahmi Bey’e gönderilen bu ultiatomda halkı büyük yıkımlarla tehdit etmek, hükümetini kötülemek, kendi durumunu parlak, karşı tarafı karanlık göstermek, birtakım vaatlerle adam devşirmeye çalışmak, halka iyilik edileceği ümidini uyandırmak gibi bütün sömürgeci incelikler yer almıştır (Bayur, 1983). Rahmi Bey, bu ultiatomu da hemen reddetmiştir. Bu defa Amiral Richard Peirse, İzmir Limanı kendilerine teslim edilirse İtilaf devletleri tarafından üs yapılmayacağı garantisini Rahmi Bey’e vermiş ancak yine reddedilmiştir (Köylü, 10 Mart 1331/23 Mart 1915). İngilizlerin bu girişimleri Rahmi Bey tarafından Osmanlı hükümetine bildirilmiş İzmir’in yerel gazetelerinde ve İstanbul basınında konu hakkında haberler çıkmıştır.¹⁸

Bu sırada Rahmi Bey, Amerikan Konsolosu George Horton’a, eğer İtilaf donanması şehri bombardıman etmeye devam ederse Türk mahallelerindeki evlere yerleştirilen İtilaf devletleri tebaasının büyük zarar göreceğini söylemiştir. Amiral Richard Peirse’e bu durumu bildiren Horton, otomobille Urla’nın İskele semtine gitmiş ve Euryalus’ta Amiral Peirse ile görüşmüştür

¹⁷ İzmir Liman Riyasetinden Bahriye Nezaretine ve oradan da Başkumandanlık Vekâletine gönderilen telgraf için bk. (ATASE, BDH, 533A-114-12/1).

¹⁸ Tanin ve Servet-i Fünun tarafından bu haberler yayınlanmıştır. Tanin gazetesinde, “*Hiçbir muharibin düşmana karşı böyle garip tekliflerde değil adi şantajlarda bulunduğu görülmemiştir. Eğer İngiliz Amiral, kalesi veya şehri teslim için alelâde bir teklifte bulunmuş olsaydı, bu pek tabii bir şey olurdu. Hâlbuki diğer taraftan okunan vesikanın şekil ve muhteviyatından garabet ve adilikten sarf-ı nazar, Amiralin ne istediği ve istediklerini de niçin istediği bile anlaşılammaktadır...*” şeklinde çıkmıştır (Şaşkınlık Alâmetleri, 14 Mart 1331/27 Mart 1915).

(Ahenk, 26 Şubat 1330/11 Mart 1915; ATASE, BDH, 474-93-25/1). Bu görüşme esnasında İtilaf filosu bir süreliğine top atışını kesmiştir. Konsolos G. Horton'un, Euryalus gemisinden ayrılmasını müteakiben saat 15'te bombardıman tekrar başlamış ve sabah 4'e kadar devam etmiştir. Bu son top atışlarının şehre değil de tabyalara yönelmesi üzerine İtilaf devletleri tebaasından olanların Türk evlerinde tutulması uygulamasından vazgeçilmiştir (Ahenk, 22 Mart 1331/4 Nisan 1915).¹⁹

İzmir'e yapılan saldırıların altıncı gününde, yani 10 Mart'ta, İtilaf gemilerinin topları karşılık görmesine rağmen Yenikale istihkâmlarını bütün gün bombalanmıştır. Bu saldırılarda Türk tarafı beş şehit, üç yaralı vermiştir (Besbelli, 1976). Ertesi gün de herhangi bir sonuç elde edemeyen İtilaf filosu İzmir Körfezi dışına çekilmiştir (Ahenk, 23 Mart 1331/5 Nisan 1915). Demirhisar torpidosu süvarisinin raporuna göre, Çeşme Limanı'ndan hareket eden Demirhisar, İzmir Körfezi'ni ablukaya alan İtilaf gemilerini atlatarak 11 Mart 1915'te İç Körfez'e girerek İzmir Limanı'na demirlemiştir (ATASE, BDH, 533A-114-13, 14; ATASE, BDH, 4751-H1-1/11a).²⁰ 12 Mart'ta herhangi bir çatışma olmamıştır.

13-15 Mart günlerinde İtilaf gemileri İzmir Körfezi'nin dışında beklemiş fakat İzmir'e yönelik herhangi bir hamlede bulunmamıştır. Bu durgunluğun nedenleri arasında; İzmir Körfezi'nin 4'üncü Kolordu tarafından iyi müdafaa edilmesi ve Vali Rahmi Bey'in izlediği siyasetin etkisinin yanı sıra İtilaf kuvvetlerinin komuta heyetindeki bunalım sayılabilir. Bunalımın bir sonucu olarak İzmir'i işgal etmek için görevlendirilen Amiral Piers'e 15 Mart'ta Mısır'a dönmesi için emir verilmiştir (Rudenno, 2009, s. 20). Amiral Piers'e'nin komutasındaki bazı gemiler 18 Mart'taki Çanakkale Deniz Harekâtı'na katılmıştır. İzmir harekâtına katılan İngiliz gemilerinin bazısına da Osmanlı Devleti'nin Süveyş Kanalı'na yapabileceği herhangi bir hamleyle karşı koymak için Akdeniz'de beklemesi söylenmiştir.

5-10 Mart 1915 günlerinde cereyan eden İzmir Körfezi Müdafası'nda, İtilaf filosu beş gemisinin yanı sıra sayısı belirsiz asker kaybetmiştir. Osmanlı Devleti'nde sivil kayıpları fazla değildir. Öte yandan resmî açıklamalarda Yenikale'deki Muin-i Zafer Bataryası ile Projektör (İşıldak) Bölüğünden 6 Mart 1915'te altı şehit, dokuz yaralı verildiği; 10 Mart'ta aynı mevzilerde iki şehit, üç yaralı olmak üzere Urla yakınlarındaki Mentеш bölgesinde üç Türk askerinin şehit olduğu ve bir Alman subayının öldüğü bilgisi yer almıştır (Şehitlerimiz, 1998).

15 Mart 1915-9 Ocak 1916 Tarihleri Arasında İzmir'deki Durum

Amiral Piers'e'nin girişimlerinin başarısız olması ve İzmir'den başka yere gönderilmesi üzerine bölgede bir durgunluk görülmüştür. İzmir'i ele geçirmek için gelen İtilaf devletlerinin özel filosu körfeze döşenen mayınlar nedeniyle şehir savunmasında etkili tabyaları yıkmayı başaramamıştır. Şehrin bombardımanı esnasında 4'üncü Kolordu'nun gizlenen seyyar topları saldırgan gemilerin kıyıya yanaşmasına engel olmuştur. İzmir'deki kıyı savunmasına dayanan harekâtın Çanakkale Deniz Harekâtı'na benzediğini öne sürenler olmuştur (Rudenno, 2009).

İzmir'in saldırıya uğraması ile Çanakkale Deniz Harekâtı'nın doğrudan ilişkisinin olduğunu saldırıların takviminden görmek mümkündür. Çanakkale Boğazı'ndan geçmek için girişecekleri büyük hamle için İzmir'deki sonuçsuz girişimi tatil eden İngilizler, gözlerini İstanbul'a ulaşmaya dikmişlerdir.

Çanakkale'den geçemeyen İtilaf kuvvetleri, amfibi harekâtle aynı hedeflere ulaşmayı düşünmüşler ve bu yönde hamle yapmışlardır. Çanakkale'nin sadece deniz kuvveti kullanılarak geçilemeyeceğinin anlaşılması üzerine karaya asker çıkarmayı planlayan İtilaf devletlerinin aynı süreçte özellikle Ege'ye hâkim olma zorunluluğunu göz ardı etmediği görülmektedir. Yunanistan'ın işbirlikçi tutumu sayesinde Ege adalarına yerleşen İtilaf kuvvetlerinin yalnız Çanakkale'de değil hemen hemen tüm kıyı Ege bölgesinde saldırılar düzenlediğine şahit olunmuştur. Özellikle 5'inci Ordu mıntıkasına yönelen bu saldırıların uçaklarla ve kıyıya açıktan yapılan bombardımanlarla gerçekleştiği kaydedilmiştir. Bu yüzden Çanakkale'de kullanılması düşünülen Yenikale'deki Muin-i Zafer bataryasının topu ile mühimmatının sevkine 4'üncü Kolordu Komutanı Pertev Paşa karşı çıkmıştır. Pertev Paşa'ya göre İtilaf kuvvetlerinin tekrar İzmir'e saldırması ihtimali vardır (ATASE, BDH, 474-93-20).

Pertev Paşa'nın görüşünün yerinde olduğunu İtilaf devletlerinin gerçekleştirdiği bombardımanların bir listesinin tutulabilecek kadar çok olması göstermektedir (ATASE, BDH, 3467-127-9). Nitekim Çanakkale'deki muharebelerin sonuna değin İtilaf donanmasına ait gemilerin küçük çaplı da olsa zaman zaman saldırılarına devam ettiği kaydedilmiştir.

¹⁹ Arabuluculuk konusunda görüşmeler hakkında diğer bir ifadeye dair bk. (Dursun, 1994, s. 81).

²⁰ Demirhisar torpidobotu 1906'da Fransa'da inşa edilmiştir. 1907'de Osmanlı donanmasına katılmıştır, ayrıntılı bilgi için bk. (Gürdeniz & Yüceliş, 2000, s. 60).

Sonuç

Sıcak çarpışmaların yoğunlaştığı savaş alanlarına odaklanan bakışların göremedikleri arasında olayların gelişim seyrine göre şekillenen odak noktasından nispeten uzaktaki vuruşmalardır. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı günlerden itibaren önemle üzerinde durulan kıyı savunma tertibatının dikkate değer noktalarından biri İzmir'dir. İzmir'e gerçekleştirilecek bir saldırı savaşın ilk günlerinden beri beklenmiştir. Bu beklenti doğrultusunda özellikle askerî düzenlemeler yapılmış, 4'üncü Türk Kolordusunun teşkili ve tertibi gerçekleştirilmiştir. Aynı süreçte İzmir Körfezi'ne mayın dökülmüş, kıyı savunması güçlendirilmiştir.

Karadeniz Olayı'nın ardından Osmanlı Devleti'ne yapılan karşı saldırıların gerçekleştiği yerler arasında İzmir de vardır. Bu durum İzmir'de yapılan hazırlıkların yerindeliliğini bir kez daha ortaya koymuştur. Nitekim Çanakkale'ye yapılan harekâta katılan gemilerin İzmir Körfezi'ne saldırdığı görülmektedir. Olayların oluşum sırası ile birlikte denizden gelen saldırıları gerçekleştiren İtilaf filosuna ait gemilerin aynı olması Çanakkale ile İzmir'i organik olarak birbirine bağlamıştır. Türk tarih anlatımında sadece Çanakkale Boğazı'na odaklanması İstanbul'dan Antalya'ya uzanan uzun şeritteki olayların göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Hâlbuki yabancı kaynaklarda Çanakkale Harekâtı'nın Akdeniz ve Ege boyutuna yer verilmesine özen gösterilmektedir.

İzmir Körfezi Müdafaasının Çanakkale Boğazı'nın savunulması arasında ortak noktaların olduğu söylenebilir. Her iki harekâta coğrafi özelliklerin yanı sıra mayınların ve kıyı savunma tertibatının etkili olması, İtilaf gemilerinin hasar alması veya batması, kıyı savunmasındaki topların menzilerindeki sınırlılıklar gibi hususlar öne çıkan benzerlikler olarak nitelenebilir. Üstelik her iki harekâta İtilaf güçlerinin bekledikleri sonucu elde edememesi çok önemlidir.

Sonuç olarak Çanakkale Savaşlarının yalnız Çanakkale ile sınırlı olmadığı görülmesi gerekmektedir. Bu çalışma Çanakkale'deki sıcak çarpışmaların paralelinde İzmir'de yaşananları ortaya koyarak üzerinde duran geniş bakış açısına bir katkı sağlamayı amaçlamıştır. Eldeki bulgularla, İtilaf güçleri -özellikle İngiltere- yıllar boyunca uyguladığı askerî manevraları ve diplomatik siyaseti mahirane şekilde İzmir'e de tatbik etmeye çalışmış, fakat başarısızlığa uğramıştır, değerlendirmesi yapılabilir. Çanakkale Deniz Zaferi'nin önsözü mahiyetindeki İzmir Körfez Müdafaası bu politikaların işlemez hale geldiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Klasör: 4751, Dosya: H6, Fihrist-Ek: 1-65.

ATASE, BDH, 474-93-17.

ATASE, BDH, 474-93-20.

ATASE, BDH, 474-93-21.

ATASE, BDH, 474-93-25/1.

ATASE, BDH, 474-93-29.

ATASE, BDH, 533A-114-12/1.

ATASE, BDH, 533A-114-13, 14.

ATASE, BDH, 533A-114-4, 4/1, 5.

ATASE, BDH, 533A-114-4/4.

ATASE, BDH, 533A-114-6, 6/1.

ATASE, BDH, 533A-114-6.

- ATASE, BDH, 533A-114-6/2, 4.
 ATASE, BDH, 533A-114-6/5.
 ATASE, BDH, 533A-114-7.
 ATASE, BDH, 533A-114-8.
 ATASE, BDH, 533A-114-8/2, 11, 12/2, 12/3.
 ATASE, BDH, 553A-114-1,1/1, 2, 3, 4.
 ATASE, BDH, 553A-114-1/4.
 ATASE, BDH, 3467-127-9.
 ATASE, BDH, 4751-H1, 1/2.
 ATASE, BDH, 4751-H1, 1/94a.
 ATASE, BDH, 4751-H1-1/11a.
 ATASE, BDH, 4751-H1-1/88.
 ATASE, BDH, 4751-H1-1/89a.
 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD.), 85/5080. (16/28 Mart 1303/1887).
 BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 1892/141842. (15/29 Temmuz 1318/1902).
 BOA, Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH.KMS.), 1/18. (3 Teşrinievvel 1329/16 Ekim 1913).
 Belge No: 102. (2018, Ocak). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*(141), 375-376.
 Belge No: 136. (2018, Ocak). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*(141), 534-535.
 Belge No: 2(1:11). (2014, Ocak). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*(132), s. 28.
 Belge No: 20. (2018, Ocak). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*(141), 110-111.
 Belge No: 32. (2018, Ocak). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*(141), 143-144.
 Belge No: 8, 8-1. (2014, Ocak). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*(132), 256-261.
 Belge No: 97, 97-1. (2018, Ocak). *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*(141), 357-360.
- Kitaplar, Makaleler, Tezler**
- Akansel, İ. (2008). *Anadolu'daki Tarihi Kara ve Kıyı Tabyaları*. Harp Akademileri Basımevi.
 Alpogut, H. (1937). *Büyük Harbin Türk Deniz Cephesi*. Genelkurmay Başkanlığı IX. Şube.
 Arıkan, Z. (2001). *İzmir Basınından Seçmeler 1872-1922* (Cilt I). İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
 Bakacak, A. (2019). I. Dünya Savaşı'nda İzmir Bombardımanı (5-9 Mart 1915). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX(Özel Sayı: İzmir'in İşgali), 5-27.
 Baycan, N. (1991, Kasım). Karadeniz Olayı ve Birinci Dünya Harbine Girişimiz. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8(22), 175-182.
 Bayur, Y. (1983). *Türk İnkılabı Tarihi* (Cilt III/II). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
 Besbelli, S. (1976). *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Deniz Harekâtı* (Cilt VIII). Genelkurmay Başkanlığı Yayınları.
 Churchill, A. L., & vd. (Dü). (1916). *The Story of Great War* (Cilt III).
 Corbett, S. (1921). *Naval Operations*. Longmans, Greens and Co.
 Çelik, B. (1992). *Çanakkale Savaşı'nın İzmir Basını'ndaki Yankıları*. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
 Darkot, B. (1997). İzmir. *İslâm Ansiklopedisi*, 5/2, 1239-1251.
 Dursun, M. (1994). *İzmir Hatıraları*. Akademi Kitabevi.
 Gilbert, M. (1972). Churchill to Peirse, 6 March 1915. *Winston S. Churchill* (Cilt Companion Vol. III / Part. 1, s. 647). içinde London.
 Göymen, İ. (1969). *Birinci Dünya Harbi Türk Hava Harekâtı*. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı.
 Gündem, N. (1955). *Günler Boyunca Hatıralar*.
 Gürdeniz, C., & Yüceliş, E. (2000). *Cumhuriyet Donanması 1923-2000*. Seyir Hidrografi Daire Başkanlığı Yayınları.
 Ilgar, İ. (1969). *Çanakkale 1915*. Ak Yayınları.
 Karargâh-ı Umumi Tebliğleri. (9 Şubat 1330/22 Şubat 1915). *Ahenk*.
 Korbe, S. (1926). *Harekât-ı Bahriye*. (Ali Rıza Seyfi, Çev.) Matbaa-ı Bahriye.
 Kuyulu, İ. (2001). İzmir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, 23, 526-529.
 Kütükoğlu, M. (2001). İzmir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, 23, 515-524.
 Mehmetefendioğlu, A. (1990). *Rahmi Arslan Yaşamı ve İzmir Valiliği*. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

- Nutku, E. (1965). *Çanakkale Şanlı Tarihine Bir Bakış*. Özyurt Basımevi.
- Osmanlı Ordu Teşkilatı*. (1999). T.C. Milli Savunma Bakanlığı Yayınları.
- Rudenno, V. (2009). *Gelibolu: Denizden Saldırı*. (D. Cenkçiler, Çev.) ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık.
- Sanders, L. (2011). *Türkiye'de Beş Yıl*. (E. Özbilen, Çev.) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Smith, M. (1978). *Anadolu Üzerindeki Göz*. (H. İnal, Çev.) Hürriyet Yayınları.
- Sürgevil, S. (1990). Çanakkale Savaşları ve İzmir. *Askeri Tarih Bülteni*(28), 85-103.
- Sürgevil, S. (1998). İtilaf Devletlerinin I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devletine Bakış Açıklarına İlişkin Belgeler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(8), 293-333.
- Şaşkınlık Alâmetleri. (14 Mart 1331/27 Mart 1915). *Tanin*.
- Taçalan, N. (1981). *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*. Hürriyet Yayınevi.
- Tuncoku, M. (2002). *Çanakkale 1915*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ulubelen, E. (1967). *Çanakkale Muharebesi*. Aykaç Kitabevi.
- Ülker, N. (1997). İzmir Körfezi'nin Kilidü'l Bahiri Sancakkalesi. *Geçmişten Günümüze Balçova*. içinde İzmir.
- Yılmaz, B. (2005). *Çanakkale Hava Savaşları*. Mönch Türkiye Yayıncılık.

Gazeteler

- (10 Mart 1331/23 Mart 1915). *Köylü*.
- (19 Mart 1331/1 Nisan 1915). *Tanin*.
- (19 Teşrinisani 1330/1 Aralık 1914). *Ahenk*.
- (2/15 Teşrinisani/Kasım 1330/1914). *Ahenk*.
- (21 Şubat 1330/6 Mart 1915). *Ahenk*.
- (22 Mart 1331/4 Nisan 1915). *Ahenk*.
- (22 Şubat 1330/7 Mart 1915). *İkdam*.
- (22 Şubat 1330/7 Mart 1915). *Ahenk*.
- (23 Mart 1331/5 Nisan 1915). *Ahenk*.
- (23 Şubat 1330/8 Mart 1915). *Ahenk*.
- (24/6 Teşrinievvel/Kasım 1330/1914). *Ahenk*.
- (25 Şubat 1330/10 Mart 1915). *Ahenk*.
- (26 Şubat 1330/11 Mart 1915). *İkdam*.
- (26 Şubat 1330/11 Mart 1915). *Ahenk*.
- (29 Teşrinievvel 1330/11 Kasım1914). *Anadolu*.
- (3/16 Kânunusani/Ocak 1330/1915). *Ahenk*.
- (30 Teşrinievvel 1330/12 Kasım 1914). *Köylü*.

Perceived Discrimination among Muslim, Muslim Feminist and Feminist Women in Türkiye

Türkiye'deki Müslüman, Müslüman Feminist ve Feminist Kadınlar Arasında Algılanan Ayrımcılık

Albina Sıla AKARSU¹

Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Kırıkkale, Türkiye

Kırıkkale University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Psychology, Kırıkkale, Türkiye
albina@kku.edu.tr

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Eylül ULUSOY²

Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, Ankara, Türkiye

Middle East Technical University, Department of Psychology, Ankara, Türkiye
eylul.ulusoy@metu.edu.tr

Abstract

The current study aims to explore the perceived discrimination among three women groups in Türkiye: Muslims, Muslim feminists, and feminists. Four hundred fifteen women aged 18-76 ($M = 40.6$, $SD = 16.5$) participated in the study. The sample included 177 Muslim women, 92 Muslim feminists, and 146 feminist women. We found significant differences in perceived individual and group discrimination in three women groups. While at the individual level, all groups differed from each other, at the group level discrimination, self-labeling feminists did not differ, yet Muslim women perceived the lower levels of discrimination. Feminists indicated experiencing discrimination mostly from their close ones and outgroups/others. At the same time, Muslim women specified discrimination mostly from religious people, and Muslim feminist women indicated discrimination mostly from outgroups/others and school/work environments. The findings were discussed in terms of the literature on the subject. Future research is encouraged on the authentic identities of women in Türkiye and their discrimination experiences.

Keywords: Perceived discrimination, Muslim women, Muslim feminist women, feminist women

Öz

Bu çalışma, Türkiye'deki üç kadın grubu arasında algılanan ayrımcılığı araştırmayı amaçlamaktadır: Müslümanlar, Müslüman feministler ve feministler. Çalışmaya 18-76 yaş aralığında ($M = 40.6$, $SD = 16.5$) dört yüz on beş kadın katılmıştır. Örnekleme 177 Müslüman kadın, 92 Müslüman feminist kadın ve 146 feminist kadın yer almıştır. Üç kadın grubunda da algılanan bireysel ve grup ayrımcılığında önemli farklılıklar bulunmuştur. Bireysel düzeyde tüm gruplar birbirlerinden farklılaşırken, grup düzeyinde ayrımcılıkta kendini feminist olarak etiketleyenler farklılaşmamış, ancak Müslüman kadınlar daha düşük düzeyde ayrımcılık algılamıştır. Feministler en çok yakınlarından ve dış gruplardan/diğerlerinden ayrımcılığa uğradıklarını belirtirken, Müslüman kadınlar en çok dindarlardan, Müslüman feminist kadınlar ise en çok dış gruplardan/diğerlerinden ve okul/iş ortamlarından ayrımcılığa uğradıklarını belirtmişlerdir. Bulgular konuyla ilgili literatür açısından tartışılmıştır. Türkiye'deki kadınların otantik kimlikleri ve ayrımcılık deneyimleri üzerine gelecekteki araştırmalar teşvik edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Algılanan ayrımcılık, Müslüman kadınlar, Müslüman feminist kadınlar, feminist kadınlar

Geliş Tarihi/Received	31.01.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested	01.05.2024
Son Revizyon/Last Revision	15.05.2024
Kabul Tarihi/Accepted	05.06.2024
Yayın Tarihi/Publication Date	20.09.2024

Cite this article as: Akarsu, A. S. & Ulusoy, E. (2024). Perceived discrimination among Muslim, Muslim feminist and feminist women in Türkiye. *Current Perspectives in Social Sciences*, 28(3), 328-335.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Introduction

Despite the developments in the current years, gender inequality and discrimination remain persistent problems. In daily life, women are discriminated against at home, at work, on the street, and at school based on being a woman (see Radke et al., 2016). According to the gender gap report of the World Economic Forum (WEF, 2023), despite the improvements globally, Türkiye ranked the lowest with Azerbaijan and Tajikistan among Eurasia and Central Asia region. WEF (2023) evaluates the countries based on institutional indicators: economic participation and opportunity, educational attainment, health and survival, and political empowerment. Although indexes like the gender gap report represent a general overview of the countries, the unique characteristics of countries differentiate the inequalities and discrimination women face. In Türkiye, the intersection of varying ethnic, political, and religious identities also determine the women's experiences of discrimination. While feminism is associated with negative connotations like men-hater, perversion, and ugliness (Gürhan, 2010), religious women in Türkiye also face stereotypes such as "backward," "uneducated," and "anti-modern" (Özçetin, 2009, p.117). Within the intersection of feminism and Islam, Muslim feminist women also perceive discrimination both in secular and religious settings (Okuyan & Curtin, 2018). Therefore, in the present study, we mainly explore the perceived discrimination among three women groups in Türkiye: Muslims, Muslim feminists, and feminists.

Perceived Discrimination

Discrimination can be described as unequal treatment or maltreatment by others because of someone's personality or group characteristics (Thoits, 2010), and perceived discrimination refers to the subjective perception of the discrimination, yet it does not involve discrimination that the subject may not notice (Wooten & Ferguson, 2021). In societies with power imbalances, the potential for discrimination is ever-present, and individuals from disadvantaged groups frequently face unjust treatment (Schmitt et al., 2014). Women are one of the underprivileged groups that face discrimination in society. However, there is no single homogenous women identity. In addition to their gender identity, women can be discriminated against because of religious, ethnic, racial, and political identities (Murrar et al., 2023; Washington & Randall, 2023).

Perceived discrimination is associated with several adverse outcomes. For instance, Pascoe and Richman (2009) found detrimental psychological consequences such as depression and anxiety and different physiological problems, including hypertension, cancer, the potential for substance abuse, and obesity. Furthermore, the study of Ryff and colleagues (2003) showed that perceived discrimination is related to lower mastery, autonomy, and self-acceptance levels. Similarly, Thoits (2010) argued that perceived discrimination as a social stressor challenges the mastery, self-efficacy, and self-esteem of the person exposed to discrimination. So, perceiving discrimination makes people feel less accepted and lacking resources when facing difficulties. In their meta-analysis, Schmitt and colleagues (2014) showed that perceiving discrimination negatively impacts psychological well-being across various measures both at the individual and group levels.

The literature shows the crucial consequences (e.g. well-being, life satisfaction, depression) of perceiving discrimination in varying groups (Schmitt et al., 2014). Considering the adverse effects, this study first focuses on the perceived discrimination at group and individual levels as well as the women's discrimination experiences. To our knowledge, no study compares Muslim, Muslim feminist, and feminist women in Türkiye and their personal discrimination experiences.

Discrimination towards Muslims, Muslim feminists, and Feminist Women

Muslims live in different parts of the world as majority and minorities. The studies about perceived discrimination against Muslims generally focus on the maltreatment of Muslim immigrants in the host countries. Salahshour and Boamah (2020), for instance, showed that one in four Muslims in New Zealand perceive discrimination in their workplace and feel that they are assigned tasks due to their religious identity. Muslim women, however, could be more visible compared to men because of the religious clothes, like hijabs. The studies on Muslim women in Europe and the U.S. mainly focus on the discrimination towards Muslim women who are veiled and unveiled in work settings (Di Stasio & Veit, 2023; Ghumman & Ryan, 2013). In both studies, researchers found that in job applications, veiled Muslim women are discriminated against. Linando (2022) compares the studies examining discrimination towards Muslims in Muslim majority and minority countries regarding macro-societal, meso-organizational, and micro-individual factors and according to findings, in Muslim-majority countries, women are discriminated against subtly at all levels. Within the intersection of Islam and feminism, Muslim feminist women in Türkiye have increased visibility in recent years (Taştekin, 2019) with Muslim feminist associations such as Havle and blogs like Reçel. Güç (2008) defines Islamic Feminism as an approach that discusses the role of women in religion and tradition from a critical perspective, emphasizes gender equality, and uses the Quran and other religious texts (e.g., hadith, tafsir) to question the male-dominated character of traditional norms and religious interpretations. Having one of the highest Muslim populations

in Türkiye, Yüce Tar (2013) refers to Muslim women's struggle as a war on two fronts, with modernism-Kemalism-secularism on the one hand and with Muslim men on the other. While Muslim women engage in discussions with Muslim men in the context of gender inequality, the feminist movement, which positions itself as secular, is biased against religious identity (Okuyan & Curtin, 2018).

Despite the limited research on the topic, studies highlighted the discrimination Muslim feminist women face. The quest for the rights of Muslim feminist women in Türkiye has come to the fore with the headscarf bans, especially during and after the postmodern coup on February 28th. However, according to Güngör (2018), women, who had previously struggled mostly against the prohibitions imposed by the state, started to oppose political Islamists in addition to the borders drawn by Kemalists since the 1990s. Between the intersection of their religious, gender, and political identities, Muslim feminist women in Türkiye perceive discrimination due to their religion in secular settings or by feminists (Okuyan & Curtin, 2018). At the same time, they are also discriminated against because of their feminist identity in religious settings. In a similar vein, Gul's (2021) interviews revealed the discrimination, criticism, and threats from both *inside* and *outside* Muslim feminist women being exposed. A woman (Age 21, engaged in gender activism) from Okuyan and Curtin's study explains inside criticism like this:

"When you are a Muslim woman, you get criticized by the religious community the most, your headscarf, your political views, everything.... You become a target. They immediately label and "other" you (Okuyan & Curtin, 2018, p. 501)."

As the quote shows, being a gender activist or identifying as a feminist is not always well regarded, and feminism or the feminist label often evokes negative connotations in the minds of non-feminists (Huddy et al., 2000). Studies have shown the prejudice and discrimination against feminists (e.g., Cottrell & Neuberg, 2005; Gervais & Hoffman, 2013). For instance, Roy and colleagues (2009) found that when a feminist woman expresses dissatisfaction about workplace discrimination, she is more likely to be seen as a "complainer" compared to a non-feminist woman. Similarly, in Türkiye, feminists are seen negatively and stereotyped as men-hater, perverts, and ugly (Gürhan, 2010). In the study on stereotypes about women's rights, Sakallı (2001) found that women who used the labels feminism-feminist were evaluated with more negative adjectives. However, when the labels women's rights/women's rights defenders were used in the scales instead of feminism-feminist, the movement for women's rights and the person working on this issue were evaluated with more positive adjectives. In a recent study, Çetin (2023) examined hate speech about Greta Thunberg and found misogyny and hate speech against feminists in the Ekşi Sözlük entries.

The Present Study

Prejudice and discrimination towards women have been well-established in the literature (e.g., Agadullina et al., 2022; Jones et al., 2017). However, varying women groups, with their ethnic, religious, and political identities, experience discrimination differently. Therefore, in this exploratory research, we aim to show (1) whether there is a difference between Muslim, Muslim feminist, and feminist women regarding group and individual discrimination and (2) from whom these women report the most discrimination. In light of the literature, our hypotheses are as follows:

H₁: There will be expected to be a significant difference between Muslim, Muslim feminist, and feminist women in terms of perceived group and individual discrimination.

H₂: Feminist women will be expected to perceive more discrimination compared to Muslim feminists and Muslim women.

H₃: Muslim feminist women will be expected to perceive more discrimination compared to Muslim women.

H₄: Discrimination experiences and groups of women will be expected to be different from each other.

Method

Participants

Participants were reached through social media (Facebook groups, Twitter, and Instagram). Six hundred fifty-nine people participated in the study. Despite the study announcement, there were male participants and female participants who did not define themselves as Muslim, Muslim feminist, or feminist. Therefore, we exclude the participants who do not meet the criteria. Some participants declined to study, and some did not complete the study link. Finally, we checked for the multivariate outliers, and after the data cleaning, the final sample included 415 women between the ages of 18-76 ($M = 40.6$, $SD = 16.5$). There were 177 Muslims, 92 Muslim feminists, and 146 feminists for the remaining analysis. Most of them were

living in metropolises (49.9%) and were university students (31.6%) or graduates (53.3%). Participants were mainly married (47.8%), and the mean of the political identity of the sample was 4.23 ($SD = 2.85$) on a scale ranging from 1 to 11, where one indicates left and 11 indicates right.

Measures

Perceived discrimination. The Perceived Discrimination Scale (PDS; Baysu, 2007) assessed participants' perceived discrimination regarding individuals and groups. Perceived group discrimination subscale of PDS is an adapted version of the Perceived Group Discrimination Scale (Ruggiero & Taylor, 1995) by Baysu (2007). Initially, it was a Likert-type scale ranging from 0 (*never*) to 5 (*always*), and it consisted of 5 items such as "Are people from your group ever discriminated against when looking for a job?". PDS's perceived individual discrimination subscale is a 5-point Likert-type scale ranging from 0 (*never*) to 5 (*always*). It has four items like "I feel disapproved because of my identity." In the study, participants were asked to complete the questionnaires by considering the group they indicated as belonging to (*Muslim, Muslim feminist, and feminist*) at the beginning of the study. Higher scores showed more perceived discrimination both at the group and individual levels. In the present study, Cronbach's alpha scores were found to be 0.93 and 0.87, respectively.

Discrimination experiences. To better understand in which situation participants feel that they are subject to discrimination, an open-ended question such as "Personally, from whom did you feel discrimination the most against the group (*Muslim, Muslim feminist, and feminist*) that you said you belonged to?" was asked.

Demographics. A demographic information form was given to the participants to understand the sample characteristics. In the beginning, the gender (*male, female, other*) and "Which of the indicated groups would you describe yourself as belonging to?" (*Muslim, Muslim feminist, feminist, or neither*) questions were asked as an exclusion criterion of the study. Subsequently, age, residency (*metropolis, city, county, town/village*), education level (*elementary school, middle school, high school, university, graduate level*), and marital status (*married, single*) were asked. Lastly, participants indicated their political views from 0 (*left*) to 10 (*right*).

Procedure

Before collecting the data, we obtained the necessary ethical permissions with the decision of the Middle East Technical University Applied Ethics Research Center dated 15.02.2022 and numbered 28620816. The participants were reached through social media platforms, and data will be gathered via the online survey platform Qualtrics. Firstly, the participants were given informed consent. Later, participants were asked to answer the following question, "Which of the indicated groups would you describe yourself as belonging to?" as an inclusion criterion for the study. For those who describe themselves as Muslim, feminist, or Muslim feminist, the study continued, and a demographic information form was given to the participants. Then, the Perceived Discrimination Scale was presented. Lastly, discriminatory situations that the participants experienced were asked with an open-ended question. The titles of the scales were replaced by numbers to prevent any bias. After completing the questionnaires, participants were thanked for participating, and a debriefing form was given.

Results

The data were analyzed by using Jamovi and SPSS. First, the descriptive statistics and correlation between study variables were examined. The results showed that perceived group and individual discrimination were positively correlated ($r = .59$, $p < .001$). When participants embraced the feminist identity, they were more likely to perceive discrimination. In addition, group ($r = -.31$, $p < .001$) and individual ($r = -.30$, $p < .001$) discrimination were negatively correlated with age. In other words, participants were less likely to perceive discrimination when they got older. Marital status was positively correlated with discrimination at the group ($r = .31$, $p < .001$) and individual ($r = .15$, $p < .01$) levels, indicating married participants' higher perceived discrimination. Finally, political view was negatively correlated with perceived group ($r = -.12$, $p < .05$) and individual ($r = -.13$, $p < .01$) discrimination, showing left-wing participants' higher perceived discrimination.

	1	2	3	4	5	6	7	<i>M</i>	<i>SD</i>
1. Group	—							5.93	.88
2. Age	-.24***	—						40.6	16.5
3. Education	-.03	.27***	—					4.49	.97
4. Marital status	.23***	-.38***	-.17***	—				1.61	.65
5. Political view	-.21***	.05	-.10	-.05	—			4.23	2.85
6. Group discrimination	.64***	-.31***	-.09	.30***	-.12*	—		2.64	1.01
7. Individual discrimination	.52***	-.30***	-.06	.15**	-.13**	.59***	—	1.81	.79

Note. Perceived group and individual discrimination ranged from 0 (never) to 5 (always), with higher scores indicating more perceived discrimination. Political views ranged from 1 (left) to 11 (right). The group was coded as 1: Muslims, 2: Muslim feminists, and 3: Feminists. Marital status was coded as 1: Single and 2: Married.

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

Table 1 Correlation between Study Variables

Then, we conducted a one-way ANOVA to compare the perceived group and individual discrimination among Muslim, Muslim feminist, and feminist women. The results revealed a significant difference in perceived group discrimination between three women groups ($F(2, 398) = 165, p < .001, \eta^2 = .45$). Tukey's HSD post hoc comparisons showed that Muslim feminist women ($M = 3.09, SD = .69$) perceived significantly higher group discrimination than Muslim women ($M = 1.85, SD = .82; t(398) = 12.65, p < .001$). Furthermore, compared to Muslim women, feminist women also perceived higher group discrimination ($M = 3.30, SD = .70; t(398) = 17, p < .001$). There was no significant difference between feminist and Muslim feminist women in terms of perceived group discrimination ($t(398) = 2.03, p = .11$). Concerning perceived individual discrimination, the results showed a significant difference in perceived individual discrimination between Muslim, Muslim feminist, and feminist women ($F(2, 398) = 76.2, p < .001, \eta^2 = .28$). Tukey's HSD post hoc comparisons revealed that Muslim feminist women ($M = 1.95, SD = .76$) perceived significantly higher individual discrimination than Muslim women ($M = 1.35, SD = .58; t(398) = 6.79, p < .001$). Moreover, feminist women ($M = 2.27, SD = .72$) perceived higher individual discrimination compared to both Muslim feminists ($t(398) = 3.44, p = .002$) and Muslim women ($t(398) = 12.13, p < .001$).

To examine the group differences in personal discrimination experiences, first, we categorize the participants' answers to the question, "Personally, from whom did you feel discrimination the most against the group (Muslim, Muslim feminist, and feminist) that you said you belonged to?" Three hundred forty-two participants wrote varying answers such as husband, family, professors, employer, men, and religious people. From these, twenty-three Muslim women and seven Muslim feminist women said they had not been discriminated against. Four categories emerged from the participants' responses: (1) close ones, (2) school/work environment, (3) religious people, and (4) outgroups/others (e.g., atheists, people on the streets, and secular people). Then, we conducted a chi-square analysis with 312 participants who indicated personal discrimination experiences. Chi-square analysis revealed a significant group difference in discrimination experiences ($\chi^2(6, N = 312) = 26.217, p < .001$). More specifically, feminist women significantly differ from Muslim feminists and Muslim women in experiencing discrimination primarily by their close ones ($p < .05$). Muslim women, on the other hand, significantly differ from Muslim feminists and feminists in experiencing discrimination primarily by religious people ($p < .05$).

Discussion

In the current study, we focused on the perceived group and individual discrimination among three women groups in Türkiye: Muslims, Muslim feminists, and feminists. We examined the differences between these groups regarding discrimination and explored who they think is discriminated against the most. The results revealed significant group differences in perceived group and individual discrimination. At the group level, both Muslim feminists and feminists reported higher perceived discrimination than Muslim women. There is no difference between Muslim feminists and feminist women in perceived group discrimination. However, feminists were higher in perceived individual discrimination than Muslim feminists and Muslim women, while Muslim feminists were higher than Muslim women. The findings were mainly expected in terms of our hypotheses.

Feminist women's higher perceived individual discrimination compared to Muslim feminists and Muslim women could be due to the feminists' consciousness regarding social inequalities and injustices (Liss & Erchull, 2010). Especially women who embrace feminist identities publicly tend to engage in everyday feminism, which is characterized as "talking to people about social justice issues, negotiating relationships, and making consumer choices" (Kelly, 2014, p. 88). Besides, having a stigmatized and marginalized identity could make feminist women more susceptible to perceiving discrimination (Anastopoulos & Desmarais, 2015). We found that the feminists personally reported experiencing the most discrimination were close ones and outgroups/others. Compared to Muslim women, Muslim feminists' higher perceived discrimination could also be related to their feminist identity and, thus, feminist consciousness about discrimination. Muslim women reported lower perceived individual discrimination compared to other groups. This could be related to several reasons. First, since Türkiye is a Muslim-majority country, they are not discriminated as much as feminists. Secondly, the items of the individual discrimination asked participants to evaluate considering their Muslim identity, so a Muslim participant may not think of as a Muslim woman but as a Muslim person. For further studies, researchers may consider giving instructions as "a Muslim woman" to understand their unique experiences. Muslim women indicated experiencing the most discrimination from outgroups/others and religious people. Muslim women's outgroups/others mainly included the people on the streets (outside), atheists, and secular people. The findings were parallel with Okuyan and Curtin's (2018) study, showing Muslim women's perceived discrimination in secular settings.

We employed a convenient and snowball sampling method, restricting our findings to the specific group of women who use the Internet. Consequently, it is essential to acknowledge that the study's generalizability is constrained, and there is a need for replication with women representing more diverse educational and economic backgrounds. The study's limitations include the qualitative nature of the findings despite an open-ended question. To gain a more comprehensive understanding of the discrimination experiences of these women, future research could benefit from using qualitative and experimental methodologies. The next step could be to examine the consequences of discrimination; future studies should look at the outcomes, such as well-being and life satisfaction (Schmitt et al., 2014), and coping mechanisms among these groups.

The current study emphasizes significant insights into how perceived discrimination varies among three distinct groups of women in Türkiye: Muslims, Muslim feminists, and feminists. It underscores the importance for practitioners to recognize the different levels of discrimination experienced by each group, considering their intersectional identities. Considering the cultural context is essential, particularly in Muslim-majority countries like Türkiye, where religious and secular dynamics shape discrimination experiences. Addressing these issues enables practitioners to better assist women in Türkiye facing discrimination based on their religious and feminist identities.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval was received for this study from Middle East Technical University Applied Ethics Research Center Ethics Committee (Date: 15.02.2022, Number: 28620816)

Informed Consent: Written consent was obtained from the study group who participated the research.

Author Contributions: Concept – A.S.A; Design – A.S.A, E.U.; Supervision – A.S.A; Resources – A.S.A; Materials – A.S.A, E.U.; Data Collection and/or Processing - A.S.A, E.U; Analysis and/or Interpretation - A.S.A, E.U; Literature Search – A.S.A; Writing Manuscript - A.S.A, E.U; Critical Review – A.S.A

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Etik Kurul Onayı: Bu çalışma için Orta Doğu Teknik Üniversitesi Uygulamalı Etik Araştırma Merkezi Kurulu tarafından etik kurul onayı (Tarih: 15.02.2022, Sayı: 28620816) alınmıştır.

Katılım Onamı: Araştırmaya katılan çalışma grubundan yazılı onam alınmıştır.

Yazar Katkıları: Fikir– A.S.A; Tasarım– A.S.A, E.U; Denetleme– A.S.A; Kaynaklar– A.S.A; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi– A.S.A, E.U.; Analiz ve/ veya Yorum– A.S.A, E.U.; Literatür Taraması– A.S.A, E.U.; Yazıyı Yazan– A.S.A, E.U.; Eleştirel İnceleme– A.S.A

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

References

- Agadullina, E., Lovakov, A., Balezina, M., & Gulevich, O. A. (2022). Ambivalent sexism and violence toward women: A meta-analysis. *European Journal of Social Psychology, 52*(5-6), 819-859. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2855>
- Anastosopoulos, V., & Desmarais, S. (2015). By name or by deed? Identifying the source of the feminist stigma. *Journal of Applied Social Psychology, 45*(4), 226–242. <https://doi.org/10.1111/jasp.12290>
- Baysu, G. (2007). The effects of intergroup perceptions and ingroup identifications on the political participation of the second-generation Turkish migrants in the Netherlands [Unpublished doctoral dissertation]. Middle East Technical University.
- Cottrell, C. A., & Neuberg, S. L. (2005). Different emotional reactions to different groups: A sociofunctional threat-based approach to “prejudice.” *Journal of Personality and Social Psychology, 88*(5), 770–789. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.88.5.770>
- Çetin, S. (2023). Ekşi Sözlük'te nefret söylemi: İklim aktivisti Greta Thunberg örneği. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi, 2*(1), 35-47. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/nohuifad/issue/79890/1362259>
- Di Stasio, V., & Veit, S. (2023). Discrimination unveiled: A field experiment on the barriers faced by Muslim women in Germany, the Netherlands, and Spain. *European Sociological Review, 39*(3), 479-497. <https://doi.org/10.1093/esr/jcac032>
- Gervais, S.J., & Hoffman, L. (2013). Just think about it: Mindfulness, sexism, and prejudice toward feminists. *Sex Roles, 68*, 283–295. <https://doi.org/10.1007/s11199-012-0241-4>
- Ghumman, S., & Ryan, A. M. (2013). Not welcome here: Discrimination towards women who wear the Muslim headscarf. *Human Relations. https://doi.org/10.1177/0018726712469540*
- Gul, D. (2021, April 21). Türkiye’de hem Müslüman hem feminist olmak: Kadınlar anlatıyor. *Euronews. https://tr.euronews.com/2021/04/21/musulman-feministler-kacar-yok-biz-katmerli-munaf-g-z*
- Güç, A. (2008). İslamcı feminizm: Kadınların birey olma çabaları. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2*, 649–673.
- Güngör, O. (2018). *Türkiye’de İslami Feminizm: İslami Feminist perspektife ilişkin bir inceleme*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gürhan, N. (2010). Toplumsal cinsiyet ve “İslami Feminist” söylem. *Contemporary Perceptions of Islam in the Context of Science, Ethics, and Art, 365–383*.
- Huddy, L., Neely, F. K., & Lafay, M. R. (2000). Trends: Support for the women's movement. *The Public Opinion Quarterly, 64*(3), 309–350.
- The jamovi project (2024). *jamovi* (Version 2.5) [Computer Software]. Retrieved from <https://www.jamovi.org>
- Jones, K. P., Sabat, I. E., King, E. B., Ahmad, A., McCausland, T. C., & Chen, T. (2017). Isms and schisms: A meta-analysis of the prejudice-discrimination relationship across racism, sexism, and ageism. *Journal of Organizational Behavior, 38*(7), 1076–1110. <https://doi.org/10.1002/job.2187>
- Kelly, M. (2014). Feminist identity, collective action, and individual resistance among contemporary U.S. Feminists. *Women's Studies International Forum, 48*, 81-92. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2014.10.025>
- Linando, J. A. (2022). A relational perspective comparison of workplace discrimination toward Muslims in Muslim-minority and Muslim-majority countries. *International Journal of Cross Cultural Management. https://doi.org/10.1177_14705958221120990*
- Liss, M., & Erchull, M. J. (2010). Everyone feels empowered: Understanding feminist self-labeling. *Psychology of Women Quarterly, 34*, 85–96. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.2009.01544.x>
- Murrar, S., Baqai, B., & Padela, A. I. (2023). Predictors of perceived discrimination in medical settings among Muslim women in the USA. *Journal of Racial and Ethnic Health Disparities, 1-7. https://doi.org/10.1007/s40615-022-01506-0*
- Okuyan, M., & Curtin, N. (2018). “You don’t belong anywhere, you’re ‘in-between’”: Pious Muslim women’s intersectional experiences and ideas about social change in contemporary Turkey. *Feminism and Psychology, 28*(4), 488–508. <https://doi.org/10.1177/0959353518775763>

- Özçetin, H. (2009). 'Breaking the silence': the religious Muslim women's movement in Turkey. *Journal of International Women's Studies*, 11(1), 106–119.
- Pascoe, E. A., & Richman, L. S. (2009). Perceived discrimination and health: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 135(4), 531. <https://doi.org/10.1037/A0016059>
- Radke, H. R. M., Hornsey, M. J., & Barlow, F. K. (2016). Barriers to women engaging in collective action to overcome sexism. *American Psychologist*, 71(9), 863–874. <https://doi.org/10.1037/a0040345>
- Roy, R. E., Weibust, K. S., & Miller, C. T. (2009). If she's a feminist, it must not be discrimination: The power of the feminist label on observers' attributions about a sexist event. *Sex Roles*, 60, 422–431. <http://dx.doi.org/10.1007/s11199-008-9556-6>
- Ruggiero, K. M., & Taylor, D. M. (1995). Coping with discrimination: How disadvantaged group members perceive the discrimination that confronts them. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68(5), 826–838. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.68.5.826>
- Ryff, C. D., Keyes, C. L. M., & Hughes, D. L. (2003). Status inequalities, perceived discrimination, and eudaimonic well-being: Do the challenges of minority life hone purpose and growth? *Journal of Health and Social Behavior*. 44(3), 275–291. <https://doi.org/1519779>
- Sakallı, N. (2001). Kadın hakları: Farklı terimler, farklı tutumlar. *Psikoloji Çalışmaları*, 22, 2–13.
- Salahshour, N., & Boamah, E. (2020). Perceived discrimination as experienced by Muslims in New Zealand universities. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 40(3), 497–512. <https://doi.org/10.1080/13602004.2020.1819130>
- Schmitt, M. T., Branscombe, N. R., Postmes, T., & Garcia, A. (2014). The consequences of perceived discrimination for psychological well-being: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 140(4), 921–948. <https://doi.org/10.1037/a0035754>
- Taştekin, A. (2019, October 4). "Müslüman feministler": Ne istiyorlar, neden eleştiriliyorlar? *BBC Türkçe*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-49912575>
- The jamovi project (2022). *jamovi*. (Version 2.3) [Computer Software]. Retrieved from <https://www.jamovi.org>.
- Thoits, P. A. (2010). Stress and health: Major findings and policy implications. *Journal of Health and Social Behavior*, 51(1), 41–S53. <https://doi.org/10.1177/0022146510383499>
- Washington, A., & Randall, J. (2023). "We're not taken seriously": Describing the experiences of perceived discrimination in medical settings for black women. *Journal of Racial and Ethnic Health Disparities*, 10(2), 883–891. <https://doi.org/10.1007/s40615-022-01276-9>
- Wooten, D. B., & Ferguson, N. S. (2021). Reconsidering gaps between perceived and real discrimination: Commentary on the Galak and Kahn 2019 Academic Marketing Climate Survey. *Marketing Letters*, 32(3), 307–312. <https://doi.org/10.1007/S11002-021-09581-9>
- World Economic Forum (2023). *Global gender gap report 2023*. <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2023/>
- Yüce Tar, Y. (2013). 2000'ler Türkiye'sinde Müslüman kadının kadın sorunu. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Türkiye’de Arkeoloji Turizmi

Archaeological Tourism in Türkiye from the Establishment of the Republic to the Present

Abdullah Kasım SONKAYA

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve
Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, Türkiye

Ministry of Culture and Tourism, Directorate
General of Cultural Assets and Museums,
Ankara, Türkiye

akasimsonkaya@gmail.com

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Öz

Bu çalışmada Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren arkeoloji turizminin Türkiye’deki gelişimi veri ve yorumlarla ele alınmıştır: Arkeolojik miras bakımından dünyanın en zengin bölgeleri arasında yer alan Türkiye, günümüzde turizmde de küresel ölçekte öncü ülkelerden biridir. Bu bağlamda arkeolojik mirasın korunması ve değerlendirilmesi konusunda 19. yüzyılda başlayan düzenlemeler Cumhuriyet Dönemi’nde geliştirilerek arkeoloji turizminde aşamalı bir ilerleme sağlanmıştır. İstanbul ve Batı Anadolu’da başlayıp Anadolu içlerine ve Trakya’ya yayılan arkeoloji turizmi, Cumhuriyet Dönemi boyunca yaşanan yüz yıllık gelişmelerin ardından büyük bir endüstriye dönüşmüştür. 1950’lerin sonlarında yaklaşık 1 milyon olan müze ve örenyeri ziyaretçi sayısı 2022 yılı itibarıyla 45 milyonu aşmıştır.

Bu veriler bir yandan arkeoloji turizmi rakamlarının zaman içinde gelen yabancı turist sayılarına yaklaştığını gösterirken diğer yandan arkeoloji turizminin genel turizmdeki payı ve etkisinin gittikçe arttığına işaret etmektedir. Arkeoloji turizminin kaynağını oluşturan arkeolojik miras, turizm hareketlerinin güneydeki kıyı kentleri başta olmak üzere belirli bölgelerde yoğunlaştığını ifade eden “bölgesellik” sorununun aşılmasında da yeni ve önemli alternatifler üretmeye devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, arkeoloji, turizm, kültürel miras, arkeoloji turizmi

Abstract

In this study, the development of archeological tourism in Türkiye since the establishment of the Republic is discussed with data and comments: Türkiye, which is among the richest regions of the world in terms of archaeological heritage, is today one of the leading countries in tourism on a global scale. In this context, the regulations regarding the protection and evaluation of archaeological heritage, which started in the 19th century, were developed during the Republic period and a gradual progress was achieved in archaeological tourism. Archaeological tourism, which started in Istanbul and Western Anatolia and spread to inland regions of Anatolia and Thrace, has turned into a major industry after a hundred years of developments during the Republic period. The number of visitors to museums and sites, which was approximately 1 million in the late 1950s, has exceeded 45 million in 2022.

These data, on the one hand, show that the figures of archaeological tourism are approaching the number of foreign tourists over time, and on the other hand, they indicate that the share and impact of archaeological tourism in general tourism is gradually increasing. Archaeological heritage, which constitutes the source of archaeological tourism, continues to produce new and important alternatives in overcoming the "regionalism" problem, which indicates that tourism movements are concentrated in certain regions, especially the coastal cities in the south.

Keywords: Türkiye, archaeology, tourism, cultural heritage, archaeological tourism

Geliş Tarihi/Received	10.02.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested	06.06.2024
Son Revizyon/Last Revision	07.07.2024
Kabul Tarihi/Accepted	25.07.2024
Yayın Tarihi/Publication Date	20.09.2024

Cite this article as: Sonkaya, A. K. (2024). Archaeological tourism in Türkiye from the establishment of the Republic to the present. *Current Perspectives in Social Sciences*, 28(3), 336-349.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

Çağdaş Batı uygarlığının neşet ettiği kadim Akdeniz coğrafyasının bir parçası olan Anadolu ve Trakya, tarih öncesinden günümüze irili ufaklı birçok kültüre beşiklik etmiştir. Erken dönemlerden itibaren kitlelerin zıt yönlerdeki sefer ve istilalarına maruz kalmış bu coğrafya Deniz Kavimleri Göçü'nden Pers istilasına, İskender'in seferinden Sultan Alparslan'ın fethine değin savaş ve barışa dair birçok durumu tecrübe etmiştir. Binlerce yıllık serüveni boyunca bağrında biriktirdiği eşsiz zenginlikteki arkeolojik miras, doğuda insanlık tarihini yapısöküme uğratan Göbeklitepe ve Aslantepe'yle, batıda bilim ve felsefenin beşiği Milet, Efes gibi dönemin emperyal İon kentleri başta olmak üzere yüzlerce antik yerleşim ve binlerce sit alanıyla kendini gösterir.

Bütün bu zengin arkeolojik mirasın seyahatseverlerin ilgisini çekmesi tabiatıyla çok zaman almamıştır. Orta Çağ'dan itibaren seyyahlar tarafından "Küçük Asya"ya farklı saiklerle yapılan ziyaretler (Kutlu-Dilbaz, 2016, s. 98) 19. yüzyılda arkeoloji turizmi konusunda bir farkındalığın oluşması ve buna yönelik idari düzenlemeler yapılmasının yolunu açmış (Sonkaya, 2023, s. 2-3) ve Cumhuriyetin kuruluşunun ardından artarak zamanla büyük bir turizm hareketine dönüşmüştür. Arkeoloji disiplini ile turizm sektörü arasındaki ilişkiyi geliştiren bu durum bir alternatif turizm türü (arkeoturizm) olarak "arkeoloji turizmi"nin (Walker & Carr, 2013, s. 11-36; Srivastava, 2015, s. 31-32; Thomas & Langlitz 2019, s. 69; Erdoğan, 2020, s. 344-345) Türkiye'de gelişmesine olanak sağlamıştır.

Türkiye'de arkeolojiyi ve turizmi yöneten Kültür Bakanlığı ile Turizm Bakanlığının birleştirilmesi (Yayla, 2022, s. 19-25, 34-36), işlerin tek elden ve daha çabuk yürütülebilmesini temin etmek bakımından her iki alanı daha da yakınlaştırmıştır. Zira kültür turizminde "yüksek kültür unsuru" olarak değerlendirilen arkeoloji (Uygur ve Baykan, 2007, s. 33-36) her zaman turizmin yararlandığı temel kaynaklardan biri durumundadır. "Koruma" ve "değerlendirme" perspektiflerinden ayrı ayrı bakıldığında karşıt konumlarda gözüken arkeoloji ve turizm, soruna "arkeoloji turizmi" bakış açısıyla yaklaşıldığında hedeflere ulaşmada zıtlıkları ortadan kaldıran ve dengeyi oluşturan bileşenlere dönüşmekte; koruma yükünün tek tarafa bindirildiği "kontrapost" yaklaşımların neden olduğu asimetrik yapıyı ortadan kaldırmaktadır. Böylelikle koruma konusunda adil bir yaklaşımla sosyokültürel bilinci geliştiren arkeoloji turizmi bir yandan ekonomik gelişime katkı sağlarken diğer yandan kültürel mirasın korunması için gerekli mali kaynağı da sağlamış olmaktadır.

Bu önemli döngünün bilinciyle hazırlanan bu çalışmada 2023 yılının Cumhuriyetin 100. yılı olması münasebetiyle arkeoloji turizminin yüz yıllık gelişimi ve kaydettiği aşamalar ele alınmıştır. Bununla birlikte akademik çalışmalar açısından disiplinlerarası ve oldukça genç bir alan olarak görülebilecek arkeoloji turizminin gelişimine dair bir metin oluşturabilmek her iki alana aşinalığı gerektirdiği kadar bazı riskleri de içermektedir. Bunların başında arkeolojiyi turizmle birleştirirken kültürün diğer kollarından ayırıştırma gücünün gelir. Örneğin ziyaret edilen örenyerlerinin büyük çoğunluğu temelde arkeoloji disiplininin çalışma alanında olmakla beraber kimilerine göre müzelerin ya da müze koleksiyonlarının tamamı salt arkeolojik olarak nitelendirilebilecek eserlerden oluşmaz. Bu nedenle Topkapı Sarayı ve Mevlana müzeleri örneklerinde olduğu gibi nesnelerin "eski eser" olma özellikleri bazen "etnografik" veya "dini" motiflerin gölgesinde kalabilmektedir. Yine de müzecilikle en yakın çalışan bilim dalı hüviyetiyle arkeolojinin uygarlıkları maddi kalıntılarından hareketle yorumlaması ve artık kapsamının yakın zamanlara kadar genişletiliyor olması (Şahin, 2019, s. 2399 vd.), arkeolojik veçesi zayıf görünen müzelerin de diğer müze ve örenyerleri gibi arkeoloji turizmi çerçevesinde değerlendirilebilmesine imkân tanımaktadır.

Keza, Türkiye'de sit alanları arkeolojik, kentsel, tarihî, kentsel-arkeolojik ve karma olarak beş grupta ele alınırken 2021 yılı sonu itibarıyla söz konusu alanların %97'sini arkeolojik sitler oluşturmaktadır (Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, [KVMGM], 2022). Bunların bir kısmı örenyeri statüsünde olup kalanı veri elde edilebilmesi bakımından kamusal kontrolün sınırlı olduğu düzenlenmemiş sit alanları olarak değerlendirilmektedir. Arkeoloji turizmi hareketi bütün bu alanlara yayılmakla birlikte temelde ve yoğun olarak müze ve örenyerlerine yapılan ziyaretler ve buralardan elde edilen gelirlere dayalı olarak gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu turizm türünün gelişimine dair bilimsel sonuçlar en doğru şekilde müze ve örenyerlerine ait verilerle takip edilebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında Uluslararası Müzeler Konseyinin (International Council of Museums [ICOM, 2022]) yaptığı müze tanımlamasındaki "kâr amacı gütmeyen" ifadesinin günümüzde en azından belirli müzeler için fiilî olarak geçerliliğini yitirmiş olduğunu belirtmek gerekir.

Bu kapsamda, arkeoloji turizminin yüz yıllık gelişimini ve kaydettiği aşamaları ana hatlarıyla ele alan bu çalışma nitel araştırma usullerinden temel betimsel analiz yöntemi kapsamında ele alınmış (Seyidoğlu, 1995, s. 36), konuyla ilgili ulusal ve uluslararası kurumların (DÖSİMM; DPT, KVMGM; TÜİK; ICOM) verileri ile önceki bazı çalışmalardan (örn. Gerçek, 1999; Sonkaya, 2021a) yararlanılarak hazırlanan tablolar dönemsel gelişmeler bağlamında yorumlanmıştır.

Süreç içerisinde yaşanan değişim ve gelişmeleri rakamsal verilerle sunan çalışma, esasen eski eserlerin bulunduğu mekânlara amatörce yapılan seyahatleri ve bunların tarihsel sürecini değil, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türkiye’de arkeoloji turizminin kronolojik gelişimini neden-sonuç ilişkisi içerisinde ele almaktadır. Aksi hâlde dinlenme ve eğlenme amaçlı turizm türü ile karşılaştırıldığında antik mekânların ziyaret edildiği arkeoloji turizminin başlangıcını çok daha eskiden, ilkçağlardan başlatmak gerekirdi.

Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Türkiye’de Arkeoloji Turizmi

Türkiye’de arkeoloji turizminin önemine yönelik kamusal bilincin gelişmesi ve gerek mevzuat gerekse altyapı çalışmalarına dair ilk adımların atılması Osmanlı Dönemi’nde gerçekleşmiş olmakla beraber bugünkü seviyeye ulaşılmasında Cumhuriyet Dönemi’nde yapılan girişimler etkili olmuştur. Kuruluş sürecinde arkeoloji ve turizm alanlarındaki planlamalar (Polat & İpek, 2019, 28 vd.) Osmanlı Dönemi’nde olduğu gibi birbirinden bağımsız olarak gelişmiş gibi gözükse de aslında arkeoloji ve müzecilik alanlarındaki projelerle turizme katkı yapmaya dönük bilinçli ve ortak bir amaç güdülmüştür. 19. yüzyıldan itibaren takip edilebilen arkeoloji turizmi çalışmalarının (Yılmaz, 2021, s. 1149 vd; Sonkaya, 2023, s. 1 vd.) Cumhuriyet Dönemi’ndeki ilk örnekleri Atatürlü yıllara, bazı müzelerin kurulması ve örenyerlerinin kazılması girişimlerine uzanmaktadır. Çağdaş turizm hareketlerinde hâlen önemli birer mekân olan birçok ilin arkeoloji müzesi bu dönemde açılmıştır. 1928 yılı itibarıyla İstanbul’da 3, Ankara’da 2, İzmir, Edirne, Bursa, Antalya, Konya, Adana ve Sivas’ta 1 olmak üzere Maarif Vekâletine bağlı 12 müze faaliyet göstermektedir. Bu dönemde her ilde müze olmadığından taşınır eserler İstanbul gibi belirli merkezlerde toplanmış, buralarda ziyaretçilerin bilgi ve estetik anlayışına sunulmuştur (Gerçek, 1999, s. 151).

Cumhuriyetin 10. yıl dönümü olan 1933’te Anadolu arkeolojisini araştırmak ve mevcut müze koleksiyonlarını zenginleştirmek amacıyla ilk yerli kazılar Ankara yakınlarındaki Ahlatlıbel’de ve Karalar’da başlatılmıştır (Gerçek, 1999, s. 156). Atatürk, müzelerin kurulması ve arkeolojik kazıların desteklenmesinin yanında müze ve örenyerlerine bizzat ziyaretler de gerçekleştirmiştir. Sultan Vahdettin’in heyetinde bulunduğu bir Almanya seyahati esnasında Bergama Zeus Sunağı’nı görmüş; daha sonra Ankara ve İstanbul’un yanı sıra İzmir, Bursa, Antalya, Adana ve Konya müzeleri ile Ahlatlıbel, Karalar, Gavurkale, Alacahöyük, Bergama, Aspendos gibi kazı alanı ve örenyerlerini bizzat ziyaret etmiştir (Çınaroğlu & Çelik, 2010, s. 49 vd; Polat & İpek, 2019, s. 21-22). Bu ziyaretler onun millî kültür ve tarih bilincinin yanında arkeoloji ve arkeolojik eserlerin turizme kazandırılması konusundaki düşüncelerinin oluşumuna katkı sağlamış olmalıdır.

Bugün olduğu gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında da kültürel mirasın ortaya çıkarılması kapsamında kazı ve araştırmaların teşvik edilmesinin yanında yayımlanması çalışmaları, gerek Türk medeniyetleri gerekse önceki uygarlıklara ait eserlerin bütün dünyaya tanıtılması amacını güdüyordu. Bu maksatla gerçekleştirilen arkeoloji turizmine yönelik çalışmaların merkezî ve yerel idare kurum ve kuruluşları ile özel sektörün iş birliği sayesinde ilerlemiş olduğu görülmektedir. 17 Ekim 1933 tarihinde Maarif Vekâleti Müzeler Dairesi turistik amaçlı bir yayın için bilgi almak amacıyla valiliklere bir kültür envanteri hazırlanması talimatını içeren bir genelge göndermiştir. Söz konusu genelgede Türkiye’nin tarihî anıtlar konusundaki zenginliğini tanıtmak ve turizmi teşvik etmek amacıyla çeşitli yayınlar ve anıtların konumlarını gösterecek bir harita hazırlanacağından bahsedilmekte ve buna ilişkin yazılı ve görsel bilgi talebinde bulunmaktadır (Gerçek, 1999, s. 155-156).

Cumhuriyetin ilk yıllarında eski eserlere yaklaşım konusunda temel bir prensip olarak koruma anlayışı en üst düzey devlet ricali tarafından bizzat takip edilmiş, bununla beraber millî varlığımız ve uygarlığımızın dünyaya arkeolojik eserler vasıtasıyla tanıtılabileceği düşüncesi her zaman vurgulanmıştır (Gerçek, 1999, s. 159-160; Çınaroğlu & Çelik, 2010, s. 50 vd.). 3 Temmuz 1934 tarihinde yayımlanan “Müze ve Rasathane Teşkilatı Hakkında Kanun”, müze teşkilatının ayrı bir kurum olarak tescil edildiği ilk yasal düzenleme olarak dikkati çekmektedir. Türk müzeciliğinin gelişmesinde önemli bir adım olan yasa tasarısında geçen “medenî varlığımızın bütün değeriyle tanınmasına hizmet bakımından önemli görevleri üzerine almış millî müzelerimiz” ifadesi (Gerçek, 1999, s. 169-170) dönemin kültürel mirasın arkeoloji turizmi vasıtasıyla tanıtılması konusundaki bilincini ortaya koymaktadır.

Arkeologlar arasında, arkeolojik alanlarda turizm faaliyeti yürütülmesine yönelik çekimser tutum ve koruma kaygıları sürdürülebilirlik prensibi dışına çıkan bazı örnekler dolayısıyla zaman zaman yükselse de, arkeoloji turizminin önemi daha 1930’lu yıllarda malumdur. Nitekim Cumhuriyetin ilk arkeologlarından Remzi Oğuz Arık 1934 tarihli bir yazısında kitapların yapmadığını seyahatin yaptığını ifade eder. Müzeleri birinci derecede önem taşıyan ve bir milletin yeteneğini yansıtan hazineleri en iyi tanıtılabilen kurumlar olarak nitelendiren Arık’a göre bu kuruluşlar yalnızca birer estetik zevk ve tarih eğitimi merkezi değil aynı zamanda birer turizm merkezidir. Turizmin değerinin anlaşılmasıyla müzeler yeni bir mana ve önem kazanmıştır. Arkeolojik mirasın korunması kamuya maliyeti yüksek bir görevdir; turizm ise bu mirası işlevsizlikten çıkarıp insanlık ve devletlerin karşılıklı istifadesine sunar. Arık’ın Pierre Domene’den aktardığı “Arkeoloji ve güzel sanatlar muhafaza

eder, istifade ve işletme turizmindir.” ifadesi (Arık, 2017, s. 1026-1027) koruma sorumluluğunu sadece arkeolojiye yüklemesi bakımından sorunlu ise de arkeoloji ile turizm arasındaki ilişkiye o dönemde verilen önemi özetlemesi bakımından değerlidir.

Arkeolojik alandaki bu çalışmalara paralel olarak turizmde de kamusal ve sektörel düzeyde gelişmeler kaydedilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren turizm alanında yapılan çalışmalarda 5 Aralık 1923 tarihinde kurulan Türk Seyyahin Cemiyetinin önemli bir yeri vardır. Büyük seyahatler düzenleme ve İstanbul ile Bursa’daki eserlerin yerli ve yabancılara tanıtılması gibi amaçlarla kurulmuş olan Cemiyet kısa sürede gelen yabancı turist sayısında etkili olmuştur. Adı 1926 yılından itibaren “Turing Kulübü”, 1931 yılında ise yeni bir düzenleme ile “Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu” olarak değiştirilmiş olan teşkilatın nihai ve temel amacı “her vasita ile turizmi geliştirmek” olarak belirlenmiştir (Evcin, 2014, s. 38).

29 Mayıs 1934 tarihli ve 2713 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan 2450 sayılı “İktisat Vekâleti Teşkilât ve Vazifeleri Hakkında Kanun” ile ilk kez “neşriyat ve propaganda ile turizm işleri”ne değinilerek turizm konusu da yasal bir zeminde ele alınmaya başlanmıştır (Yayla, 2022, s. 5-6). Bu kanunun “Müze ve Rasathane Teşkilatı Hakkında Kanun” ile aynı yılda yayımlanmış olması, bu dönemde arkeoloji ve turizme dair faaliyet ve projelerin eş zamanlı yürütülmesi gereğinin bilinciyle hareket edildiğine işaret etmektedir. Bu düzenlemelerden birkaç yıl sonra, 1938 yılında arkeolojik eserlerin yoğun olduğu İzmir civarında seyahat imkânlarını kolaylaştırmak ve bölgeye turist çekmek amacıyla çıkarılan diğer bir kanunla (Evcin, 2014, s. 31), arkeoloji ve turizm alanındaki yasal düzenlemeler bölgesel düzeyde de sonuç vermeye başlamıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarıyla birlikte temelleri atılan arkeolojik kurumlar ve arkeoloji turizmine dair çalışmalar, çok partili hayata geçilen 1950’li yıllara gelindiğinde ziyaretçi sayısında ve gelirden önemli artışlar kaydedilmesini sağlamıştır. Daha ayrıntılı, rakamsal bilgilerin elde edilebildiği bu yıllara ait on yıllık süreçteki değişimlere ilişkin veriler Tablo 1’de izlenebilmektedir.¹

Yıl	Toplam Ziyaretçi Sayısı	Toplam Gelir (TL)
1950	238.058	30.802
1951	372.446	49.337
1952	501.182	79.291
1953	583.568	110.595
1954	670.905	103.519
1955	705.204	109.607
1956	666.607	232.486
1957	885.142	373.916
1958	1.104.036	487.029
1959	1.179.546	500.807

Tablo 1: 1950-1959 Yıllarında Türkiye’de Müze ve Örenyerlerinin Toplam Ziyaretçi Sayısı ve Geliri (Gerçek, 1999, s. 188-189)

Arkeoloji turizmi ve bu bağlamda müze ve örenyeri ziyaretleri başlangıcından itibaren genel turizm hareketlerinden doğrudan etkilenmiş; turist sayısı arttığında arkeolojik mekân ziyaretleri de artmıştır. Aynı şekilde güvenlik sorunları başta olmak üzere siyasi ve sosyal hayatta yaşanan gerilimler genel turizme olduğu gibi arkeoloji turizmine de olumsuz yönde yansımıştır (Sokaya, 2021a, s. 1248). 1958 yılına gelindiğinde Türkiye’de 22 müdürlük ve 14 memurluk düzeyinde olmak üzere müze sayısı 36’ya ulaşmıştır (Gerçek, 1999, s. 188). Bu gelişmelerin sonuçlarını yansıtan Tablo 1’de ziyaretçi sayısı ve buna bağlı olarak gelir durumunda on yıl boyunca genel bir artış olduğu görülmektedir. 1954 yılında ziyaretçi sayısı artarken gelirin

¹ Çalışmadaki tablolarda verilen bilgiler ilgili kurum, kuruluş veya yayınlardan alınmış olmakla birlikte varsa eksik veya hatalı olduğu tespit edilen rakamlar düzeltilmiş, çok uzun rakamlar tablo başlığındaki açıklamayla (örn. Tablo 6) kısaltılmıştır. Müze veya örenyeri adlarında ilgili kaynaklara mümkün olduğunca bağlı kalınmış olmakla birlikte Kapadokya’daki bazı yerlerde olduğu gibi farklı kullanımların görüldüğü örnekler resmî kaynaklarda veya literatürde yaygın geçtikleri şekilde verilmiştir.

azaldığı, 1956 yılında ise ziyaretçi sayısı azalırken gelirin iki katından fazla arttığı dikkati çekmektedir. 1956'daki düşüş o dönem için turistlerin en çok ziyaret ettiği İstanbul'da önceki yıl yaşanan ve dış politika açısından önemli olan 6-7 Eylül olaylarını (Demir, 2007, s. 42 vd.) hatırlatmaktadır.

Cumhuriyetin kuruluşundan 50. yılına uzanan süreçte arkeoloji ve turizm alanında önemli gelişmeler kayda geçmiştir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planına (1968-1972) göre Türkiye'de 71 müzede yaklaşık 1 milyon eserin bulunduğu 1967 yılında müze ziyaretçi sayısı 3 milyona yaklaşmıştır. Arkeolojik alanların ve eski eserlerin kültürel değerine ilişkin farkındalığın arttığı bu dönemde, koruma ve değerlendirme çalışmaları ile arkeolojik faaliyetlerin yetersizliği ve müze kapasitelerinin mevcut eserleri değerlendirmeye yetmediği gözlenmiştir (DPT, 1967, s. 188). Bu eksikliklere binaen söz konusu plan sürecinde, 16 Temmuz 1971 tarihinde ilk kez Kültür Bakanlığı kurulmuş ise de kısa süre sonra lağvedilmiş, Bakanlık birimleri 07 Haziran 1972'de Başbakanlığa bağlı Kültür Müsteşarlığı olarak teşkilatlandırılmıştır. Daha sonra yeniden kurulan Bakanlığın tarihçesi açılma-kapatılma ve turizm ile birleşme-ayırılma süreçleriyle kararsız ve karmaşık bir şekilde devam etmiştir (Yayla, 2022, s. 19-25, 34-36). 1970'li yıllarla birlikte Kültür Bakanlığı ihtiyacının ortaya çıkışı, Bakanlığın önemli birimlerinden Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün ilgilendiği arkeolojik mekânlarla yakından ilişkili olarak gelişmiştir. Nitekim bunun zemininin olduğu 1967-1971 yıllarında 22 müze yeni binasına taşınmış, müze ziyaretçi sayısı yaklaşık 3.7 milyona ulaşmıştır (DPT, 1972, s. 784). Bu dönemde birçok il ve hatta ilçede (örn. Tire) bulunan müzelerden 49'u müdürlük, 34'ü memurluk düzeyinde yönetilmektedir. 1973 yılı itibarıyla söz konusu 83 müzede ziyarete açık 400'ün üzerinde salon ve bu salonlarda 1.290.864 eser mevcuttur. Aynı yıl en çok ziyaret edilen müzeler sırasıyla Ayasofya, Topkapı Sarayı, Konya (Mevlana), Efes ve Anıtkabir müzeleri olmuştur (Gerçek, 1999, s. 188-189). Bununla birlikte arkeoloji turizmi açısından önem arz eden ücretli ziyaretler dikkate alındığında ise bu sıralamanın aşağıdaki şekilde değiştiği görülmektedir.

Sıra	En Çok Ziyaret Edilen Müze/Örenyeri	Ziyaretçi Sayısı	En Çok Gelir Getiren Müze/Örenyeri
1	İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi	926.754	İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi
2	İstanbul Ayasofya Müzesi	556.015	İstanbul Ayasofya Müzesi
3	İzmir Efes Örenyeri	501.328	İzmir Efes Örenyeri
4	Konya Mevlana Müzesi	350.267	Konya Mevlana Müzesi
5	Ankara Anıtkabir Müzesi	188.052	İstanbul Arkeoloji Müzeleri
6	İzmir Bergama Örenyeri	171.737	İzmir Bergama Örenyeri
7	İstanbul Hisarlar Müzesi	100.399	Çanakkale Troia Örenyeri
8	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	95.568	Nevşehir Göreme Açık hava Müzesi
9	Nevşehir Göreme Açık hava Müzesi	91.078	Ankara Anıtkabir Müzesi
10	Antalya Alanya Kalesi Örenyeri	75.151	İstanbul Hisarlar Müzesi

Tablo 2: Cumhuriyetin 50. Yılında (1973) Türkiye'de En Çok Ziyaret Edilen Müzeler ve Örenyerleri ile Ziyaretçi Sayıları (Gerçek, 1999, s. 201-203)

Bu dönemde müze ziyaretlerinden elde edilen toplam gelir, film ve fotoğraf gelirleri dâhil olmak üzere 11.691.571 TL olarak gerçekleşmiştir. Topkapı Sarayı'nın en çok ziyaret edilen müze olarak toplam gelirin yaklaşık %35'ini (4.024.637 TL) sağlamış olması (Gerçek, 1999, s. 200 vd.), ziyaretlerin daha çok İstanbul'da yoğunlaşması ve diğer kentlerin geri planda kalmasıyla açıklanabilir. İlerleyen yıllarda dengelenecek olan bu durum dönemin şartlarında diğer şehirlerin ulaşım başta olmak üzere konaklama, tanınırlık vb. noksanlıklarından kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim 2019 yılına gelindiğinde Mevlana Müzesi'nin ziyaretçi sayısının Topkapı Sarayı'nı geçtiği, ilk on arasına Anadolu Medeniyetleri Müzesi ve 1970'lerde henüz kazılmamış Göbeklitepe ve Zeugma Mozaik Müzesi gibi arkeolojik mekânların dâhil olduğu görülecektir (Sonkaya, 2021a, s. 1251, Tablo 1).

Müze ve örenyerlerine yapılan ziyaretlerin yüzde doksanından fazlasının ücretli girişler olması 1970’lerde turizm bilincinin gelişmeye başladığını ve arkeolojik mirasa verilen değerin arttığını göstermektedir. Arkeolojik mekânların kültürel miras bilinci ile kayda değer ekonomik bir gelir sağladığının farkındalığı ise zamanla kalkınma planları çerçevesinde yeni müzelerin kurulmasının, eser sayılarının artırılmasının, diğer örenyeri ve müzelerin sisteme dâhil edilmesinin yolunu açmıştır.

1980’li yıllarda gerek turizme sağlanan teşvikler gerekse kültürel alanda yapılan düzenlemeler, kalkınmada lokomotif görevi üstlenmiş sektörlerden biri olan turizmde önemli gelişmeler kaydedilmesini sağlamıştır (Bahar, 2007, s. 61 vd.). 1983 yılında temelde arkeolojik eserlerin korunmasına yönelik olarak 2863 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu” çıkarılmış, özel müzelerin açılmaya başlaması dolayısıyla ertesi yıl “Özel Müzeler ve Denetimleri Hakkında Yönetmelik” yürürlüğe girmiştir. Zira Ekim 1980’de İstanbul’da Sadberk Hanım Müzesi’nin açılmasıyla birlikte turizmin geliştirilmesinde özel müzelerin de dâhil olduğu yeni bir süreç başlamıştır. Bu sürecin olumlu sonuçları tabiatıyla kültür ve arkeoloji turizminde ortaya çıkmıştır. Zamanla ulaşım, konaklama, yeme-içme gibi alt ve üst yapı imkânlarının gelişmesi, tanıtım olanakları ile hedef kitlelere erişimin kolaylaşması Türkiye’de arkeoloji turizminin ilerleme kaydetmesini sağlamıştır. Bir yandan mevcut müze ve örenyerleri yeniden düzenlenerek ziyarete açılırken bir yandan da arkeolojik kazı ve araştırmalar insanlık tarihini değiştirecek birçok yeni keşfe sahne olmuş (Schmidt, 2009, s. 6 vd.), bütün bu gelişmeler 1980’li yıllara olumlu rakamlarla yansımıştır. Bu yıllarda müze ve örenyerlerine ait ziyaretçi sayılarının yerli ve yabancı olarak ayrılması ve gelir istatistiklerinin ayrı ayrı tutulması arkeoloji turizmine olan katılımı ve elde edilen geliri daha net görebilme imkânı sunmuştur. Tablo 3’te 1983-1988 yıllarında müzelere ve örenyerlerine ilişkin ziyaretçi ve gelir istatistikleri ayrı ayrı verilmiştir.

Yıl	Ziyaretçi Sayısı			Gelir (TL)
	Yerli	Yabancı	Toplam	
1983	2.998.398	2.061.800	5.060.198	187.532.065
1984	3.215.215	2.261.144	5.476.359	605.545.707
1985	3.855.296	3.178.204	7.033.500	810.752.572
1986	3.446.160	3.245.547	6.691.707	1.872.742.848
1987	4.324.171	3.737.452	8.061.623	3.557.837.774
1988	4.002.819	4.873.824	8.876.643	10.244.444.520

Tablo 3: 1983-1988 Yıllarında Türkiye’de Müzelerin Toplam Ziyaretçi Sayıları ve Geliri (Gerçek, 1999, s. 225)

Tablo 3’te yerli ziyaretçi sayılarının inişli çıkışlı bir seyir gösterdiği, yabancı ziyaretçi sayısının belirli bir ivmede sürekli artmış olduğu görülmektedir. 1986 yılında ise Çernobil nükleer kazası ve Akdeniz’de ABD ile Libya arasındaki gerilimin etkisiyle yerli ziyaretçi sayısında düşüş yaşandığı ve yabancı ziyaretçi sayısındaki artışın yavaşladığı anlaşılmaktadır. Aynı yılda Türkiye’nin ihracat ve genel turizm gelirlerinde de düşüş yaşanırken (Gülbahar, 2008, s. 159, 161, Tablo 2) müzelerden elde edilen gelirden ise iki katından fazla bir artış kaydedilmiştir. Bu dönemde örenyerlerine ilişkin ziyaretçi ve gelir durumu aşağıda verilmiştir.

Yıl	Ziyaretçi Sayısı			Gelir (TL)
	Yerli	Yabancı	Toplam	
1983	493.877	766.033	1.257.910	24.627.943
1984	533.781	1.195.095	1.728.876	134.457.197
1985	716.339	1.625.126	2.341.465	181.931.700
1986	704.979	1.437.999	2.142.978	496.127.785
1987	917.738	2.711.934	3.629.672	1.393.651.100
1988	943.000	3.832.501	4.775.938	3.812.043.850

Tablo 4: 1983-1988 Yıllarında Türkiye’de Örenyerlerinin Toplam Ziyaretçi Sayıları ve Geliri (DPT, 1984, s. 121; Gerçek, 1999, s. 225)

Tablo 3 ve Tablo 4’e bakıldığında ilk olarak kent merkezlerinde olmalarından dolayı müzelerin örenyerlerinden bugün de olduğu gibi (Sonkaya, 2021a, s. 1251-1252, krş. Tablo 1-2) daha fazla ziyaretçi çektiği görülmektedir. Öte yandan Tablo 3’te müze ziyaretlerinde yerli sayısının yabancı sayısından daha fazla olduğu; buna karşın Tablo 4’teki örenyeri ziyaretlerinde yabancı sayısının açık farkla önde olduğu görülmektedir. Bunun nedenleri, yukarıdaki gerekçeye paralel olarak, örenyerlerine yönelik kültür turlarının yabancı ziyaretçilerin zaten geliş amaçları arasında olmasında ve yerli ziyaretçilerin çoğu kent dışında yer alan örenyerlerini tercih etmemesinde aranabilir. Nitekim daha önce yapılan bir araştırmada benzer bir sonuç elde edilmiştir. Buna göre Türkiye’de en fazla ziyaretçi alan örenyerleri gelen turist sayısına paralel olarak genellikle kıyı bölgelerinde yer almakta; buna karşın en çok ziyaretçi çeken müzeler ise çoğunlukla iç kesimlerde bulunmaktadır. Bu ise paket turların yanı sıra iç turizm hareketlerinin etkisinden kaynaklanan bir durumdur (Sonkaya, 2021a, s. 1250-1255).

Yapılan düzenlemelerin etkisiyle 1980’li yıllarda Van’daki örenyerleri, Bodrum Sualtı Arkeoloji ve Boğazköy Müzesi gibi mekânlar en çok ziyaret edilen on müze arasına dâhil olmaya başlamıştır (Gerçek, 1999, s. 223-224). 1985 yılında Göreme Millî Parkı ve Kapadokya’nın UNESCO Dünya Mirası Listesi’ne girmesi ve bölgeye yönelik kültür turlarının artması Kapadokya’daki müze ve örenyerlerini en çok ziyaret edilen mekânlar arasında aynı anda ön plana çıkarmıştır (Demirçivi, 2017, s. 92). Bütün bunlar esasen arkeoloji turizminin turizmi bölgesellik girdabından çıkarmada ne derecede önemli olduğunu ortaya koyan göstergelerdir.

Tablo 3’te gözlenen 1986 yılına ilişkin düşüşler olasılıkla yukarıda değinilen nedenlerden (Gülbahar, 2008, s. 159) dolayı örenyerlerine her üç kategoride de yansımıştır. Buna karşın aynı yıl gelirlerde büyük artışlar kaydedilmiş olması ücretler ve ücretli girişlere ilişkin olmalıdır. Başlangıçta belirli müze ve örenyerlerine dayalı olarak gelişen gelir getirici arkeoloji turizmi (Erdoğan, 2020, s. 344 vd.) mekânları arasına bu dönemde genel turizmin de gelişmesiyle çok sayıda yeni örenyeri ve müze katılmıştır. Bunlardan Hatay, Milet ve Side müzeleri, Nemrut ve Perge örenyerlerinin ilk on arasına dâhil olduğu dikkati çeker. En çok ziyaret edilen mekânlar ise değişmemiş; müzelerde Topkapı, örenyerlerinde Efes yerlerini korumuştur (Gerçek, 1999, s. 223-224, 233).

Yeni müzeler ile örenyerlerinin sisteme dâhil edilmesi ve gelişen ulaşım olanakları, on yıl sonra, Cumhuriyetin 75. yılı olan 1998’de arkeoloji turizmi verilerine önemli artışlar olarak yansımıştır. Cumhuriyetin 75. yılına (1998) gelindiğinde müze ve örenyeri ziyaretçi sayısı on yıl öncesine nispetle üç katını, toplam gelir ise iki katını aşmıştır. Cumhuriyetin 75. yılında Türkiye’de müze ve örenyerlerinin ziyaretçi sayıları ve gelirlerine ilişkin tablo aşağıda sunulmuştur.

Sıra	Müze	Ziyaretçi Sayısı	Örenyeri	Ziyaretçi Sayısı
1	İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi	1.541.387	İzmir Efes Örenyeri	1.349.138
2	İstanbul Ayasofya Müzesi	1.145.061	Denizli Hierapolis Örenyeri	1.115.479
3	Konya Mevlana Müzesi	1.124.100	Antalya Aspendos Örenyeri	524.176
4	Nevşehir Hacıbektaş Müzesi	737.799	Antalya Alanya Kalesi Örenyeri	466.780
5	Nevşehir Göreme Açık hava Müzesi	508.400	Aydın Milet Örenyeri	288.638
6	Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi	481.414	Çanakkale Troia Örenyeri	274.986
7	Ankara Cumhuriyet Müzesi	302.924	Nevşehir Kaymaklı Yeraltı Şehri Örenyeri	263.562
8	Muğla Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi	278.934	İzmir Bergama Örenyeri	246.042
9	İzmir Selçuk (Efes) Müzesi	205.375	Antalya Perge Örenyeri	243.066
10	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	150.383	Antalya Myra Örenyeri	226.411

Tablo 5: 1998 Yılında Türkiye’de Müze ve Örenyerlerinin Ziyaretçi Sayıları (Gerçek, 1999, s. 233)

Bu dönemde en çok ziyaret edilen müze olarak yine Topkapı Sarayı, örenyeri olarak da Efes antik kenti dikkati çekmektedir. 1998 yılının en çok ziyaret edilen müzeleri arasında İstanbul, Nevşehir ve Ankara; örenyerlerinde ise Antalya, İzmir ve Denizli gibi kıyı illeri ön plana çıkmaktadır. Efes örenyerinin listenin ilk sırasında yer almasında eskiden beri yabancılar tarafından en iyi bilinen antik kentlerden biri olması ve yakınında özellikle Hristiyanları cezbeden inanç turizmi mekânlarının bulunması etkilidir. Hierapolis örenyerine yönelik ziyaretleri teşvik eden motif, arkeolojik mirasın yanı sıra antik kentin ünlü şifalı suları ve Pamukkale travertenleri olarak bilinen doğal oluşumlardır (Çelik, 2020, s. 134 vd.). Bergama ise Berlin’e taşınmış olan Zeus Sunağı gibi eserler sayesinde o yıllarda turizmde Türkiye’nin en büyük pazarı durumunda olan Almanya vatandaşları arasında zaten meşhurdur. Bu tür alanlarda cereyan eden arkeoloji turizmi hareketi, yerel halk üzerinde kültürel miras bilincinin artmasında önemli bir etken olarak öne çıkar. Ziyaretçi ve döviz girdisiyle yerel kalkınmaya katkı yapan bu hareket, zamanla dış ticaret açığının kapatılmasında önemli bir kaynak olan turizmin kültürel boyutundaki fil ayaklardan biri hâline dönüşmüştür (Sokaya, 2021b, s. 653 vd.). Aşağıdaki tabloda 1998 yılına ait Türkiye’nin en çok gelir getiren müze ve örenyerlerine ilişkin bilgiler birim bazlı rakamsal verilerle sunulmuştur.

Sıra	Müze	Gelir (Bin TL)	Örenyeri	Gelir (Bin TL)
1	İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi	1.416.480.000	İzmir Efes Örenyeri	1.109.477.500
2	İstanbul Ayasofya Müzesi	945.502.025	Denizli Hierapolis Örenyeri	741.570.000
3	Konya Mevlana Müzesi	375.790.000	Antalya Aspendos Örenyeri	325.165.000
4	Nevşehir Göreme Açık hava Müzesi	329.155.000	Antalya Alanya Kalesi Örenyeri	184.125.000
5	Muğla Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi	180.204.400	Antalya Perge Örenyeri	114.770.000
6	Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi	176.760.000	Nevşehir Kaymaklı Yeraltı Şehri Örenyeri	109.935.000
7	İzmir Efes (Selçuk) Müzesi	121.275.000	Çanakkale Troia Örenyeri	109.691.500
8	Antalya Müzesi	73.051.700	İzmir Bergama Örenyeri	105.505.000
9	İstanbul Kariye Müzesi	58.980.000	Aydın Aphrodisias Örenyeri	103.965.000
10	İstanbul Arkeoloji Müzesi	51.749.675	Antalya Aziz Nikolaos Örenyeri	97.935.000

Tablo 6: 1998 Yılında Türkiye’de Müze ve Örenyerlerinin Gelirleri (Gerçek, 1999, s. 234)

Tablo 6’da ilk sırada yer alan İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi 6 Eylül 2019 tarih ve 30880 sayılı Resmî Gazete ile Kültür ve Turizm Bakanlığında Cumhurbaşkanlığına devredilmiştir. Konya Mevlana Müzesi Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletmesi Merkez Müdürlüğünün 2 Aralık 2014 tarih ve 433 sayılı Yönetim Kurulu kararı ile 7 Aralık 2014 tarihinden itibaren ücretsiz olarak ziyaret edilmeye başlanmıştır (KVMGM, 2022).

2000’li yıllarda Anadolu’nun değişik illerinde yeni müzeler kurulmaya devam etmiş, kimi müzeler modern binalara taşınmış ya da modernize edilen eski müzelere yeni bölümler eklenmiştir. Kazılarla ortaya çıkarılan arkeolojik alanlar ilgi çekici buluntularının yanı sıra modern iletişim araçları sayesinde kısa sürede bütün dünyada tanınmıştır. Bir yandan yeni müzelerin kurulması ve örenyerlerinin ortaya çıkarılması diğer yandan gelişen iletişim araçlarıyla bu mekânların tüm dünyada kolayca tanıtılması 2019 yılına gelindiğinde listelerde yeni müze ve örenyerlerinin öne çıkmasını sağlamıştır. Aşağıda sunulan Tablo 7’nin Tablo 5 ile karşılaştırılması 1998’den bu yana hızla gelişen ulaşım, iletişim ve tanıtım araçlarının ziyaretçi sayısını da katlayarak artırdığını ortaya koymaktadır.

Müze	Ziyaretçi Sayısı	Örenyeri	Ziyaretçi Sayısı
İstanbul Ayasofya Müzesi	3.727.361	Denizli Hierapolis Örenyeri	2.557.868
Konya Mevlana Müzesi	3.464.155	İzmir Efes Örenyeri	1.855.694
İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi	2.364.946	Nevşehir Göreme Örenyeri	1.403.444
Nevşehir Hacıbektaş Müzesi	592.072	Nevşehir Kaymaklı Yeraltı Şehri	632.970
Ankara Cumhuriyet Müzesi	515.309	Çanakkale Troia Örenyeri	583.491
İstanbul Arkeoloji Müzeleri	427.643	Nevşehir İhlara Vadisi	566.917
Gaziantep Zeugma Mozaik Müzesi	367.395	Nevşehir Derinkuyu Yeraltı Şehri	456.369
Sivas Atatürk ve Kongre Evi Müzesi	345.760	Şanlıurfa Göbeklitepe Örenyeri	400.195
Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi	327.695	Antalya Aspendos Örenyeri	320.856
Diyarbakır Cahit Sıtkı Tarancı Evi Kültür Müzesi	305.629	Nevşehir Zelve-Paşabağlar Örenyeri	279.296

Tablo 7: 2019 Yılında Türkiye’de En Çok Ziyaret Edilen Müze ve Örenyerleri ve Ziyaretçi Sayıları (DÖSİMM, KVMGM, Sonkaya, 2021a, s. 1251-1252)

Arkeoloji turizminin zirvede olduğu ve en nesnel değerlendirilebildiği yıl Tablo 7’de ele alınan ve Covid 19 pandemisinin yayılmasından önceki son yıl olan 2019’dur. 1998’de ikinci sırada yer alan Ayasofya Müzesi bu dönemde ilk sıraya yerleşmiştir. Söz konusu Müze, 10 Temmuz 2020 tarihli ve 31181 sayılı mükerrer Resmî Gazete’de yayımlanan 2729 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı ile Diyanet İşleri Başkanlığına devredilerek tekrar camiye dönüştürülmüştür. Konya Mevlana Müzesi daha önce uzun yıllar ilk sırayı alan Topkapı Sarayı Müzesi’ni (Tablo 2, 5, 6) geride bırakmıştır. Sivas Atatürk ve Kongre Evi Müzesi ile Diyarbakır Cahit Sıtkı Tarancı Evi Kültür Müzesi örneğinde olduğu gibi tarih, edebiyat ve etnografya temalı müzeler ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu konjonktürel durum her geçen yıl hareket alanı genişleyip derinleşen kültür turizminin arkeolojinin yanı sıra muhtelif alanlarla ilişkisinin bir yansımasıdır. 2000’lerden itibaren kamunun yanı sıra özel müzelerin sayısının da artması (Gül & Gül, 2017: s. 54) müzelere dayalı arkeoloji turizmindeki değişim ve artışlarda etkili olmuştur. Bu gelişmeler ve Anadolu’daki müzelerin ziyaretçi sayılarının artması en çok ziyaret edilen müzeler arasında İstanbul müzelerinin egemenliğinin azaldığını göstermektedir.

Türkiye’de en çok ziyaret edilen Hierapolis örenyeri ve çevresi 1988 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesi’ne “karma miras alanı” olarak dâhil edilmiştir. Pamukkale travertenleriyle doğal, antik kentle kültürel özellik gösteren bu alan zaman içinde Efes ve Bergama örenyerlerini geçerek Türkiye’nin en çok ziyaret edilen arkeolojik destinasyonu hâline gelmiştir (Çelik, 2020, s. 134 vd.). Avrupalı turistlerin yoğun olarak ziyaret ettiği Efes örenyeri ve çevresi, göz alıcı arkeolojik kalıntılara sahip olmasının yanı sıra Hristiyanlık için de kutsal bir yöredir. Turizmde ön plana çıkmasında antik kentin bu özelliklerinin etkili olduğu kabul edilmektedir (Öter & Özdoğan, 2005, s. 127 vd.). En çok ziyaret edilen örenyerleri arasına yeni kazılarla ortaya çıkarılan ve bulgularıyla küresel ölçekte popülerlik kazanan Göbeklitepe gibi mekânlar dâhil olmuştur.

1980’li yıllarda yüzeydeki birkaç kalıntı dışında henüz öneminden haberdar olunmayan Göbeklitepe’nin 1990’larda keşfedilmesi önceleri Mezopotamya merkezli gerçekleştiği düşünülen Neolitik dönüşüm tezlerinin merkezine “Bereketli Hilal”in kuzeyine düşen Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ni oturtmuştur. Arkeoloji turizminin kadim destinasyonları olan Giza Piramitleri ve Stonehenge arkeolojik alanlarından yaklaşık 7 bin yıl daha eski ve henüz avcı-toplayıcı dönemde inşa edilmiş bu gizemli yapılar topluluğunun ortaya çıkarılması arkeoloji çevrelerinde büyük bir heyecan uyandırmıştır. Neolitik Dönem’e geçiş sürecine ilişkin avcı-toplayıcılık, yerleşik hayat ve tarıma dair önemli bazı arkeolojik kabullerin yeniden gözden geçirilmesi ihtiyacını doğurmuştur (Schmidt, 2009, s. 6 vd.). Kısa zamanda uluslararası yayın kuruluşlarının dikkatini çeken örenyerinin henüz tam manasıyla turizme yansması gerçekleşmiş değildir. Buna rağmen küresel düzeyde yaşanan Covid 19

pandemisi nedeniyle sadece 7 ay açık tutulabildiği 2021 yılında bile örenyerinin 567 bin 453 ziyaretçi sayısına ulaşması (DÖSİMM, 2022) geleceğe dair umutları artırmıştır. Göbeklitepe'nin Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından "Taş Tepeler" adıyla benzer yeni arkeolojik keşifleri hedefleyen kazıların oluşturduğu bir çatı projeye (Karul, 2022, s. 7-8) desteklenmesi de bölgenin ileride arkeoloji turizmi açısından küresel bir merkez olabileceğini düşündürmektedir.

Tablo 7'de listelenen Göreme, Kaymaklı, Derinkuyu ve Zelve gibi yer altı şehirlerinin bulunduğu Kapadokya, doğal çekiciliği ve tarihî mekânlarıyla Türkiye'nin merkezî turizm destinasyonlarından biri olarak öne çıkmaktadır (Demirçivi, 2017, s. 94 vd.). 1970'lerde en çok ziyaret edilen ilk on örenyeri arasında yer alan Bergama ise (Tablo 2) yeni ve popüler mekânlar dolayısıyla artık bu listelerde yer bulamamaktadır.

Özetle, 2019 yılı verilerine göre Türkiye'de özel müzeler de dâhil olmak üzere müze ve örenyeri ziyaretçi sayısı 51 milyonu aşmıştır. 1881'de sadece 2.225 kuruş olarak başlayan müze ve örenyeri yıllık geliri zaman içinde büyüyerek 2019 yılı itibarıyla 743.370.000 TL'ye ulaşmıştır (Sonkaya, 2021a, s. 1253, Tablo 3; Sonkaya, 2023, s. 7, 11).

Müze ve örenyerlerine girişlerde uygulanacak usul ve esaslar en son 14 Şubat 2020 tarihli ve 47 sayılı Kültür ve Turizm Bakanlığı Döner Sermaye İşletmesi Yönetim Kurulu Kararı ile çıkarılan "Müze ve Örenyerlerine Girişlerde Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönerge" ile düzenlenmiştir. Bu düzenleme ve özellikle yüzlerce müzenin tek kartla ve indirimli olarak gezilebilmesi imkanını vatandaşlara sunmasıyla teşvik edici olan müzekart uygulaması iç turizmi hareketlendirmiş (Ekincek vd., 2015, 21), bu hareketlilik "iç arkeoloji turizmi"ne olumlu yansımıştır. Ziyaretçi sayısında gelinen nokta son on yılın rakamsal verilerinde daha geniş bir perspektifle görülebilmektedir. 2012-2022 yıllarında Türkiye'de ücretli/ücretsiz kamu ve özel müzeler ile örenyerlerinin ziyaretçi sayıları ve kaydedilen değişimler Tablo 8'de verilmiştir.

Yıl	Müze Sayısı			Müze ve Örenyeri Ziyaretçi Sayısı			
	Kamu	Özel	Toplam	Kamu (Ücretli)	Kamu (Ücretsiz)	Özel	Toplam
2012	188	159	347	19.211.461	9.569.847	7.541.861	36.323.169
2013	187	163	350	23.081.525	6.485.166	7.807.146	37.373.837
2014	192	200	392	23.692.984	6.106.806	8.131.778	37.931.568
2015	193	216	409	19.699.239	8.423.695	8.925.132	37.048.066
2016	193	224	417	9.981.351	7.266.089	8.040.090	25.287.530
2017	199	239	438	12.807.822	7.701.924	10.151.930	30.661.676
2018	200	251	451	18.512.407	9.657.208	12.478.229	40.647.844
2019	199	268	467	21.873.822	13.174.595	16.258.132	51.306.549
2020	205	289	494	5.566.566	3.675.346	4.514.571	13.756.483
2021	210	309	519	9.672.796	6.962.584	6.609.937	23.245.317
2022	214	341	555	17.796.860	13.135.451	14.890.214	45.822.525

Tablo 8: Türkiye'de 2012-2021 Yıllarında Kamu ve Özel Müze Sayıları ile Müze ve Örenyeri Toplam Ziyaretçi Sayıları (TÜİK, DÖSİMM, KVMGM)

Tablo 8'e göre kamuda müze sayısının on yıl içinde belirli bir seviyede arttığı, zaman zaman kapanan müzeler olduğu, en fazla artışın yaşandığı son üç yılda 88 müzenin açıldığı anlaşılmaktadır. Başlangıçta kamuya ait müzeler daha fazla iken istikrarla ve hızla artan özel müzelerin sayısı 2014 yılında kamu müzelerini geçmiş ve son yıllarda aradaki farkı iyice açmıştır. Bu durum kültür ve sanat faaliyetlerine özel sektörün katkı yapması, kültürel miras bilincinin artması ve kamunun bu çalışmaları teşvik etmesi bakımından önemlidir. Özel müzelerin tümü arkeolojik eser içermemekte; spordan sanata, otomobilden çikolataya değin çeşitli temalarda koleksiyonlar sergilemektedir. Yine de koleksiyonlar, sergi düzenleri ve sergilenen eserlerin genellikle kronoloji ile kültür tarihi çerçevesinde değerlendirilmesi ve Lozan Tüzüğü'nde geçtiği şekliyle "insan varlığının her tür izini

kapsayan” arkeoloji biliminin ilgilendiği tarihsel aralığın genişletilmiş kapsamı (Şahin, 2019, s. 2399 vd; Sonkaya, 2021, s. 658) bu müzelerin her birinin arkeoloji turizmi içinde değerlendirilebileceğini gösterir.

2012-2022 yıllarında müze ve örenyeri ziyaretçi sayıları yatırımların seyrine nispeten daha az istikrarlı bir tablo ortaya koymaktadır. Türkiye’nin, 24 Kasım 2015 tarihinde sınırını ihlal eden Rusya Federasyonu’na ait bir savaş uçağının düşürülmesi ve 15 Temmuz 2016’da yaşanan darbe girişiminin olumsuz etkileri genel turizm hareketlerine de yansımış, 2016 yılında Türkiye’ye gelen turist sayısı yaklaşık %25 oranında düşmüştür (Manap-Davras & Aktel, 2018, s. 29-30). Bu durum doğal olarak müze ve örenyeri ziyaretçi sayılarında da düşüşe neden olmuştur. 2017 yılıyla birlikte yeniden artışa geçen ve 2019 yılında rekor seviyeye ulaşan müze ve örenyeri ziyaretçi sayısı, 2020’de yayılım gösteren Covid 19 pandemisi nedeniyle yeniden ve daha keskin bir şekilde düşmüştür. 2021 yılında genel turizme paralel olarak kısmen arkeoloji turizmi de toparlanmaya başlamıştır. Kamu ve özel sektör yatırımlarında artış sağlandığı kayda geçmiştir; müze sayısı 2022 yılı itibarıyla 214’ü kamu, 341’i özel olmak üzere 555’e, örenyeri sayısı 144’e ulaşmıştır. Aynı yıl itibarıyla Türkiye’de %97’sinden fazlası arkeolojik olmak üzere 23.632 sit alanı ve 122.144 taşınmaz kültür varlığı tescil edilmiş, UNESCO Dünya Mirası Listesi’nde 21, Geçici Liste’de 82 alan kayıt altına alınmıştır (KVMGM, 2023; UNESCO, 2023; SGB, 2023). 2022 yılında müze ve örenyeri toplam ziyaretçi sayısı ise %97,1’lik artışla 45.822.525’e ulaşarak 2019 yılı rakamlarına yaklaşmıştır. Bu dönemde kamusal müze ve örenyerlerinden elde edilen gelir 1.076.007.587 TL olarak kayıt altına alınmıştır (TÜİK, 2023). Bu durumda 2024 yılında arkeoloji turizmi verileri bakımından 2019 yılı seviyesinin aşılacağı öngörülebilmektedir.

Bununla birlikte, gerek Türkiye’de arkeoloji turizminin temel destinasyonlarını oluşturan müzeler ve örenyerlerinin zengin sekiyonlarına ve ileri teknolojiyle donatılmış modern yapılarına, gerekse Türkiye’nin gelen turist sayısı bakımından dünya sıralamasında ilk altı ülke arasında yer almasına karşın herhangi bir müze veya örenyeri yabancı ziyaretçi sayıları bakımından dünya sıralamasında hala ilk on arasında yer bulamamıştır (Sonkaya, 2021a, s. 1254). Bu durum her geçen yıl daha da gelişen arkeoloji turizminin henüz genel turizm verileriyle dengeli bir seviyeyi yakalayamadığını ve bunun nedenlerinin tespitine ve çözüm yollarına ilişkin etkin çalışmaların gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Cumhuriyetin kurulmasının ardından yürürlüğe konulan yeni teşkilat düzenlemeleri ve altyapı faaliyetleriyle kültür ve turizm alanında kurumsallaşma güçlendirilmeye çalışılmış, arkeolojiyle ilişkili kültür ve turizm konuları zaman içinde ayrı bakanlık veya bakanlıklar düzeyinde ya da kapsamında ele alınmaya başlanmıştır. Bu çerçevede öncelikle 1920’li yılların sonu itibarıyla Türkiye’de Maarif Vekâletine bağlı toplam 12 müzenin bulunduğu görülmektedir. Kurtuluş Savaşı’ndan henüz çıkmış bir milletin insanlığın maddi kültür unsurlarına yapmış olduğu yatırımların sonuçları başlangıçta sembolik düzeylerde iken toplam müze ziyaretçi sayısı, müze sayısının 36’yı bulduğu 1958 yılında 1 milyonu aşmıştır. Arkeoloji ve turizme yönelik büyüyen ilgi ve kurumsal ihtisaslaşma müzelerin ve kazıların sayısını artırmış ve 1980’li yıllarla birlikte özel müzelerin kurulmasının yolunu açmıştır. Bütün bu gelişmeler neticesinde Covid-19 pandemisinin arifesi ve rakamların zirveye ulaştığı yıl olan 2019’da müze ve örenyerlerinin toplam ziyaretçi sayısı 51 milyonu aşmış, yıllık gelir ise 743 milyon TL’nin üzerinde bir seviyeye kayıtlara geçmiştir. Son verilere göre, 2022 yılında Türkiye’deki müze sayısı 555’e, örenyeri sayısı 144’e ulaşmış, müze ve örenyeri toplam ziyaretçi sayısı ise 45.822.525 olarak tespit edilmiştir. Bu veriler bir yandan arkeoloji turizmi rakamlarının gelen yabancı turist sayılarına yaklaştığını gösterirken diğer yandan kültür turizminin genel turizmdeki payı ve etkisinin arttığına işaret etmektedir.

İstanbul ve Batı Anadolu’da özellikle 19. yüzyılda yoğunlaşan ve daha sonra Anadolu içlerine ve Trakya’ya yayılan arkeoloji turizmi, Cumhuriyet Dönemi boyunca yaşanan yüz yıllık gelişmelerin ardından büyük bir endüstriye dönüşmüştür. Önceleri Topkapı Sarayı ve Efes örenyeri gibi merkezler ön planda iken; ulaşım ve iletişim olanaklarının artmasıyla 1980 sonrasında Kapadokya müze ve örenyerleri, iç bölgelerdeki kent müzeleri ve Göbeklitepe gibi popüler arkeolojik alanlar önemli destinasyonlar arasına girmiştir. Bu vesileyle arkeoloji, “bölgesellik” şeklinde ortaya çıkan ve turizm hareketlerinin güneydeki kıyı kentleri başta olmak üzere belirli bölgelerde yoğunlaştığı sorunun aşılmasında yeni ve önemli alternatifler üretmeye devam etmektedir.

Arkeoloji turizminin benzer bir faydası da turizmin yılın belirli dönemlerinde yoğunlaştığı “mevsimsellik” sorununu çözmeye girişimlerinde ortaya çıkar. Gelir, eğitim ve kültür düzeyi yüksek bireylerin tercih ettiği arkeoloji turizmi yılın her dönemine yayılacak bir genel turizm hareketinin temel motivasyon unsurlarından biri olarak görülmelidir.

Sonuç olarak, geleceğin önemli sektörleri arasında gösterilmesi öngörülerini gerçekleştirmeye doğru ilerleyen turizm, bu yolda en büyük kaynağı yine arkeolojik mirasta bulacak gibi gözükmektedir. Bu mirasın ülkenin dört bir yanına dağılmış yapısı dolayısıyla, uygulanan merkezî yönetim modelinin yerel yönetimlerle eş güdümlü ve yöre halkıyla bütünleşik olarak arkeoloji

disiplininin denetimi altında yürütülmesi, koruma-değerlendirme sürecinin sürdürülebilir turizm ilkeleri çerçevesinde işlemlerini güvence altına almak bakımından önemlidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Arık, R. O. (2017). *Türk sanatı ve arkeolojisi yazıları*. Dergâh Yayınları.
- Bahar, O. (2007). Küreselleşme sürecinde Türkiye’de turizm sektörüne sağlanan teşvikler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 61-78.
- Çelik, İ. (2020). Hierapolis, Milet ve Aphrodisias antik kentlerinde turizmin kültürel mekân üzerine etkisi. *Yeni Fikir Dergisi*, 12(24), 132-150.
- Çınaroğlu, A. & Çelik, D. (2010). *Atatürk & Alacahöyük*. Ekici Form Ofset Matbaacılık.
- Demir, Ş. (2007). Adnan Menderes ve 6/7 Eylül Olayları. *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, (12), 37-63.
- Demirçivi, B. M. (2017). Göreme Millî Parkı ve Kapadokya kayalık bölgelerine ilişkin UNESCO raporu değerlendirmeleri ve öneriler. *Turizm Akademik Dergisi*, 4(2), 91-106.
- DPT, (1967). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1968-1972, Ankara, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT, (1972). Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1973-1977, Ankara, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT, (1984). Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1985-1989, Ankara, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.
- Ekincek, S., Arıca, R. & İlbay, B. (2015). Müzekart kullanıcılarının yarar algıları üzerine bir araştırma: Ayasofya ve Topkapı Müzeleri örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (45), 10-23.
- Erdoğan, H. A. (2020) Arkeolojik kültür varlıkları turizmi (arkeoturizm) planlamasında arkeolog etkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (43), 343-351.
- Evcin, E. (2014). Türkiye Cumhuriyetinin ilk yıllarında turizm ve tanıtma faaliyetleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (55), 23-82.
- Gerçek, F. (1999), *Türk müzeciliği*, Kültür Bakanlığı.
- Gül, M. & Gül, K. (2017). Özel müzelerin kültür turizmi potansiyeli açısından değerlendirilmesi: Balıkesir örneği. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 52-65. <https://doi.org/10.26677/tutad.2017.19>
- Gülbahar, O. (2008). Turizmin Türkiye’de 1980 sonrası dönemde cari işlemler dengesine etkisi. *Journal of Qafqaz University*, (24), 154-168.
- Karul, N. (2022). Şanlıurfa Neolitik Çağ araştırmaları projesi: Taş Tepeler. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, (169), 7-8.
- Kutlu-Dilbaz, B. (2016). Osmanlı Devleti’nde örenyerlerini incelemeye gelen seyyahlar. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2(30), 89-110.
- Manap-Davras, G. & Aktel, M. (2018). 2015-2016 krizinin Türkiye turizmine yansımaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 9(21), 27-38.
- Öter, Z. & Özdoğan, O. N. (2005). Kültür amaçlı seyahat eden turistlerde destinasyon imajı: Selçuk-Efes örneği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 16(2), 127-138.
- Polat, F. & İpek, M. (2019). *Atatürk ve Arkeoloji*. Tam Pozitif Matbaa.
- Schmidt, K. (2009). Göbeklitepe: Bir büyük keşfin hikâyesi. *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi*, 2(5), 6-15.
- Seyidoğlu, H. (1995). *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*. Gözem Yayınları.
- Srivastava, S. (2015). Archaeotourism: An approach to heritage conservation and area development. *Global Journal of Engineering, Science&Social Science Studies*, 1(2), 31-42.
- Sonkaya, A. K. (2021a). Müze ve örenyeri verileri ışığında Türkiye’de arkeoloji turizmi. C. Avcıkurt, A. Köroğlu & M. O. İlban (Ed.), 21. *Ulusal-5. Uluslararası Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s. 1247-1257). Detay Yayıncılık.
- Sonkaya, A. K. (2021b). Arkeoloji turizminde kavram, kapsam ve konum. M. A. Yılmaz, B. Can & M. Işıklı (Ed.), *Anadolu Arkeolojisiyle Harmanlanmış Bir Ömür Mehmet Karaosmanoğlu’na Armağan* içinde (s. 649-667). Bilgin Kültür Sanat

Yayınları.

- Sonkaya, A. K. (2023). Osmanlı Türkiye'sinde arkeoloji turizmi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (31), 1-14. <https://doi.org/10.56597/kausbed.1266588>.
- Thomas, B. & Langlitz, M. (2019). Archaeotourism, Archaeological site preservation, and local communities. In D. Comer, & A. Willems (Eds.), *Feasible Management of Archaeological Heritage Sites Open to Tourism* (pp. 69-78). Cham: Springer.
- Şahin, D. (2019). Arkeoloji ve Sanat Tarihi nerede başlamalı, nerede bitmelidir?. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(4), 2399-2410.
- Uygur, S. M. & Baykan, E. (2007). Kültür turizmi ve turizmin kültürel varlıklar üzerindeki etkileri. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, (2), 30-49.
- Walker, C. & Carr, N. (2013). Tourism and archaeology: An introduction. In C. Walker & N. Carr (Eds), *Tourism and Archaeology: Sustainable Meeting Grounds* (pp. 11-36). Walnut Creek.
- Yayla, İ. (2022). *Geçmişten günümüze karşılaştırmalı turizm mevzuatı*. Nobel Yayınları.
- Yılmaz, İ. (2021). Osmanlı'da turizmin doğuşu ve gelişimi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(3), 1149-1158.

İnternet Kaynakları

- International Council of Museums (ICOM), (17.10.2023) Erişim adresi: <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/>
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü (DÖSİMM), (17.10.2023) Erişim adresi: <https://dosim.ktb.gov.tr/TR-218067/muzeler-ve-orenyerleri.html>
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü (KVMGM), (14.10.2023) Erişim adresi: <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44797/tasinmaz-kultur-varliklari-ve-sit-alanlari.html>
<https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-112684/konya-mevlana-muzesi-ve-nevsehir-haci-bektas-muzesi-ucretsiz-ziyarete-acildi.html>
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, (14.10.2023) 2021 Yılı İdare Faaliyet Raporu (s. 101), Erişim adresi: <https://sgb.ktb.gov.tr/Eklenti/94121,2021-yili-idare-faaliyet-raporupdf.pdf?0>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (20.11.2023) Erişim Adresi: <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>
- T.C. Resmî Gazete, (14.10.2023) Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/fihrist?tarih=2020-07-10&mukerrer=1>
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/09/20190906-1.pdf>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), (14.10.2023) Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kulturel-Miras-2021-45687>
<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kulturel-Miras-Istatistikleri-2022-49749>
- UNESCO Türkiye Millî Komisyonu (14.10.2023) Erişim adresi: <https://www.unesco.org.tr/Pages/125/122/UNESCO-D%C3%BCnya-Miras%C4%B1-Listesi>

İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının Deniz Taşımacılığı Açısından Öneminin Analiz Edilmesi

Analyzing The Importance of The Bosphorus and The Dardanelles Straits in Terms of Marine Transportation

Ayşegül GÜLER

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Karaman, Türkiye

Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and International Relations, Karaman, Türkiye
aysegulguler@kmu.edu.tr
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Geliş Tarihi/Received	24.03.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested	01.05.2024
Son Revizyon/Last Revision	02.05.2024
Kabul Tarihi/Accepted	06.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date	20.09.2024

Cite this article as: Güler, A. (2024). Analyzing the importance of the Bosphorus and the Dardanelles Straits in terms of marine transportation. *Current Perspectives in Social Sciences*, 28(3), 350-360.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Deniz yolu taşımacılığı küresel ekonominin devamlılığı açısından önemlidir. Türk Boğazları olarak adlandırılan İstanbul ve Çanakkale Boğazı'nın ise taşımacılık güzergahı için önemli stratejik noktalar. Devletler için geçiş serbestliğinin olduğu boğazlar birçok yabancı bayraklı geminin geçiş rotasıdır. Çalışmada COVID-19 ve Ukrayna-Rusya Savaşı gibi tüm dünyayı etkileyen gelişmelerin taşımacılık ve dolayısıyla boğazlar üzerindeki etkisinin ne olduğu sorusuna cevap aranmaktadır. Bu doğrultuda Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı'ndan alınan "Türk Boğazları Gemi Geçiş İstatistikleri" verileri doğrultusunda 2019-2023 yılları arası dönemin karşılaştırmalı analizi yapılmıştır. Veriler İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından geçen gemi sayıları, gemi tonaj ağırlıkları, gemi büyüklükleri/uzunlukları ve geçiş yapan ülkelerin bayrakları bilgilerinden oluşmaktadır. Çalışmanın amacı deniz yolu taşımacılığı açısından Türk Boğazlarının önemi ve küresel etkileri olan gelişmelerin etkisini incelemektir. 2019-2023 (2023 Ağustos ayı dahil) yılları arasında İstanbul Boğazı'ndan ve Çanakkale Boğazı'ndan geçen ilk yirmi ülke verilmiş, yıllara göre ülkelerin yüzdelik payı tabloda sunulmuştur. Dünya haritasında gemilerin taşıdıkları ülke bayraklarına göre geçiş sayılarının yoğunlukları verilmiştir. Son beş yılda geçiş yapan gemi sayısı ve tonajın en fazla ve en düşük olduğu yıl belirtilmiştir. 2019-2023 yılları arası boğazlardan geçen gemilerin sayısı, tonajı, boyları karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul Boğazı, Çanakkale Boğazı, geçiş rejimi

Abstract

Maritime transportation is important for the continuity of the global economy. The Bosphorus and the Dardanelles, called the Turkish Straits, are important strategic points for transportation routes. The straits, where there is freedom of passage for states, are the transit route of many foreign flagged ships. The study seeks to answer the question of what is the impact of developments affecting the whole world such as COVID-19 and the Ukraine-Russia War on transportation and therefore on the straits. In this direction, a comparative analysis of the period between 2019-2023 has been made in line with the "Turkish Straits Vessel Transit Statistics" data obtained from the Ministry of Transport and Infrastructure. The data consists of the number of ships passing through the The Bosphorus and the Dardanelles Straits, ship tonnage weights, ship sizes/lengths and flags of the transiting countries. The aim of the study is to examine the importance of the Turkish Straits in terms of maritime transportation and the impact of developments with global effects. The first twenty countries passing through the Bosphorus and the Dardanelles between 2019-2023 (including August 2023) are given, and the percentage shares of the countries by year are presented in the table. On the world map, the density of the number of crossings of ships according to the country flags they carry is given. The year with the highest and lowest number of ships passing through and tonnage in the last five years is indicated. The characteristics of the ships passing in 2019-2023 were compared.

Keywords: Bosphorus, Dardanelles, transition regime

Giriş

Küresel bağımlılık ekonomide ithalat ve ihracatı zorunlu kılmaktadır. Devletler her ihtiyacını kendi üretememekte ve bunu bir başka devletten tedarik etmektedir. Küresel tedarik ağı küresel ticaretle yürütülürken en çok tercih edilen yol deniz yoludur. Diğer ulaştırma seçeneklerine göre daha fazla miktarda ve daha ucuza taşımacılık yapılabildiği için deniz yolu taşımacılığı tercih edilmektedir. Açık denizlerde seyreden gemiler yollarını kısaltmak ve daha hızlı hedeflerine ulaşmak için boğazları kullanma yoluna gitmektedir. O yüzden dünyadaki boğazlar deniz yolu ulaşımında oldukça rağbet görmektedir. İstanbul ve Çanakkale Boğazından oluşan Türk Boğazları da önemli boğazlar arasındadır. Hem kendine has özellikleri hem de ayırt edici konumuyla bu boğazlar jeopolitik açıdan ön plana çıkmaktadır.

Küresel düzeyde etkili ve her alanda kendini hissettirmiş olan COVID-19 deniz yolu taşımacılığını da etkilemiştir. Pandeminin ilk dönemlerinde fazla hissedilmese de ilerleyen dönemlerde daha fazla küresel ithalat ve ihracatı etkileyici özelliği olmuştur. Bu nedenle boğazlardan geçen gemi sayısının azalması, boğazların öneminin kalmadığı ya da azaldığı şeklinde düşünülebilir. Diğer taraftan Ukrayna-Rusya Savaşı da getirilen ambargo yaptırımları nedeniyle deniz ulaşımını azalma yönünde etkileyebilecek düzeydedir. Ancak hem COVID-19 hem de Ukrayna-Rusya Savaşı boğazlardan geçiş rejimini zannedilen kadar farklı etkilememiştir.

Çalışmada Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı'ndan alınan "Türk Boğazları Gemi Geçiş İstatistikleri" verileri doğrultusunda 2019-2023 yılları arası dönemin analizi yapılmıştır. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı'ndan alınan veriler analiz edilerek tablo ve şekiller oluşturulmuştur. Veriler 2019-2023 yılları arasında İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından geçen gemi sayıları, gemi tonaj ağırlıkları, gemi büyüklükleri/uzunlukları, geçiş yapan ülkelerin bayrakları gibi bilgilerden oluşmaktadır. Bu dönemin aralık olarak seçilmesinin amacı COVID-19 ve Ukrayna-Rusya Savaşı'nın etkilerinin, belirlenen süreç içerisinde karşılaştırmalı analizinin yapılabilmesidir. Bu doğrultuda çalışmada deniz yolu taşımacılığı ve Türk Boğazları konusuna değinilecek, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının özellikleri, boğazlardan serbest geçişin devletlerin dış politika ve ekonomilerine etkileri incelenecektir.

Deniz Yolu Taşımacılığı ve Türk Boğazları

Gıda, yakıt ve elektronik gibi dünya çapında ticareti yapılan ürünlerin yaklaşık % 80'i limanlar vasıtasıyla dolayısıyla deniz yoluyla taşınmaktadır (UNCTAD, 2022). Küresel deniz taşımacılığı ağlarındaki herhangi bir kesinti, oldukça küreselleşmiş dünya ekonomisi için geniş kapsamlı sonuçlar ortaya çıkarabilir (UNCTAD, 2021, s. 10). Sürdürülebilir ekonomik kalkınma deniz yolu kullanımına bağlıdır. Deniz trafiğinin azalmasının sonuçları kendini ekonomide göstermektedir. Yatırımlardaki düşüşler ve bölge yaşamı için gerekli ürünlerde yaşanan ithalat ve ihracat krizleri gibi yansımaları olmaktadır (Boşneagu, Nedelcu & Scurtu, 2018, s. 1-2).

Gelişen dünya ticareti denizcilik sektöründe gemi sayılarının ve seyir oranlarının önemli bir artışına yol açmıştır (Uğurlu, Erol & Başar, 2015, s. 356). Ancak COVID-19 salgını tedarik zincirinde kesintiye yol açıp yeni koşullara uyum sağlama konusunda zorlayıcı olmuştur (Ivanov, 2021, s. 1). COVID-19 salgını küresel ticaret akışını benzeri görülmemiş bir hız ve ölçüde etkilemiştir. Pandemi sırasında temel mallara ve tıbbi malzemelere erişim büyük ölçüde deniz tedarik zincirinin hızlı bir şekilde uyum sağlama kabiliyetiyle güvence altına alınabilmiştir (UNCTAD, 2021, s. 13). Deniz taşımacılığı salgın dönemi/sonrasındaki olaylardan, küresel tedarik zincirlerinde yaşanan 2021-2022 krizinden, akabinde Ukrayna'daki savaştan dolayı nakliye ve ticaret modellerindeki değişimlerden etkilenmiştir (Review of Maritime Transport, 2023, s. 3). Tüm bu olumsuz değerlendirilebilecek gelişmelere rağmen dünya ticaretinde gelişme söz konusudur. Dünya Ticaret Örgütü 2023 yılı ticaret istatistikleri incelemesi raporuna göre taşımacılık hizmetleri ticareti yavaş bir hızda olmasına rağmen 2022 yılında büyümeye devam etmiştir (WTO, 2023, s. 11).

Türk Boğazları zengin deniz kaynaklarına sahip, dünyanın en eski ve en işlek nakliye yollarıdır. Bu yüzden enerji ihtiyaçlarının karşılanmasında ve Asya-Avrupa ticareti açısından büyük önem taşımaktadır (Evers & Gerke, 2006, s. 4-7). Türk Boğazları Türkiye'nin egemenliğinde Çanakkale Boğazı, Marmara denizi ve İstanbul Boğazı'ndan oluşmaktadır. Karadeniz ile Ege Denizi arasında olan bu su yolunun alternatifi yoktur ve tüm ülkeler, özellikle Karadeniz ülkelerinin ekonomileri için çok önemlidir (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2023a). Türk boğazları geçiş rejimi 1936 yılı Montrö Boğazlar Sözleşmesi'yle belirlenmiştir. Buna göre barış zamanında ticaret gemileri gece-gündüz, yükü ve bayrağı ne olursa olsun sınırlama olmaksızın geçme hakkına sahiptir (Kıyı Emniyeti Genel Müdürlüğü).

Türk boğazlarında kazalar da yaşanabilmektedir. Kazalar genel nedenleri ise seyir ve manevra ile ilgili insan hatalarıdır. Bu nedenle boğazlarda deniz kazalarının azaltılması için gemide kılavuz kaptan bulundurulması önemlidir (Uğurlu, Erol & Başar,

2015, s. 361). Ancak boğazlardan geçiş yapan gemilerin kılavuz kaptan bulundurmasının isteğe bağlı olması bir kısım riskleri barındırmaktadır.

İstanbul Boğazı

İstanbul Boğazının uzunluğu yaklaşık 31 km, genişliği 0.7-3.5 km arasında değişmekte olup, ortalama derinliği 35 metredir (Ünlüata, Oğuz, Latif & Özsoy, 1990, s. 27). İstanbul Boğazı kabaca “S” şeklindedir ve Karadeniz’i Marmara Denizi’ne bağlamaktadır (Akten, 2004, s. 346). Coğrafi yapısı, darlığı, kuvvetli akıntıları, keskin dönüşleri, değişken iklim şartları ve her gün yaklaşık 140 uğraksız gemi, yaklaşık 25 tehlikeli yük taşıyan gemi geçişi ve 2 milyon insanın taşındığı 2.500 adet bölgesel deniz trafik hareketi ile İstanbul Boğazı, dünyanın en önemli doğal dar su yoludur. Tüm bunların yanında İstanbul’da yaşayan 15 milyondan fazla insan her an deniz trafiğinden kaynaklanabilecek büyük tehlikelerle karşı karşıyadır (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2023a). Çünkü İstanbul Boğazının darlığı ve birkaç keskin dönüğe sahip olması kaza riskini artırmaktadır. Örneğin boğazda gemilerin karaya oturması veya kıyıya çarpma kazaları yaşanabilmektedir. Bu kazaların asgari düzeye indirilmesi bölge halkının can güvenliğinin yanında dünya ticaretinin aralıksız devam etmesi bakımından da önemlidir (Akten, 2003, s. 260-262).

Tablo 1’de 2019 ve 2023 (Ağustos ayı dahil)’te İstanbul Boğazı’ndan geçen ticari gemilerin ülkelere göre yüzde oranları verilmiştir. Tablo 1 incelendiğinde 2019 yılında İstanbul Boğazı’ndan 99 farklı ülke bayraklı gemi geçmiştir. Geçiş yapan gemilerin ülkelere göre oranları % 14 Panama, %13 Türkiye, %12 Malta, % 9 Rusya, % 8 Libya, % 7 Marshall Adaları, % 2 oranında ise Togo, Sierra Leone, Komorlar, Singapur, Moldova, Cook Adaları, Tanzanya, Yunanistan, Hong Kong Çin ve Belize’dir. % 2 oranından az olan ülkelerin sayısının ise 83 olduğu görülmektedir. Son beş yıl incelendiğinde İstanbul Boğazı’ndan geçen ülkelerin sıralamasında ilk altı ülkenin aynı olduğu görülmektedir.

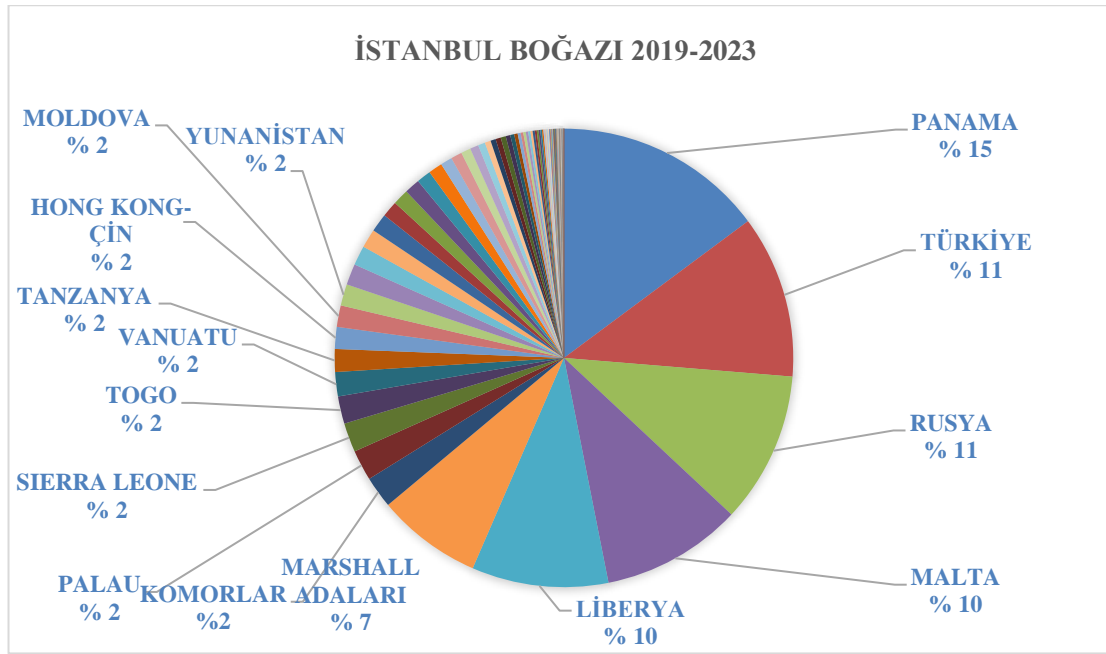
	2019 (99 ülke)	2020 (96 ülke)	2021 (101 ülke)	2022 (94 ülke)	2023 (86 ülke)
1	% 14 Panama	% 16 Panama	% 15 Panama	% 15 Rusya	% 16 Panama
2	%13 Türkiye	%12 Türkiye	% 11 Rusya	% 14 Panama	% 13 Liberya
3	%12 Malta	%11 Malta	%10 Türkiye	% 11 Türkiye	%11 Türkiye
4	% 9 Rusya	% 9 Rusya	%10 Malta	% 9 Malta	% 10 Rusya
5	% 8 Libya	% 8 Libya	% 9 Libya	% 7 Marshall Adaları	% 8 Marshall Adaları
6	% 7 Marshall Adaları	% 8 Marshall Adaları	% 8 Marshall Adaları	% 3 Palau ve Vanuatu	% 6 Malta, % 5 Palau, % 3 Barbados
7	% 2 Togo, Sierra Leone, Komorlar, Singapur, Moldova, Cook Adaları, Tanzanya, Yunanistan, Hong Kong Çin, Belize	% 2 Komorlar, Moldova, Sierra Leone, Hong Kong Çin, Cook Adaları, Bahamalar, Yunanistan, Togo, Singapur	% 2 Moldova, Sierra Leone, Comoros, Hong Kong Çin, Palau, Vanuatu ve Singapur	% 2 Komorlar, Sierra Leone, Togo, Barbados	% 2 Vanuatu, Komorlar, Saint Kitts-Nevis, Sierra Leone, Togo, Tanzanya, Belize

Tablo 1. İstanbul Boğazı’ndan 2019-2023 (Ağustos ayı dahil) geçen ülkelerin yüzdelik payları

Küçük ülke bayrağını taşıyan ticaret gemilerinin çoğu vergi muafiyeti ve kolay kayıt imkânı sağladığı için bayrağını taşıdığı ülkelere ait değildir. Örneğin Panama bayraklı gemi sayısı ABD ve Çin bayraklı gemilerin toplamından daha fazladır (BBC News Türkçe, 2014). Veriler incelendiğinde bu durum İstanbul Boğazında da görülmektedir. 2019, 2020, 2021 ve 2023 yıllarında İstanbul Boğazı’ndan geçen Panama bayraklı gemilerin yüzdelik payı ilk sıradadır. Ancak Panama bayrağı taşıyan gemilerin

büyük bir kısmı aslında farklı ülkelere aittir.

2019-2023 (2023 Ağustos ayı dahil) yılları arasında İstanbul Boğazı'ndan 122 farklı ülkeye ait ticaret gemisi geçmiştir. Şekil 1'de görüleceği gibi ülkelerin yüzde oranlarına bakıldığında % 15 Panama ilk sırada yer alırken devamında % 11 Türkiye, % 11 Rusya, % 10 Malta, % 10 Libya, % 7 Marshall Adaları, % 2 ile Komorlar, Palau, Sierra Leone, Togo, Vanuatu, Tanzanya, Hong Kong Çin, Moldova ve Yunanistan olduğu ve payı % 2 den az olan ülke sayısının ise 107 olduğu görülmektedir. Bu ülkeler açısından İstanbul Boğazı'nın ekonomilerinde önemli bir payı olduğu söylenebilir.

Şekil 1. 2019-2023 (Ağustos ayı dahil) yılları arasında İstanbul Boğazı'ndan geçen ülkelerin yüzde oranları

Ukrayna-Rusya Savaşı dünya tahıl ihtiyacının karşılanması açısından Türk Boğazlarının ne kadar önemli olduğunu ortaya koymuştur. Diğer taraftan Ukrayna-Rusya Savaşıyla birlikte Rusya'nın Avrupa'ya enerji kaynağı sağladığı Ukrayna'dan geçen boru hatları atıl kalmıştır. Baltık denizinden geçen Kuzey Akım boru hatları güvenli bölge kabul edilmesine rağmen sorumlusu bulunamayan patlamalar nedeniyle işlevsizleşmiştir. Avrupa devletleri Ukrayna Savaşı nedeniyle Rusya'ya yaptırım uyguladığını açıklamaktadır. Ancak yaptırımın sözde kaldığı Avrupa'nın Rusya'dan petrol almaya devam ettiği görülmektedir. Japon basın kuruluşu Nikkei Asia, Rusya petrolünün Yunanistan açıklarından gizli ve aktarmalı olarak Avrupa ülkelerine nakledildiğini görüntüleriyle kamuoyuna duyurmuştur (Anadolu Ajansı, 2022).

Bu tespitin de gösterdiği gibi batının Rusya'dan sağladığı enerji kaynaklarının büyük ölçüde Türk topraklarından özelde ise Türk Boğazları üzerinden nakledildiği görülür. Rusya'nın boru hatlarıyla Karadeniz'e limanlarına taşıdığı petrol, gemilerle boğazlardan geçerek Avrupa ve dünya pazarlarına ulaşmaktadır. Ayrıca doğal gaz arzı da Türk Akım ve Mavi Akım hatlarından desteklenmektedir. Türk Boğazlarının yükü Rusya-Avrupa arasındaki boru hatlarının işlevsiz kalması nedeniyle daha da artmıştır. İstatistiklerde boğazlardan geçen gemi sayısında fazla bir değişiklik gözükmemekle birlikte geçen gemilerin tonajlarının artmış olması taşınan yükün büyük ölçüde arttığını göstermektedir.

Çanakkale Boğazı

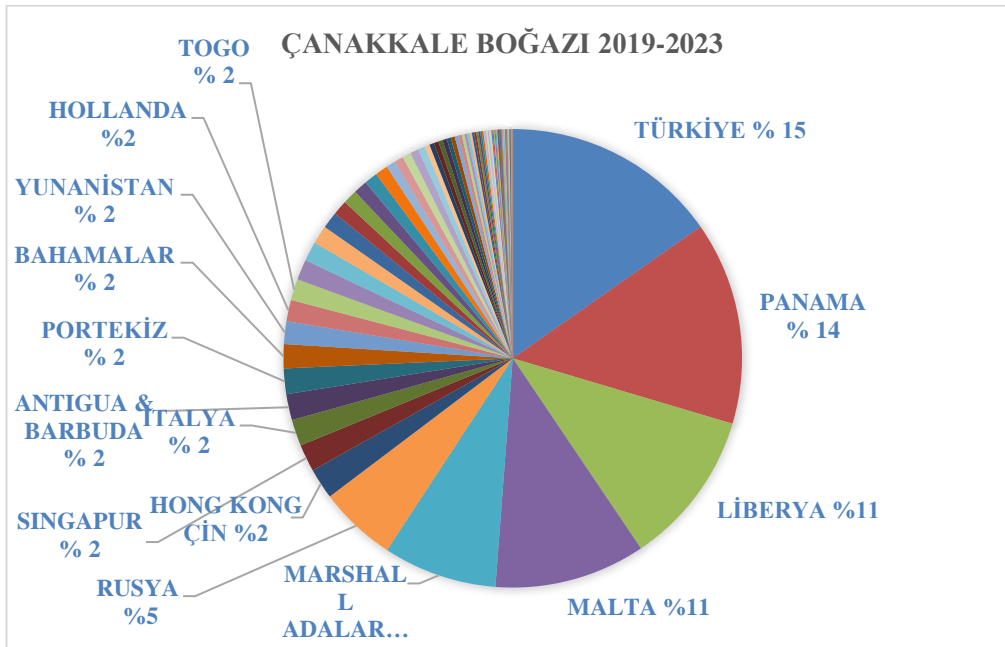
Çanakkale Boğazı'nın uzunluğu yaklaşık 62 km olup, genişliği 1.2-7 km arasında değişirken ortalama derinliği 55 metredir (Ünlüata, Oğuz, Latif & Özsoy, 1990, s. 27).

2019 yılında Çanakkale Boğazı'ndan 104 farklı ülke geçmiş ve bu ülkelerin yüzde oranları % 16 Türkiye, %14 Panama, %11 Malta, % 9 Liberya, % 8 Marshall Adaları, % 5 Rusya, % 2 oranında ise Singapur, Antigua & Barbuda, Hong Kong Çin, İtalya, Yunanistan, Bahamalar, Hollanda, Togo, Cook Adaları ve Portekiz olduğu görülmektedir. Payı % 2 den az olan ülke sayısı ise 88'dir. Yıllara göre Çanakkale Boğazı'ndan geçen ülkelerin payları Tablo 2'de verilmiştir. Son beş yıl incelendiğinde Çanakkale Boğazı'ndan geçen ülkelerin sıralamasında ilk beş ülkenin aynı olduğu görülmektedir.

	2019 (104 ülke)	2020 (103 ülke)	2021 (112 ülke)	2022 (112 ülke)	2023 (91 ülke)
1	% 16 Türkiye	% 15 Türkiye, %15 Panama	% 15 Türkiye	% 15 Türkiye	% 15 Panama
2	%14 Panama	%11 Malta	% 15 Panama	% 14 Panama	% 14 Liberya
3	%11 Malta	% 10 Liberya	% 11 Liberya	% 12 Liberya	%14 Türkiye
4	% 9 Liberya	% 8 Marshall Adaları	%10 Malta	% 10 Malta	% 9 Malta
5	% 8 Marshall Adaları	% 5 Rusya	% 8 Marshall Adaları	% 8 Marshall Adaları	% 8 Marshall Adaları
6	% 5 Rusya	% 3 Hong Kong Çin	% 6 Rusya	% 7 Rusya	% 5 Rusya, % 3 Palau
7	% 2 Singapur, Antigua & Barbuda, Hong Kong Çin, İtalya, Yunanistan, Bahamalar, Hollanda, Togo, Cook Adaları, Portekiz	% 2 Singapur, İtalya, Antigua & Barbuda, Bahamalar, Portekiz, Hollanda, Togo, Yunanistan	% 2 Hong Kong Çin, Singapur, İtalya, Portekiz, Antigua & Barbuda, Bahamalar, Komorlar, Yunanistan	% 2 Palau, Portekiz, Hong Kong Çin, İtalya, Vanuatu, Bahamalar, Singapur, Antigua & Barbuda	% 2 Barbados, Portekiz, Hong Kong Çin, Komorlar, Antigua& Barbuda

Tablo 2. Çanakkale Boğazı'ndan 2019-2023 (Ağustos ayı dahil) yıllarında geçen ülkelerin yüzdelik payları

2019-2023 (2023 Ağustos ayı dahil) yılında Çanakkale Boğazı'ndan 136 farklı ülke geçmiştir. Şekil 2'de 2019-2023 (Ağustos ayı dahil) yılları arasında Çanakkale Boğazı'ndan geçen ülkelerin yüzde oranları verilmiştir. Bu ülkelerin yüzde oranlarına bakıldığında % 15 Türkiye ilk sırada yer alırken devamında % 14 Panama, % 11 Liberya, % 11 Malta, % 8 Marshall Adaları, % 5 Rusya, % 2 ile Hong Kong Çin, Singapur, İtalya, Antigua & Barbuda, Portekiz, Bahamalar, Yunanistan, Hollanda, Togo olduğu payı % 2 den az olan ülke sayısının ise 121 olduğu görülmektedir.

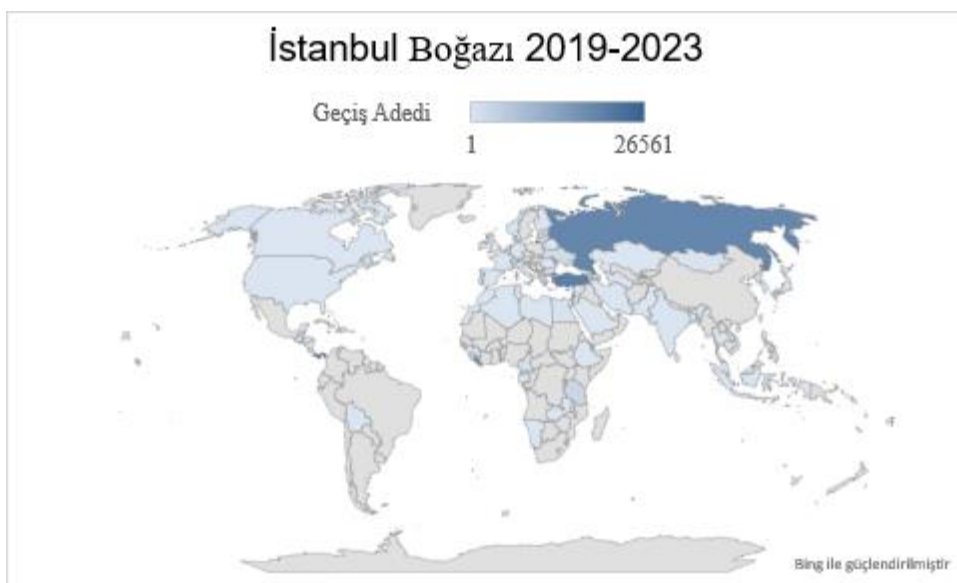
Şekil 2. 2019-2023 (Ağustos ayı dahil) yılları arasında Çanakkale Boğazı'ndan geçen ülkelerin yüzde oranları

Tablo 3'te verilen 2019-2023 (Ağustos ayı dahil) İstanbul ve Çanakkale Boğazı'ndan geçiş adedi fazla olan ilk 20 ülke incelendiğinde ilk altı ülkenin sıralaması farklı olsa da aynı olduğu görülmektedir.

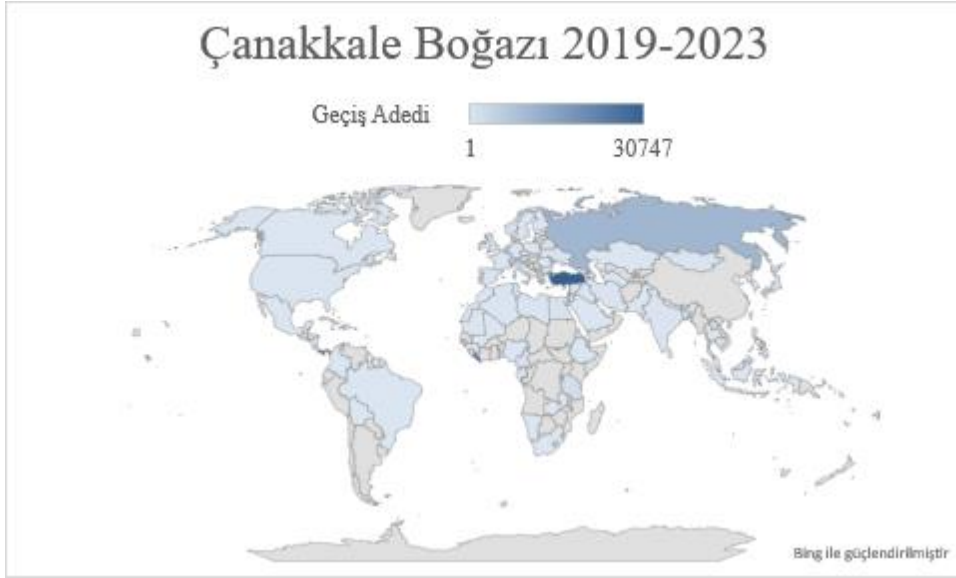
2019-2023 (Ağustos ayı dahil) İstanbul Boğazı		2019-2023 (Ağustos ayı dahil) Çanakkale Boğazı	
Bayrağı	Geçiş Adedi	Bayrağı	Geçiş Adedi
PANAMA	26561	TÜRKİYE	30747
TÜRKİYE	20557	PANAMA	28864
RUSYA	19103	LİBERYA	22062
MALTA	17771	MALTA	21434
LİBERYA	17248	MARSHALL ADALARI	16170
MARSHALL ADALARI	13264	RUSYA	11015
KOMORLAR	4001	HONG KONG, ÇİN	4360
PALAU	3871	SİNGAPUR	3881
SIERRA LEONE	3688	İTALYA	3749
TOGO	3466	ANTIGUA & BARBUDA	3693
VANUATU	3061	PORTEKİZ	3625
TANZANYA	2879	BAHAMALAR	3420
HONG KONG, ÇİN	2763	YUNANİSTAN	3218
MOLDOVA	2715	HOLLANDA	3034
YUNANİSTAN	2714	TOGO	3028
SİNGAPUR	2657	KOMORLAR	2905
COOK ADALARI	2472	PALAU	2750
BELIZE	2378	SIERRA LEONE	2620
BAHAMALAR	2320	VANUATU	2365
ANTIGUA & BARBUDA	2028	BARBADOS	2094

Tablo 3. 2019-2023 (Ağustos ayı dahil) İstanbul ve Çanakkale Boğazı'ndan geçiş adedi fazla olan ilk 20 ülke

2019-2023 (2023 Ağustos ayı dahil) yılları arasında İstanbul Boğazı'ndan 122 farklı ülke ve Çanakkale Boğazı'ndan 136 farklı ülke geçmiştir ve dünya haritasında geçiş sayılarının yoğunlukları ise Şekil 3 ve Şekil 4'te verilmiştir.

Şekil 3. İstanbul Boğazı'ndan 2019-2023 (2023 Ağustos ayı dahil) yılları arası bayraklarına göre geçen gemi sayısı yoğunluğu

Şekil 4. Çanakkale Boğazı'ndan 2019-2023 (2023 Ağustos ayı dahil) yılları arası bayraklarına göre geçen gemi sayısı yoğunluğu

Dış Politika Açısından Boğazların ve Geçiş Serbestliğinin Önemi

Dünya üzerinde önemli boğaz ve kanallara bakıldığında; İstanbul Boğazı, Çanakkale Boğazı, Cebeli Tarık Boğazı, Bab-ül Mendep Boğazı, Hürmüz Boğazı, Messina Boğazı, Malakka Boğazı, Sonde Boğazı, Dover Boğazı, Bering Boğazı, Macellan Boğazı, Suveyş Kanalı, Kiel Kanalı ve Panama Kanalı'dır (Koday, Koday ve Kaymaz, 2017). Boğazlar dünya ticareti için çok önemlidir. Öyle ki eğer boğazlar kapatılırsa, dünya filosunun neredeyse yarısı yeniden rota çizmek zorunda kalacaktır (Qu & Meng, 2012, s. 260).

Türk Boğazları İstanbul ve Çanakkale Boğazı ile Marmara Denizi'nden oluşması nedeniyle stratejik ve ekonomik öneme sahiptir. Karadeniz ile Akdeniz arasındaki tek su yolu olan Türk Boğazları Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlamaktadır (Başar, 2010: 5). Bu yüzden Ege'den açılan boğazlar ve Karadeniz uzun zamandır küresel siyasette Yakın Doğu'da yürütülen manevraların hedefi olmuştur (Fenwick, 1936, s. 702). İstanbul ve Çanakkale Boğazı, Türkiye'nin egemenlik sahasının ve jeo-ekonomik konumunun bir parçasıdır. Türkiye, Avrupa'yı Ortadoğu'ya ve Ortadoğu üzerinden de Hindistan ve Güneydoğu Asya'ya bağlayan ana yol üzerinde yer almaktadır. Dünyanın en işlek dar boğazları arasında yer alan Türk boğazları, Türkiye'nin Karadeniz'deki komşuları olan Rusya, Romanya, Ukrayna ve Bulgaristan için dünyanın geri kalanıyla bağlantıda kalacağı önemli bir deniz yolunu oluşturmaktadır (Rozakis & Stagos, 1987, s. 7).

Boğazlardaki deniz trafiği yoğunluğunun çok yüksek olması, geçen gemilerin boylarında ve tonajlarındaki artış, tehlikeli yük taşıyan gemi geçişlerinde görülen artış, karmaşık ve zor trafik yapısı, olumsuz hava, deniz, akıntı ve iklim şartları, çevre koşulları ve mahalli tehlikeler, ulusal ve uluslararası gelişmeler, bölgedeki diğer denizcilik faaliyetleri, Montrö Sözleşmesi ve Uluslararası Denizcilik Örgütü'nün kural ve tavsiye kararları ile benzer diğer sistemlerle işbirliği ihtiyacı Türk Boğazları'nda Gemi Trafik Hizmetlerinin kurulmasını gerektirmiştir (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2023a).

İstanbul Boğazı'ndan geçiş yapan gemilerde ilk sırada 2019 yılında 18.637 ile genel kargo gemisi olduğu ve gemi sayısının 3830 Ekim ayında olduğu, 2020 yılında 16.864 ile genel kargo gemisi ve 3438 ile Ocak ayında, 2021'de 16.891 ile genel kargo gemisi ve 3377 ile Ağustos ayında, 2022'de 15.371 ile genel kargo gemisi ve 3137 ile Ekim ayında, 2023 yılında ise 15.421 ile genel kargo gemisi ve 3462 ile Mayıs ayında olduğu görülmektedir. İstanbul Boğazı'ndan geçiş yapan gemilerin tiplerine göre ilk üç sıralama ise genel kargo gemisi, dökme yük gemisi ve türü belirtilmemiş tankerdir (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2023b).

Tablo 4'te 2019-2023 Yılları Arası İstanbul Boğazı'ndan geçen gemilerin sayısı, tonajı (toplam gros ton), boyları (300 metreden büyük, 250-300 metre arası, 200-250 m arası, 150-200 m arası, 100-150 m arası, 100 m'den küçük) verilmiştir. Son beş yıla bakıldığında en fazla geçiş yapan gemi sayısı ve tonaj ile 2019 yılı olmuştur. En düşük gemi sayısı ve tonaj görülen yıl ise 2022'dir.

Yıl	Toplam Gemi	Toplam Gros Ton	300 m'den büyük	250-300 marası	200-250 m arası	150-200 m arası	100-150 m arası	100 m'den küçük
2019	41.112	638.892.062	0	1.324	3.076	11.873	15.497	9.342
2020	38.404	619.758.776	2	1.299	3.651	10.592	14.441	8.419
2021	38.551	631.920.375	0	1.410	3.896	10.459	14.617	8.169
2022	35.146	541.444.690	2	1.313	2.764	9.034	14.434	7.599
2023	39.000	621.638.378	43	1.480	3.247	10.367	14.809	9.054

Tablo 4. 2019-2023 yılları arası İstanbul Boğazı'ndan geçen gemilerin sayısı, tonajı, boyları

Tablo 5'te 2019-2023 yılları arası İstanbul Boğazı'ndan geçen gemilerin sayısı, tonajı, boyları, karşılaştırıldığında 2019 yılından 2020 yılına gelindiğinde toplam gemi sayısının % 5.6 azaldığını, tonajın % 3 azaldığı görülmektedir. 2019 ve 2023 yılları karşılaştırıldığında ise gemi sayısının % 5.1 azaldığı, tonajın % 2.7 azaldığı görülmektedir. En fazla geçişin ve tonajın fazla olduğu yıl 2019 iken azaldığı yıl 2022 yılıdır.

Karşılaştırılan Yıllar	Toplam Gemi	Toplam Gros Ton	300 m'den büyük gemi	250-300 m arası	200-250 m arası	150-200 m arası	100-150 m arası	100 m'den küçük
2019-2020	% 5.6 azalmış	% 3 azalmış	+2	-25	+575	-1281	-1056	-923
2020-2021	% 0.4 artmış	% 2 artmış	-2	+111	+245	-133	+176	-250
2021-2022	% 8.8 azalmış	% 14 azalmış	+2	-97	-1132	-1425	-183	-570
2022-2023	% 11 artmış	% 15 artmış	+41	+167	+483	+1333	+375	+1455
2019-2023	% 5.1 azalmış	% 2.7 azalmış	+43	+156	+171	-1506	-688	-288

Tablo 5. 2019-2023 yılları arası İstanbul Boğazı'ndan geçen gemilerin sayısı, tonajı, boyları, karşılaştırması

Tablo 4 ve Tablo 5 incelendiğinde COVID-19 başlangıç tarihi olan 2019 yılı, dünyada tedarik zincirinde yaşanan sıkıntılara rağmen boğazdan geçen gemi sayısı ve toplam ton ağırlığını çok etkilememiştir. Bu oranlar 2019 ve sonrasındaki pandemi döneminin deniz yolu taşımacılığını ve İstanbul Boğazı'nın önemini çok fazla etkilemediğini göstermektedir. Çünkü bu yıllar arasında geçen gemi sayısı dönemsel olarak azalsa bile taşıdıkları tonaj toplam ağırlık bakımından dramatik bir değişiklik yaşanmamıştır. Bunda etkili olan faktör boğazlardan geçen gemi sayısının azalmasına rağmen gemi boyutlarının artması ve dolayısıyla gemilerin taşıdıkları ağırlıkların da bu doğrultuda artış göstermesidir.

Çanakkale Boğazı'ndan geçiş yapan gemilerde ilk sırada 2019 yılında 14.771 ile genel kargo gemisi olduğu ve gemi sayısının 4044 Ekim ayında olduğu, 2020 yılında 14.197 ile genel kargo gemisi ve 3836 ile Ekim ayında, 2021'de 14.713 ile genel kargo gemisi ve 3802 ile Ekim ayında, 2022'de 13.880 ile genel kargo gemisi ve 3655 ile Ekim ayında, 2023 yılında ise 14.073 ile genel kargo gemisi ve 3953 ile Mayıs ayında olduğu görülmektedir. Çanakkale Boğazı'ndan geçiş yapan gemilerin tiplerine göre ilk üç sıralama ise genel kargo gemisi, dökme yük gemisi ve türü belirtilmemiş tankerdir (T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, 2023b).

Tablo 6'da 2019-2023 Yılları Arası Çanakkale Boğazı'ndan geçen gemilerin sayısı, tonajı, boyları verilmiştir. Son beş yıla bakıldığında en fazla geçiş yapan gemi sayısı ve tonaj ile 2023 yılı olmuştur. En düşük gemi sayısı ve tonaj görülen yıl ise 2020'dir.

Yıl	Toplam Gemi	Toplam Gros Ton	300 m'den büyük	250-300 m arası	200-250 m arası	150-200 m arası	100-150 m arası	100 m'den küçük
2019	43.759	872.314.222	317	2.209	4.484	14.465	12.890	9.394
2020	42.036	858.844.972	316	2.259	4.855	13.145	12.631	8.830
2021	43.342	898.473.519	462	2.197	5.196	13.319	13.106	9.062
2022	42.340	871.621.677	530	2.351	4.342	13.091	13.432	8.594
2023	44.892	941.519.970	470	2.753	4.928	13.927	14.241	8.573

Tablo 6. 2019-2023 yılları arası Çanakkale Boğazı'ndan geçen gemilerin sayısı, tonajı, boyları

Tablo 6'da 2019-2023 Yılları Arası Çanakkale Boğazı'ndan geçen gemilerin sayısı, tonajı, boyları, karşılaştırıldığında 2019 yılından 2020 yılına gelindiğinde toplam gemi sayısının % 4 azaldığını, tonajın % 1.5 azaldığı görülmektedir. 2019 ve 2023 yılları karşılaştırıldığında ise gemi sayısının % 3 arttığı, tonajın % 8 arttığı görülmektedir. En fazla geçişin ve tonajın azaldığı yıl ise 2020 yılıdır.

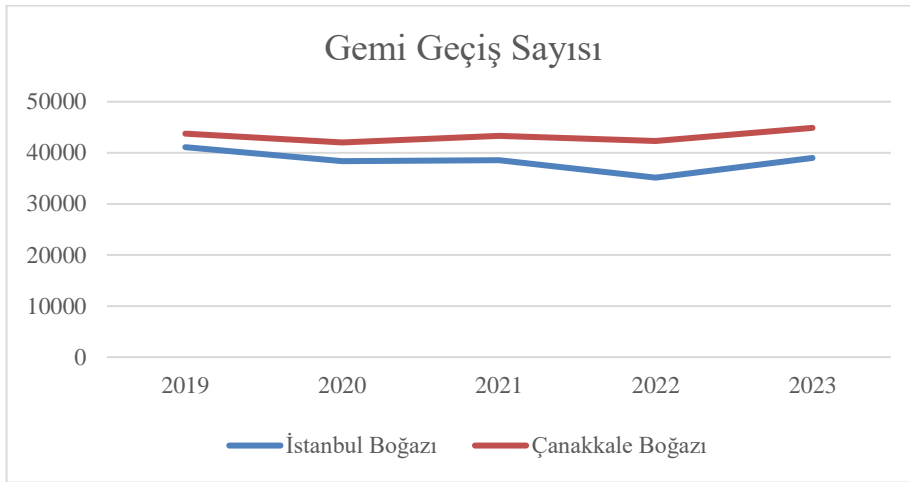
Karşılaştırılan Yıllar	Toplam Gemi	Toplam Gros Ton	300 m'den büyük gemi	250-300 m arası	200-250 m arası	150-200 m arası	100-150 m arası	100 m'den küçük
2019-2020	% 4 azalmış	% 1.5 azalmış	-1	+50	+371	-1320	-259	-564
2020-2021	% 3 artmış	% 5 artmış	+146	-62	+341	+174	+475	+232
2021-2022	% 2 azalmış	% 3 azalmış	+68	+154	+854	-228	+326	-468
2022-2023	% 6 artmış	% 8 artmış	-60	+402	+586	+836	+809	-21
2019-2023	% 3 artmış	% 8 artmış	+153	+544	+444	-538	+1.351	-821

Tablo 7. 2019-2023 yılları arası Çanakkale Boğazı'ndan geçen gemilerin sayısı, tonajı, boyları, karşılaştırması

Yıllar	2019	2020	2021	2022	2023	Toplam
İstanbul-gemi sayısı	41112	38404	38551	35146	39000	192.213
İstanbul -tonajı	638.892.062	619.758.776	631.920.375	541.444.690	621.638.378	3.053.654.281
Çanakkale-gemi sayısı	43759	42036	43342	42340	44892	216.369
Çanakkale -tonaj	872.314.222	858.844.972	898.473.519	871.621.677	941.519.970	4.442.774.360

Tablo 8. İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından 2019-2023 yılları arasında geçen toplam gemi sayısı ve tonajı

İstanbul ve Çanakkale Boğazı değerlendirildiğinde geçiş sayısı ve tonajın daha fazla olduğu yer Çanakkale Boğazı'dır. İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından 2019-2023 yılları arasında geçen toplam gemi sayısı 408.582 ve toplam gros ton ise 7.496.428.641'dir.

Şekil 5. 2019-2023 yılları arası boğazlardan geçen toplam gemi sayısı

Şekil 5 incelendiğinde son beş yılda İstanbul Boğazından geçen gemi sayısında 2022 yılında en az, 2019 yılında ise en çok geçişin olduğu görülmektedir. Çanakkale Boğazında ise geçen gemi sayısındaki değişikliğin çok büyük olmadığı görülmektedir.

Sonuç

Deniz yolu taşımacılığı ülkelerin ithalat ve ihracat için kullandıkları en önemli taşımacılık türüdür. Deniz yollarını kısaltabilecek ve rahat güzergahlar oluşturabilecek boğazlar, taşımacılık sektöründe ön plana çıkmaktadır. Ancak dünya sistemini etkilemiş olan ve hala etkilemeye devam eden COVID-19 süreci küresel ekonomiyi bir dönem kesintiye uğratmıştır. Pandeminin etkisi her alanda kendini göstermiştir. Ulaşım ve taşımacılık sektörü de etkilenen alanlardan biri olmuştur. Pandeminin uluslararası ticarete etkisi henüz atlatılamamışken ortaya çıkan Ukrayna-Rusya Savaşı boğazlar üzerinden yapılan taşımacılığı doğrudan etkilemiştir. Devletler enerji ihtiyacından, temel gıda maddelerine ya da hammaddeye kadar farklı ihtiyaçlarını küresel pazardan karşılamaktadır. Türk boğazlarından serbest geçiş hakkının olması gemilerin daha hızlı ve rahat bir şekilde rotalarını takip edip ulaşmak istedikleri yere ulaşmasına imkân vermektedir. Dünyada birçok önemli boğaz vardır. Ancak Asya ve Avrupa kıtasını birleştiren, Afrika kıtasına yakınlığı bulunan, Karadeniz'den tek çıkış yolu olan Türk Boğazları ön plana çıkmaktadır. İstanbul ve Çanakkale Boğazları özellikle bölge devletleri için önemli geçiş noktalarıdır. Pandemi ilk etapta küresel ticareti azalttıysa da tamamen engellememişti. Çünkü veriler değerlendirildiğinde İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının önemini koruduğu görülmüştür. Ukrayna Savaşı da Türk boğazlarının gerek gıda gerekse enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması açısından vazgeçilemez olduğunu ortaya koymuştur.

2019-2023 (2023 Ağustos ayı dahil) yılları arasında İstanbul Boğazı'ndan 122 farklı ülke ve Çanakkale Boğazı'ndan 136 farklı ülke geçmiştir. Geçen ilk yirmi ülke verilmiş, yıllara göre ülkelerin yüzdelik payı tabloda sunulmuştur. Dünya haritasında gemilerin taşıdıkları ülke bayraklarına göre geçiş sayılarının yoğunlukları verilmiştir. Son beş yıla bakıldığında İstanbul Boğazı'ndan geçiş yapan gemi sayısı ve tonajın en fazla olduğu yıl 2019 iken en düşük olduğu yıl ise 2022'dir. Çanakkale Boğazı'na bakıldığında ise geçiş yapan gemi sayısı ve tonajın en fazla 2023 en düşük 2020 yılı olduğu görülmüştür. 2019-2023 yılları arası İstanbul Boğazı'ndan geçen gemilerin sayısı, tonajı, boyları karşılaştırılmıştır. İstanbul ve Çanakkale Boğazı değerlendirildiğinde geçiş sayısı ve tonajın daha fazla olduğu yer Çanakkale Boğazı'dır. Geçiş yapan gemilerin tiplerine göre ilk üç sıralaması ise genel kargo gemisi, dökme yük gemisi ve türü belirtilmemiş tankerdir.

Türk boğazlarının eski öneminin kalmadığı yönündeki fikirler, 2019-2023 boğazlardan geçen gemi istatistikleri ile geçersiz kalmaktadır. Boğazların öneminin azaldığı ve pandemide küresel ticaret ve taşımacılığın yapılamadığı yönündeki görüşler, bunun gerekçesi olarak COVID-19 ve sonra da Ukrayna-Rusya Savaşı'nı göstermektedir.

Ukrayna-Rusya arasında başlayan savaş, dünyada büyük yankı uyandırsa da küresel ekonomiyi durduracak kadar etkili sonuçları olmamıştır. Ukrayna tarafında yer alan Avrupa devletleri ve ABD, savaş önleyebilmek için Rusya'ya yaptırım uygulamıştır. Ancak Rusya bu yaptırımlara rağmen İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından geçen gemi sayısı benzeri geçiş noktalarıyla karşılaştırıldığında ön sıralardadır. Rusya İstanbul Boğazından geçen ülkelerin gemi adedi sıralamasında 3.sıradadır. Yine Çanakkale Boğazından geçen gemi sayıları sıralamasında ise 6.sıradadır. Türk Boğazları, Karadeniz'de kıyısı bulunan Rusya ve diğer ülkelerin dünya pazarlarına ulaşmak için Akdeniz'e açılan kapısıdır ve hâlâ önemli geçiş noktalarıdır.

Hem COVID-19 hem de Ukrayna-Rusya Savaşı boğazlardan geçiş rejimini zannedilen kadar farklı etkilememiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Akten, N. (2003). The Strait of Istanbul (Bosphorus): The seaway separating the continents with its dense shipping traffic, *Turkish J. Marine Sciences*, 9(3), 241:265.
- Akten, N. (2004). Analysis of Shipping Casualties in the Bosphorus. *Journal of Navigation*, 57(3), 345–356.
- Anadolu Ajansı (2022). Rus petrolünün Yunanistan açıklarından Avrupa'ya gizlice sevki denizdeki takiple görüntüldü, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/rus-petrolunun-yunanistan-aciklarindan-avrupaya-gizlice-sevki-denizdeki-takiple-goruntulendi/2693192>, (10.04.2023).
- Başar, E. (2010). Investigation into marine traffic and a risky area in the Turkish straits system: Canakkale strait. *Transport*, 25(1), 5–10.
- BBC News Türkçe (2014). Gemiler neden Panama bandırasını tercih ediyor?, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/08/140805_panama, (09.03.2023).
- Boşneagu, R., Nedelcu, A.T. & Scurtu, I.C. (2018). Black Sea – the geopolitical, economic, social and military importance. *Journal of Physics* 1122: 1-15.
- Evers, H. D. & Solvay, G. (2006). The Strategic Importance of the Straits of Malacca for World Trade and Regional Development, *ZEF Working Paper Series*, No. 17, ss.3-16.
- Fenwick, C. G. (1936). The New Status of the Dardanelles, *The American Journal of International Law*, vol 30, no 4, ss.701-706.
- Ivanov, D. (2021). Exiting the COVID-19 pandemic: after-shock risks and avoidance of disruption tails in supply chains, doi:10.1007/s10479-021-04047-7.
- Kıyı Emniyeti Genel Müdürlüğü, Montrö Boğazlar Sözleşmesi, <https://www.kiyiemniyeti.gov.tr/userfiles/file/mevzuat/Montreux%20Bo%C4%9Fazlar%20S%C3%B6zle%C5%9Fmesi.pdf>, (01.08.2023).
- Koday, Z., Koday, S. & Kaymaz, Ç. K. (2017). Dünyadaki Bazı Önemli Boğazlar ile Kanalların Coğrafi Özellikleri ve Jeopolitik Önemleri, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Eylül 2017 21(3): 879-910.
- Qu, X. & Meng, Q. (2012). The economic importance of the Straits of Malacca and Singapore: An extreme-scenario analysis, *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, vol 48, issue 1, ss.258-265.
- Rozakis, C. L. & Stagos, P. N. (1987). *International Straits of the World The Turkish Straits*, (ed) Gerard J. Mangone, Dordrecht/Boston/Lancaster: Martinus Nijhoff Publishers.
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, (2023a). Kıyı Emniyeti Genel Müdürlüğü, https://www.kiyiemniyeti.gov.tr/gemi_trafik_ve_kilavuzluk_hizmeti (01.08.2023).
- T.C. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, (2023b). Kıyı Emniyeti Genel Müdürlüğü, Türk Boğazları Gemi Geçiş İstatistikleri, <https://denizcilikistatistikleri.uab.gov.tr/turk-bogazlari-gemi-gecis-istatistikleri>, (05.09.2023).
- Uğurlu, Ö., Erol, S. & Başar, E. (2015). The analysis of life safety and economic loss in marine accidents occurring in the Turkish Straits. *Maritime Policy & Management*, 43(3), 356–370.
- UN, Review of Maritime Transport (2023). *In United Nations Conference on Trade and Development*. Geneva: United Nations.
- UNCTAD, (2021). COVID-19 and Maritime Transport Impact and Responses, Transport and Trade Facilitation series no 15, <https://unctad.org/publication/covid-19-and-maritime-transport-impact-and-responses>, Erişim Tarihi: 09.03.2023.
- UNCTAD, (2022). Industry leaders highlight urgent need to build port resilience, <https://unctad.org/news/industry-leaders-highlight-urgent-need-build-port-resilience>, (09.03.2023).
- Ünlüata, Ü., Oğuz, T., Latif, M.A. & Özsoy, E. (1990). On the Physical Oceanography of the Turkish Straits, In: L. J. Pratt (Ed.) *The Physical Oceanography of Sea Straits*, NATO/ASI Series, Kluwer, Dordrecht, ss.25-60.
- WTO (2023). World Trade Statistical Review 2023, https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/wtsr_2023_e.pdf, (03.01.2024).

The Impact of the Covid-19 Period on the Stock Returns and Financial Performance of Companies

Covid-19 Döneminin Şirketlerin Hisse Senedi Getirileri ve Finansal Performansları Üzerindeki Etkisi

Abstract

This study examines the relationship between the financial performance and annual stock returns of 25 companies from the food, construction, energy, transportation, and technology sectors traded on BIST. The study aims to observe how the COVID-19 period affected these relationships. Data from 2018-2019 before COVID-19 and 2021-2022 after COVID-19 were included in the analysis. The financial performances of the companies were analyzed using the TOPSIS method. The relationship between companies' stock returns and financial performance was examined using Spearman correlation analysis. According to the results of the analysis, it has been observed that the stock returns of the companies fluctuate constantly, regardless of the COVID-19 period. It was concluded that there is no significant relationship between companies' stock returns and financial performance.

Keywords: Financial performance, topsis, Covid-19, stock returns, Spearman

Öz

Bu çalışmada BIST’de işlem gören gıda, inşaat, enerji, ulaşım ve teknoloji sektörlerinden olmak üzere toplam 25 firmanın finansal performansları ile yıllık hisse senedi getirileri arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmada COVID-19 döneminin bu ilişkileri nasıl etkilediğinin gözlemlenmesi amaçlanmıştır. COVID-19 öncesine ait 2018-2019 yılları verileri ve COVID-19 sonrasında ait 2021-2022 yılları verileri analize dahil edilmiştir. Firmaların finansal performansları TOPSIS yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Firmaların hisse senedi getirileri ile finansal performansları arasındaki ilişkiyi incelemek için Spearman korelasyon analizinden yararlanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre firmaların hisse senedi getirilerinin, COVID-19 döneminden bağımsız olarak, sürekli bir dalgalanma halinde olduğu görülmüştür. Firmaların hisse senedi getirileri ile finansal performansları arasında anlamlı bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Finansal performans, topsis, Covid-19, hisse senedi getirisi, Spearman

Eda DALBUDAK ZORKİRİŞÇİ ¹

Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Gaziantep, Türkiye

Gaziantep University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, Gaziantep, Türkiye
eddalbudak@gmail.com
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Erkan ALSU ²

Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Gaziantep, Türkiye

Gaziantep University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, Gaziantep, Türkiye
erkanalsu@gmail.com

Ömer Faruk RENÇBER ³

Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Gaziantep, Türkiye

Gaziantep University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, Gaziantep, Türkiye
dr.ofrencber@gmail.com

Geliş Tarihi/Received	24.03.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested	10.04.2024
Son Revizyon/Last Revision	10.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted	06.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date	20.09.2024

Cite this article as: Zorkirişçi, E. D. & Alsu, E. & Rençber, Ö. F. (2024). The impact of the Covid-19 period on the stock returns and financial performance of companies. *Current Perspectives in Social Sciences*, 28(3), 361-374.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Introduction

The Covid-19 virus can also be economically contagious (Baldwin & Mauro, 2020). While the Covid-19 epidemic is defined as "Corononomics" in terms of its economic consequences, it is also called "Black Swan" by some (Barua, 2020).

During the Covid-19 epidemic, different restrictions were imposed in many countries. In particular, necessary precautions have been taken and prohibitions have been imposed to prevent people from gathering together. In many countries, travel has been cancelled, concerts and sports competitions have been postponed, distance education has been introduced, businesses have switched to flexible working hours or working from home, curfews have been introduced, and mask mandatory (Kılıç, 2020). All these measures were felt economically, and this had a negative impact on the financial environment. While this situation favoured some sectors, it was against others (Öndeş & Özkan, 2021).

One of the best indicators of financial situation is financial performance analysis. Financial performance analysis is identified as summarizing the situation of the companies in the sector by evaluating their sizes with different ratios. According to the analysis results, companies can identify their advantages and disadvantages and use this information to determine their plans and strategies for the future (Pala, 2021). Companies can also conduct performance analysis to see how efficiently and effectively they align with their goals (Karakaş & Öztel, 2020). It is difficult for investors to invest their savings in suitable investment areas. The most appropriate allocation of savings requires evaluating the information obtained by monitoring the market and making the most appropriate choice using different analysis methods (Yalçiner, Atan, & Boztosun, 2005). Therefore, stocks are a tool that should be examined so that investors can invest correctly.

The study aimed to observe how the Covid-19 period affected the relationship between companies' financial performances and stock returns. Data from 2018-2019 before Covid-19 and 2021-2022 after Covid-19 were included in the analysis. The financial performances of the companies were analyzed using the TOPSIS method. Spearman correlation analysis examined the relationship between companies' stock returns and financial performances. This study reveals its originality in that it is one of the studies examining the relationship between financial performance and stock returns during the Covid-19 period across more than one sector. In this regard, the study includes the introduction section, a literature review on financial performance and stock returns, a theoretical framework regarding the methods used, and results obtained from the application.

The Covid-19 virus can also be economically contagious (Baldwin & Mauro, 2020). While the Covid-19 epidemic is defined as "Corononomics" in terms of its economic consequences, it is also called a "Black Swan" by some (Barua, 2020). During the Covid-19 pandemic, various restrictions were imposed in numerous countries. Specifically, essential precautions were implemented and prohibitions were enforced to prevent gatherings. Travel plans were canceled, concerts and sports events were postponed, distance learning was introduced, businesses transitioned to flexible working hours or remote work, curfews were imposed, and mask mandates were enforced (Kılıç, 2020). All these measures had economic repercussions, leading to a negative impact on the financial landscape. While these circumstances benefitted certain sectors, they posed challenges for others (Öndeş & Özkan, 2021).

One of the best indicators of the financial situation is financial performance analysis. Financial performance analysis is defined as summarizing the situation of companies in the sector by evaluating their performance using various ratios. Based on the analysis results, companies can identify their strengths and weaknesses and utilize this information when formulating their future plans and strategies (Pala, 2021). Companies can also conduct performance analysis to assess how effectively and efficiently they are aligned with their objectives (Karakaş & Öztel, 2020). Investing savings in appropriate investment areas is a challenging process for investors. Optimal allocation of savings necessitates evaluating market data and making informed decisions using various analytical methods (Yalçiner, Atan, & Boztosun, 2005). Therefore, stocks are a tool that investors should carefully consider when making investment decisions.

The study aimed to observe how the Covid-19 period affected the relationship between companies' financial performances and stock returns. Data from 2018-2019 before Covid-19 and 2021-2022 after Covid-19 were included in the analysis. The financial performances of the companies were analyzed using the TOPSIS method. Spearman correlation analysis was conducted to examine the relationship between companies' stock returns and financial performances. This study is distinguished by its examination of the relationship between financial performance and stock returns across multiple sectors during the Covid-19 period. The study comprises an introduction section, a literature review on financial performance and

stock returns, a theoretical framework detailing the methods employed, and the results obtained from the application.

Literature Review

When the literature was reviewed, it was observed that the analysis focused on stocks when evaluating financial performance. For instance, in a study by Akbulut (2020), the performance of cement companies traded on BIST was analyzed. The study revealed that the best-performing companies during the selected data period were those with codes ADANA, ADABGR, and KONYA. Similarly, Ersoy (2020) assessed the financial performance of eight companies listed in the transportation index and concluded that companies with high profitability exhibited better performance. Additionally, Hacifettahoğlu and Perçin (2020), Şahin and Karacan (2020), and Ertikin (2019) examined the financial performances of companies operating in the construction sector across various time periods.

When examining the literature, it is evident that Multi-Criteria Decision Making (MCDM) methods are commonly employed in evaluating the financial performances of companies. Akbulut (2020) utilized the CRITIC and MABAC techniques, both of which are MCDM methods, in his study. Ersoy (2020) employed the GIA technique, another MCDM method. Hacifettahoğlu and Perçin (2020) utilized VIKOR and TOPSIS, Şahin and Karacan (2020) employed COPRAS and ARAS, while Ertikin (2019) used TOPSIS and PROMETHEE methods in his study.

The literature has investigated the relationships between stock returns and financial performance. Çalış and Sakarya (2020), Ünal and Yüksel (2017), as well as Sakarya and Aytekin (2013), explored the link between banks' financial performance and stock returns employing the PROMETHEE method. Saygılı and Şahin (2018) sought to analyze the relationship between companies' stock returns and financial performance using the TOPSIS method. The studies have concluded that there is no significant relationship between stock returns and the financial performance of banks or companies.

Method

In this study, the TOPSIS method, one of the multi-criteria decision-making methods, was utilized. A definitive judgment made to solve encountered problems or to achieve specific goals can be referred to as a decision. Decision-making can be defined as the process where organizations, individuals, or decision-makers select from available options and implement these choices to attain their objectives (Yıldırım & Önder, 2018). Multi-criteria decision-making involves selecting, class one or more alternatives from a set of options with diverse characteristics. This process typically advances based on criteria with varying weights, considering multiple and often conflicting qualitative and quantitative criteria to provide support (Özbek, 2021). Multi-criteria decision-making methods encompass algorithms designed to assist individuals in making the most beneficial decisions. Various methods can be employed to select the most advantageous option, based on the available information (Dalbudak & Rençber, 2022). Different multi-criteria decision-making methods can be applied to achieve optimal outcomes in problem-solving scenarios (Öztel, 2016).

Topsis

TOPSIS is a multi-criteria decision-making method created by Hwang and Yoon in 1981. According to the TOPSIS method, the solution alternative will be closest to the positive ideal solution point and furthest away from the negative ideal solution point (Saygılı & Şahin, 2018), (Özbek, 2021).

Step 1: Creating the Decision Matrix

The first step of the TOPSIS method is to create the decision matrix. The decision matrix creates by the decision maker. The rows of the matrix show the alternatives and the columns show the criteria. In the matrix A_{ij} , m refers to the number of alternatives and n refers to the number of criteria. The decision matrix is shown as follows:

$$A_{ij} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix}$$

Step 2: Creating the Standard Decision Matrix

The standard decision matrix is created using the decision matrix. Each value in the decision matrix is squared and these values are summed across the column. A total is obtained for each column. Each a_{ij} value in the decision matrix is divided by the square root of the sum of the column values in which it is located. In this way, the standard decision matrix is created. This equation is as follows:

$$y_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{k=1}^m a_{kj}^2}}$$

It is called the standard decision matrix and R_{ij} is shown as follows:

$$R_{ij} = \begin{bmatrix} r_{11} & r_{12} & \dots & r_{1n} \\ r_{21} & r_{22} & \dots & r_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ r_{m1} & r_{m2} & \dots & r_{mn} \end{bmatrix}$$

Step 3: Creating the Weighted Standard Decision Matrix

A weighted standard decision matrix is created using predetermined criterion weights (w_i). The sum of the values to be used w_i must equal 1. R_{ij} The standard decision matrix is created by multiplying the column values w_i in the matrix by the value. It is called the weighted standard decision matrix and V_{ij} is represented as follows:

$$V_{ij} = \begin{bmatrix} w_1 r_{11} & w_2 r_{12} & \dots & w_n r_{1n} \\ w_1 r_{21} & w_2 r_{22} & \dots & w_n r_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ w_1 r_{m1} & w_2 r_{m2} & \dots & w_n r_{mn} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} v_{11} & v_{12} & \dots & v_{1n} \\ v_{21} & v_{22} & \dots & v_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ v_{m1} & v_{m2} & \dots & v_{mn} \end{bmatrix}$$

Step 4: Obtaining Positive Ideal Solution Values and Negative Ideal Solution Values

Ideal solution values are obtained after creating a weighted standard decision matrix. If the aim of the problem is maximization, the positive ideal solution value is found by selecting the maximum values of each column. The positive ideal solution value A^* is obtained as follows:

$$A^* = \{(max_i v_{ij} | j \in J), (min_i v_{ij} | j \in J') \mid i = 1, 2, 3, \dots, m\}$$

$$A^* = \{v_1^*, v_2^*, \dots, v_n^*\}$$

If the aim of the problem is minimization, the negative ideal solution value is found by selecting the minimum values of each column. The negative ideal solution value A^- is obtained as follows:

$$A^- = \{(min_i v_{ij} | j \in J), (max_i v_{ij} | j \in J') \mid i = 1, 2, 3, \dots, m\}$$

$$A^- = \{v_1^-, v_2^-, \dots, v_n^-\}$$

Step 5: Calculation of Separation Measures

Separation measures are calculated by finding the distance values to the positive and negative ideal solution points. The Euclidean Distance Approach is used when calculating separation measures. There are two measures of separation: positive ideal discrimination and negative ideal separation.

Positive ideal distance S_i^* , defined as the distance of each alternative from the positive ideal solution and is calculated by the formula:

$$S_i^* = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^*)^2}$$

Negative ideal distance S_i^- , defined as the distance of each alternative from the negative ideal solution and is calculated by the formula:

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^-)^2}$$

There are as many S_i^- and S_i^* as there are alternatives compared.

Stage 6: Calculation of Proximity Based on the Ideal Solution

When calculating decision points according to the ideal solution, positive ideal and negative ideal distance values are used. The closeness to the ideal solution for each alternative (C_i^* is calculated by the formula:

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^+}$$

C_i^* takes a value between 0 and 1. $C_i^* = 1$ means that decision alternative i lies on the positive ideal solution point, and $C_i^* = 0$ means that decision alternative i lies on the negative ideal solution point.

When the C_i^* value is sorted from largest to smallest, a ranking is made among the alternatives from best to most accurate. The best alternative to choose is the alternative with the largest C_i^* value will be the alternative that is closest to the positive ideal solution point and furthest from the negative ideal solution point.

Application

In the study, the financial performances and stock returns of 25 companies in the BIST index were analyzed using the TOPSIS method, a multi-criteria decision-making approach, based on 8 financial ratios. Four years of data were utilized for the pre-Covid-19 (2018-2019) and post-Covid-19 (2021-2022) periods. The data was sourced from the official websites of Investing (investing.com) and Kap (Public Disclosure Platform). An illustrative application includes the computations for 2022 presented in the Appendix, with the outcomes for all years detailed in this section.

	COMPANY NAME	CODE
FOOD SECTOR	ANADOLU EFES BİRACILIK VE MALT SANAYİİ A.Ş.	AEFES
	COCA-COLA İÇECEK A.Ş.	CCOLA
	DARDANEL ÖNENTAŞ GIDA SANAYİ A.Ş.	DARDL
	TAT GIDA SANAYİ A.Ş.	TATGD
	ÜLKER BİSKÜVİ SANAYİ A.Ş.	ULKER
CONSTRUCTION SECTOR	ANEL ELEKTRİK PROJE TAAHHÜT VE TİCARET A.Ş.	ANELE
	EDİP GAYRİMENKUL YATIRIM SANAYİ VE TİCARET A.Ş.	EDIP
	ENKA İNŞAAT VE SANAYİ A.Ş.	ENKAI
	KUYAŞ YATIRIM A.Ş.	KUYAS
	YEŞİL YAPI ENDÜSTRİSİ A.Ş.	YYAPI
ENERGY SECTOR	AKSA ENERJİ ÜRETİM A.Ş.	AKSEN
	ODAŞ ELEKTRİK ÜRETİM SANAYİ TİCARET A.Ş.	ODAS
	ENERJİSA ENERJİ A.Ş.	ENJSA
	NATUREL YENİLENEBİLİR ENERJİ TİCARET A.Ş.	NATEN
	ZORLU ENERJİ ELEKTRİK ÜRETİM A.Ş.	ZOREN
TRANSPORTATION SECTOR	BEYAZ FİLO OTO KİRALAMA A.Ş.	BEYAZ
	ÇELEBİ HAVA SERVİSİ A.Ş.	CLEBI
	PEGASUS HAVA TAŞIMACILIĞI A.Ş.	PGSUS
	TRABZON LİMAN İŞLETMECİLİĞİ A.Ş.	TLMAN
	TÜRK HAVA YOLLARI A.O.	THYAO
TECHNOLOGY SECTOR	DESPEC BİLGİSAYAR PAZARLAMA VE TİCARET A.Ş.	DESPC
	LİNK BİLGİSAYAR SİSTEMLERİ YAZILIMI VE DONANIMI SANAYİ VE TİCARET A.Ş.	LINK
	KAREL ELEKTRONİK SANAYİ VE TİCARET A.Ş.	KAREL
	LOGO YAZILIM SANAYİ VE TİCARET A.Ş.	LOGO
	KRON TEKNOLOJİ A.Ş.	KRONT

Table 1. Names and Codes of Companies Used in the Analysis

In the study, companies in the food, construction, energy, transportation and technology sectors in the BIST index were examined. Five companies under each sector were selected and included in the analysis. Table 1 shows the names and codes of the companies included in the study.

	Criteria/Financial Ratio	Direction of Effect	Abbreviations (Codes)
Liquidity Ratios	Current Rate	+	K1
	Cash Rate	+	K2
Activity Rates	Receivables Turnover Rate	+	K3
	Stock Turnover Rate	+	K4
Financial Structure Ratios	Leverage Ratio	-	K5
	Total Foreign Resources / Equity	-	K6
Profitability Ratios	Return on Assets	+	K7
	Return on Equity	+	K8

Table 2 . Financial Ratios Used in the Study and Their Impact Directions

Given that the primary objective of companies is profitability, financial ratios serve as fundamental indicators that offer insights into financial performance. Utilizing financial ratios to assess company performance is a longstanding yet commonly employed and highly efficient tool for decision-makers, business analysts, and investors (Delen, Kuzey, & Uyar, 2013). This study scrutinised the liquidity, activity, financial structure, and profitability ratios of the companies. Within each ratio category, two financial ratios were chosen and utilized as criteria in the analysis: current and cash ratio from liquidity ratios; receivables turnover and stock turnover from activity ratios; leverage and total foreign resources/equity ratio from financial structure ratios. Return on assets and return on equity ratios were encompassed in the study among the profitability ratios. Table 2 illustrates the ratios considered in the study and their impact on financial performance.

	Company Codes	2018	2019	2021	2022
FOOD SECTOR	AEFES	14	13	15	14
	CCOLA	11	9	11	12
	DARDL	25	20	18	16
	TATGD	10	7	7	17
	ULKER	7	10	22	19
CONSTRUCTION SECTOR	ANELE	15	18	23	21
	EDIP	19	17	2	4
	ENKAI	8	5	8	8
	KUYAS	22	24	4	3
	YYAPI	16	22	13	6
ENERGY SECTOR	AKSEN	12	16	17	25
	ODAS	23	23	16	7
	ENJSA	21	21	20	11
	NATEN	17	12	9	10
	ZOREN	24	25	24	24
TRANSPORTATION SECTOR	BEYAZ	13	14	10	18
	CLEBI	5	11	14	15
	PGSUS	20	15	25	23
	TLMAN	2	2	3	2
	THYAO	18	19	21	20
TECHNOLOGY SECTOR	DESPC	3	8	12	13
	LINK	1	1	1	1
	KAREL	9	6	19	22
	LOGO	4	3	6	9
	KRONT	6	4	5	5

Table 3. Financial Performance Rankings of Companies according to the TOPSIS method

Table 3 shows the four-year financial performance rankings of the companies in the study according to the TOPSIS method. LINK company ranks first in the performance rankings in all years. The findings are shown in Table 4.

	2018		2019		2021		2022	
	Return (%)	Rank	Return (%)	Rank	Return (%)	Rank	Return (%)	Rank
AEFES	-14.48	6	13.93	24	32.68	7	89.08	17
CCOLA	-8.12	4	26.90	22	33,24	6	85.54	18
DARDL	-57.18	17	123.55	3	-60.43	23	70.51	23
TATGD	-29.61	11	49.88	11	3.39	13	113.22	12
ULKER	-27.64	10	42.15	15	-28.34	20	91.96	15
ANELE	-77.59	20	68.38	8	-5.91	16	56.24	24
EDIP	-42.69	14	59.07	9	-17.39	19	150.37	6
ENKAI	-16.00	7	39.20	17	76.01	3	90.18	16
KUYAS	-115.88	23	37.82	19	79.83	2	164.29	4
YYAPI	-136.69	24	93.16	4	-69.31	24	102.73	14
AKSEN	-43.25	15	34.93	20	98.79	1	156.91	5
ODAS	-114.43	22	39.95	16	-77.99	25	212.77	1
ENJSA	-21.55	8	45.04	12	11,13	11	110.40	13
NATEN	0.00	3	77.19	7	21.66	9	146.61	8
ZOREN	-24.98	9	28.14	21	-42.09	22	145.48	9
BEYAZ	-251.06	25	14.63	23	-15.02	18	76.40	20
CLEBI	62.10	1	55.96	10	-4.21	15	146.63	7
PGSUS	-38.85	13	132.70	1	12.99	10	173.17	3
TLMAN	-80.79	21	43.87	14	7.18	12	70.84	22
THYAO	2.64	2	-10.81	25	43.87	5	195.13	2
DESPC	-9.02	5	43.95	13	-36.13	21	84.76	19
LINK	-53.86	16	78.07	6	-12.32	17	74.97	21
KAREL	-33.21	12	124.84	2	56.65	4	142.08	10
LOGO	-77.23	19	80.66	5	29.01	8	53.75	25
KRONT	-75.45	18	37.99	18	1.51	14	115.74	11

Table 4. Annual Stock Returns and Rankings of Companies

When the data in Table 4 is analyzed, it is observed that there is a fluctuation in the annual stock returns of the companies and that no company provides a positive return in all years. When evaluated in general, it was observed that there was a fluctuation in the annual returns of the companies.

	Correlation Coefficient	Sig. (2-tailed)
2022	-0.158	0.452
2021	0.101	0.632
2019	0.158	0.449
2018	0.102	0.629

Table 5. Correlation Results Between Financial Performances of Companies and Stock Returns

Spearman correlation analysis was conducted to ascertain a statistically significant relationship between the financial performance of the companies and their stock returns. Table 5 presents the outcomes of the Spearman correlation analysis. Based on the correlation analysis findings depicted in Table 5, it was noted that there was no significant association between the financial performance of the companies and their annual stock returns ($p > 0.05$).

Conclusion

Looking at the financial performance results of companies, it can be seen that most companies were not affected much by 2020, which was the Covid-19 period. While DARDL, one of the companies in the food industry, has increased its performance rankings every year, ULKER has gradually declined until 2022. EDIP and KUYAS in construction industry companies have made serious progress in their performance rankings after 2020, the Covid-19 period. ODAS has shown better financial performance every year when operating in the energy sector.

TLMAN has always had the highest performance ranking among companies operating in the transportation sector. In the technology sector, LINK ranked first in the performance rankings every year among all sectors included in the study. DESPC, KAREL, and LOGO, other companies operating in the technology sector, fell to lower performance rankings after 2020. Therefore, it can be said that the Covid-19 period negatively affected the financial performance of these companies.

Looking at the stock returns of the companies, it was concluded that all companies brought more returns in 2022 than the previous year, and no company had a negative return. AEFES and CCOLA operating in the food sector, ENKAI and KUYAS in the construction sector, and AKSEN in the energy sector have provided more stock returns every year.

While LINK ranked first in performance rankings yearly, it could not even enter the top 5 in companies' stock returns rankings. It has been observed that KUYAS company has increased in both performance rankings and stock returns after 2020. It was concluded that although AKSEN did not improve its financial performance after Covid-19, stock returns increased.

It has been observed that the companies that rank first in the stock returns ranking are those operating in the energy and transportation sectors. These companies are CLEBI, PGSUS, AKSEN and ODAS, respectively, according to years. While THYAO was in the top 5 in stock returns in all years except 2019, it ranked last in 2019. When looking at the financial performance of the company, it is seen that it ranks at the bottom in all years. Looking at the correlation results in Table 5, it can be said that there is no significant relationship between the financial performance of the companies and their annual stock returns.

Future studies can contribute to the literature by including more years or companies. At the same time, a comparison between companies and stock returns can be made by considering companies in one sector rather than five different sectors. Looking at the financial performance results of companies, it can be observed that most companies were not significantly affected by the Covid-19 pandemic in 2020. Among them, DARDL, a company in the food industry, has consistently improved its performance rankings annually, while ULKER experienced a gradual decline until 2022. In the construction industry, EDIP and KUYAS have made significant progress in their performance rankings post-2020. Operating in the energy sector, ODAS has demonstrated improved financial performance each year.

TLMAN consistently held the highest performance ranking among companies in the transportation sector. Within the technology sector, LINK consistently secured the top position in performance rankings across all sectors included in the study. Conversely, companies like DESPC, KAREL, and LOGO operating in the technology sector experienced a decline in their performance rankings post-2020. Hence, it can be inferred that the Covid-19 pandemic had a negative impact on the financial performance of these companies.

Analyzing the stock returns of the companies revealed that all companies delivered higher returns in 2022 compared to the previous year, with none reporting negative returns. Companies such as AEFES and CCOLA in the food sector, ENKAI and KUYAS in the construction sector, and AKSEN in the energy sector consistently provided increased stock returns annually.

Although LINK consistently ranked first in performance rankings annually, it did not feature in the top 5 for companies' stock returns rankings. Notably, KUYAS demonstrated improvements in both performance rankings and stock returns post-2020. Despite AKSEN's stagnant financial performance after the Covid-19 pandemic, stock returns surged.

Companies operating in the energy and transportation sectors, namely CLEBI, PGSUS, AKSEN, and ODAS, topped the stock returns rankings over the years. THYAO consistently ranked within the top 5 for stock returns in all years except 2019 when it placed last. However, when examining the company's financial performance, it consistently ranked at the bottom. The correlation results presented in Table 5 indicate a lack of significant relationship between companies' financial performance and their annual stock returns.

Future studies could enhance the existing literature by extending the analysis to include more years or companies. Additionally, a comparative analysis focusing on companies within a single sector, rather than across five different sectors, could provide valuable insights into company performance and stock returns.

Author Contributions: Concept –E.A.; Design–E.A.; Supervision–Ö.F.R.; Resources–E.Z.; Materials–Ö.F.R., Data Collection and/or Processing–E.Z.; Analysis and/or Interpretation–E.Z.; Literature Search–E.Z.; Writing Manuscript–E.A.; Critical Review–Ö.F.R.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Yazar Katkıları: Fikir–E.A.; Tasarım–E.A.; Denetleme–Ö.F.R.; Kaynaklar–E.Z.; Materyal–Ö.F.R., Veri Toplanması ve/veya İşlemesi–E.Z.; Analiz ve/veya Yorum–E.Z.; Literatür Taraması–E.Z.; Yazıyı Yazan–E.A.; Eleştirel İnceleme–Ö.F.R.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

References

- Akbulut, O. Y. (2020). Finansal Performans ile Pay Senedi Getirisi Arasındaki İlişkinin Bütünleşik CRITIC ve MABAC ÇKKV Teknikleriyle Ölçülmesi: Borsa İstanbul Çimento Sektörü Firmaları Üzerine Ampirik Bir Uygulama. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40, 471-488.
- Baldwin, R., & Mauro, B. W. (2020). Economics in the Time of COVID-19. Centre for Economic Policy Research.
- Barua, S. (2020). Understanding Coronanomics: The Economic Implications of the Coronavirus (COVID-19) Pandemic. S&P Global Market Intelligence.
- Çalış, N., & Sakarya, Ş. (2020). Finansal Performans ve Hisse Senedi Getirisi İlişkisi: BİST Bankacılık Endeksi Üzerine Bir İnceleme. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(2), 1046-1058.
- Dalbudak, E., & Rençber, Ö. F. (2022). Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri Üzerine Literatür İncelemesi. *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 1-16.
- Delen, D., Kuzey, C., & Uyar, A. (2013). Measuring Firm Performance Using Financial Ratios: A Decision Tree Approach. *Expert Systems with Applications*, 40(10), 3970-3983.
- Ersoy, N. (2020). Finansal Performansın Gri İlişkisel Analiz Yöntemi İle Değerlendirilmesi: Borsa İstanbul Ulaştırma Endeksi'ndeki Şirketler Üzerine Bir Araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (86), 223-246.
- Ertikin, K. (2019). Topsis ve Promethee Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ile Finansal Performansın Karşılaştırılması: BİST İnşaat Sektörü Üzerine Bir Uygulama. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hacıfettahoğlu, Ö., & Perçin, S. (2020). Bütünleşik ÇKKV Yaklaşımı İle Finansal Boyutta Türk İnşaat Firmalarının Performansının Değerlendirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(2), 543-567.
- Karakaş, A., & Öztel, A. (2020). BIST'de Yer Alan Turizm İşletmelerinin Finansal Performanslarının Entropi Tabanlı Topsis Yöntemi İle Belirlenmesi: Bir Phyton Uygulaması. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(20), 543-562.
- Kılıç, Y. (2020). Borsa İstanbul'da COVID 19 (Koronavirüs) Etkisi. *JOEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 5(1), 66-77.
- Öndeş, T., & Özkan, T. (2021). Bütünleşik CRITIC-EDAS Yaklaşımıyla Covid 19 Pandemisinin Bilişim Sektörü Üzerindeki Finansal Performans Etkisi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 12(2), 506-522.
- Özbek, A. (2021). Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ve Excel ile Problem Çözümü. Seçkin Yayıncılık.
- Öztel, A. (2016). Çok Kriterli Karar Verme Seçiminde Yeni Bir Yaklaşım. 17. Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu. Sivas.
- Pala, O. (2021). BIST İnşaat Endeksinde Bütünleşik CCSD-COCOSO Tabanlı Finansal Performans Analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosya Bilimler Dergisi*, 23(4), 1500-1513.
- Sakarya, Ş., & Aytekin, S. (2013). İMKB'de İşlem Gören Mevduat Bankalarının Performansları ile Hisse Senedi Getirileri Arasındaki İlişkinin Ölçülmesi: PROMETHEE Çok Kriterli Karar Verme Yöntemiyle Bir Uygulama. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(2), 99-109.
- Saygılı, E., & Şahin, Y. (2018). Finansal Performans ile Hisse Senedi Yatırımcı Kararları Arasındaki İlişki: BIST Çimento Sektöründe TOPSIS Uygulaması. *İzmir Democracy University Social Science Journal*, 16-45.
- Şahin, İ. E., & Karacan, K. B. (2020). Entropi Temelli Copras ve Aras Yöntemleri ile Borsa İstanbul İnşaat Endeksi XINSA Firmalarının Finansal Performans Analizi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 44, 171-183.
- Ünal, S., & Yüksel, R. (2017). Finansal Performans ve Hisse Senedi Getirisi İlişkisi: BIST Sürdürülebilir Endeksindeki Bankalar

Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Yönetim, İktisat ve İşletme Dergisi*, 264-270.

Yalçiner, K., Atan, M., & Boztosun, D. (2005). Finansal Oranlarla Hisse Senedi Getirileri Arasındaki İlişki. *The Journal of Accounting and Finance*, 27, 176-187.

Yıldırım, B. F., & Önder, E. (2018). Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri. Dora Basım Yayın.

Appendix

TOPSIS Application of 2022

Decision Matrix								
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
AEFES	1,226359	0,567843	6,420633	-4,08012	0,575713	1,356896	0,045301	0,106771
CCOLA	1,63076	0,813295	8,017452	-5,41528	0,611758	1,57571	0,073762	0,189988
DARDL	0,793306	0,011749	7,859064	-5,97156	0,453834	0,830946	0,021115	0,03866
TATGD	1,259989	0,092579	1,16495	-0,82325	0,751172	3,018843	0,066539	0,26741
ULKER	1,490718	0,548034	5,643489	-3,96056	0,797075	3,927931	0,00527	0,025971
ANELE	0,753244	0,040907	4,293128	-4,65638	0,786591	3,685836	0,022257	0,104293
EDIP	1,023283	0,176761	635,2842	-320,937	0,78128	3,572061	0,271216	1,240014
ENKAI	2,386308	0,692573	8,877484	-6,82384	0,237059	0,310718	0,01318	0,017275
KUYAS	4,15046	0,355796	2,088371	-0,73834	0,257359	0,346545	0,323325	0,435372
YYAPI	0,877634	0,032283	0,027737	-0,06448	0,374435	0,598555	0,314966	0,50349
AKSEN	1,430591	0,117462	186,7767	-164,482	0,429518	0,752902	0,146996	0,25767
ODAS	1,432684	0,499884	12,41503	-7,20429	0,436368	0,774206	0,249796	0,44319
ENJSA	0,703607	0,267839	54,05298	-43,9219	0,635534	1,743738	0,244947	0,672072
NATEN	1,854903	0,612799	37,90948	-24,2712	0,263692	0,358127	0,099161	0,134673
ZOREN	0,598624	0,10177	58,91987	-51,2849	0,738852	2,829239	0,000593	0,002272
BEYAZ	1,164429	0,201443	7,322151	-6,99723	0,779742	3,540133	0,062746	0,284876
CLEBI	1,492322	0,901576	93,89505	-60,3432	0,596066	1,475652	0,143342	0,354866
PGSUS	0,997959	0,508595	85,17386	-62,0992	0,811647	4,309194	0,074112	0,393474
TLMAN	3,423018	0,583524	42,33445	-19,0275	0,223886	0,28847	0,520745	0,670964
THYAO	0,877012	0,494625	50,22095	-38,0129	0,686422	2,189002	0,081981	0,261438
DESPC	1,698637	0,025828	7,299107	-6,76564	0,581174	1,387625	0,09501	0,226848
LINK	7,042514	8,099214	164,6904	-16,498	0,131685	0,151655	0,387859	0,44668
KAREL	1,013644	0,059065	2,577771	-2,00033	0,80707	4,183239	0,013106	0,067932
LOGO	0,91499	0,193294	184,6079	-43,4297	0,550473	1,22456	0,159124	0,35398
KRONT	1,518257	0,387124	116,0236	-15,6948	0,469262	0,88417	0,222074	0,418425

Standard Decision Matrix								
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
AEFES	0,113855	0,067802	0,008722	-0,01063	0,195519	0,119607	0,045614	0,051597
CCOLA	0,1514	0,09711	0,010891	-0,01411	0,20776	0,138895	0,07427	0,091812
DARDL	0,073651	0,001403	0,010676	-0,01556	0,154127	0,073246	0,021261	0,018683
TATGD	0,116978	0,011054	0,001582	-0,00215	0,255107	0,266104	0,066998	0,129226
ULKER	0,138399	0,065437	0,007666	-0,01032	0,270696	0,346238	0,005306	0,01255
ANELE	0,069931	0,004884	0,005832	-0,01214	0,267136	0,324898	0,022411	0,0504
EDIP	0,095002	0,021106	0,862978	-0,83641	0,265332	0,314869	0,273086	0,599237
ENKAI	0,221546	0,082695	0,012059	-0,01778	0,080508	0,027389	0,013271	0,008348
KUYAS	0,38533	0,042483	0,002837	-0,00192	0,087402	0,030547	0,325555	0,210393
YYAPI	0,08148	0,003855	3,77E-05	-0,00017	0,127163	0,052761	0,317138	0,243312
AKSEN	0,132816	0,014025	0,25372	-0,42867	0,145869	0,066367	0,14801	0,124519
ODAS	0,133011	0,059688	0,016865	-0,01878	0,148196	0,068245	0,251519	0,214172

ENJSA	0,065323	0,031981	0,073426	-0,11447	0,215835	0,153707	0,246637	0,324779
NATEN	0,17221	0,07317	0,051497	-0,06325	0,089553	0,031568	0,099845	0,065081
ZOREN	0,055576	0,012152	0,080038	-0,13366	0,250923	0,249391	0,000597	0,001098
BEYAZ	0,108106	0,024053	0,009947	-0,01824	0,26481	0,312055	0,063179	0,137666
CLEBI	0,138548	0,107651	0,127548	-0,15726	0,202431	0,130075	0,144331	0,171489
PGSUS	0,092651	0,060728	0,115701	-0,16184	0,275645	0,379846	0,074623	0,190146
TLMAN	0,317794	0,069675	0,057508	-0,04959	0,076034	0,025428	0,524337	0,324243
THYAO	0,081422	0,05906	0,068221	-0,09907	0,233117	0,192956	0,082547	0,12634
DESPC	0,157702	0,003084	0,009915	-0,01763	0,197374	0,122316	0,095665	0,109624
LINK	0,653829	0,967072	0,223718	-0,043	0,044722	0,013368	0,390535	0,215858
KAREL	0,094107	0,007053	0,003502	-0,00521	0,274091	0,368743	0,013196	0,032828
LOGO	0,084948	0,02308	0,250774	-0,11319	0,186947	0,107942	0,160221	0,171061
KRONT	0,140955	0,046224	0,157608	-0,0409	0,159367	0,077938	0,223606	0,202204

Weighted Standard Decision Matrix								
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
AEFES	0,014232	0,008475	0,00109	-0,00133	0,02444	0,014951	0,005702	0,00645
CCOLA	0,018925	0,012139	0,001361	-0,00176	0,02597	0,017362	0,009284	0,011476
DARDL	0,009206	0,000175	0,001334	-0,00195	0,019266	0,009156	0,002658	0,002335
TATGD	0,014622	0,001382	0,000198	-0,00027	0,031888	0,033263	0,008375	0,016153
ULKER	0,0173	0,00818	0,000958	-0,00129	0,033837	0,04328	0,000663	0,001569
ANELE	0,008741	0,000611	0,000729	-0,00152	0,033392	0,040612	0,002801	0,0063
EDIP	0,011875	0,002638	0,107872	-0,10455	0,033167	0,039359	0,034136	0,074905
ENKAI	0,027693	0,010337	0,001507	-0,00222	0,010064	0,003424	0,001659	0,001044
KUYAS	0,048166	0,00531	0,000355	-0,00024	0,010925	0,003818	0,040694	0,026299
YYAPI	0,010185	0,000482	4,71E-06	-2,1E-05	0,015895	0,006595	0,039642	0,030414
AKSEN	0,016602	0,001753	0,031715	-0,05358	0,018234	0,008296	0,018501	0,015565
ODAS	0,016626	0,007461	0,002108	-0,00235	0,018524	0,008531	0,03144	0,026771
ENJSA	0,008165	0,003998	0,009178	-0,01431	0,026979	0,019213	0,03083	0,040597
NATEN	0,021526	0,009146	0,006437	-0,00791	0,011194	0,003946	0,012481	0,008135
ZOREN	0,006947	0,001519	0,010005	-0,01671	0,031365	0,031174	7,47E-05	0,000137
BEYAZ	0,013513	0,003007	0,001243	-0,00228	0,033101	0,039007	0,007897	0,017208
CLEBI	0,017318	0,013456	0,015944	-0,01966	0,025304	0,016259	0,018041	0,021436
PGSUS	0,011581	0,007591	0,014463	-0,02023	0,034456	0,047481	0,009328	0,023768
TLMAN	0,039724	0,008709	0,007188	-0,0062	0,009504	0,003178	0,065542	0,04053
THYAO	0,010178	0,007382	0,008528	-0,01238	0,02914	0,024119	0,010318	0,015793
DESPC	0,019713	0,000385	0,001239	-0,0022	0,024672	0,01529	0,011958	0,013703
LINK	0,081729	0,120884	0,027965	-0,00537	0,00559	0,001671	0,048817	0,026982
KAREL	0,011763	0,000882	0,000438	-0,00065	0,034261	0,046093	0,00165	0,004104
LOGO	0,010618	0,002885	0,031347	-0,01415	0,023368	0,013493	0,020028	0,021383
KRONT	0,017619	0,005778	0,019701	-0,00511	0,019921	0,009742	0,027951	0,025276

Positive Ideal and Negative Ideal Solution Values								
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
A*	0,081729	0,120884	0,107872	-2,1E-05	0,00559	0,001671	0,065542	0,074905
A-	0,006947	0,000175	4,71E-06	-0,10455	0,034456	0,047481	7,47E-05	0,000137

Positive Ideal Discrimination Measures								
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
AEFES	0,45558	1,263573	1,140241	0,000171	0,035531	0,017636	0,358087	0,468608
CCOLA	0,394429	1,182553	1,134458	0,000304	0,041534	0,02462	0,3165	0,402312
DARDL	0,525948	1,457058	1,135031	0,00037	0,018703	0,005602	0,395446	0,52663
TATGD	0,450327	1,428079	1,159379	6,11E-06	0,069159	0,099806	0,32681	0,345172
ULKER	0,415107	1,270228	1,143061	0,000161	0,079788	0,173129	0,420926	0,537814
ANELE	0,532713	1,446571	1,147969	0,000224	0,077294	0,151642	0,39364	0,47066
EDIP	0,48795	1,398207	0	1,09267	0,076045	0,142036	0,098636	0
ENKAI	0,291983	1,222066	1,131349	0,000485	0,002001	0,000307	0,408107	0,545546
KUYAS	0,112643	1,335727	1,156005	4,82E-06	0,002846	0,000461	0,061741	0,236249
YYAPI	0,51185	1,449669	1,163542	0	0,01062	0,002425	0,06708	0,197942
AKSEN	0,424147	1,419216	0,579993	0,286893	0,015986	0,004389	0,221284	0,35212
ODAS	0,423831	1,286479	1,118607	0,000541	0,016729	0,004705	0,116296	0,23168
ENJSA	0,541155	1,366244	0,974051	0,020413	0,04575	0,030773	0,120496	0,117699
NATEN	0,362433	1,248533	1,02891	0,006219	0,00314	0,000518	0,281552	0,445817
ZOREN	0,559228	1,424802	0,957807	0,027843	0,066436	0,087042	0,428598	0,559016
BEYAZ	0,465334	1,389508	1,136974	0,00051	0,075686	0,139396	0,332291	0,332886
CLEBI	0,414867	1,15407	0,84509	0,038561	0,038863	0,021282	0,225632	0,285888
PGSUS	0,492064	1,283531	0,872536	0,040841	0,083321	0,209853	0,316004	0,261492
TLMAN	0,176437	1,258316	1,013723	0,003816	0,001532	0,000227	0	0,118158
THYAO	0,511953	1,28826	0,986937	0,015283	0,055458	0,050393	0,304966	0,349424
DESPC	0,384597	1,45199	1,137057	0,000477	0,03641	0,018546	0,287124	0,374563
LINK	0	0	0,638522	0,002866	0	0	0,027973	0,229655
KAREL	0,489514	1,440059	1,154219	3,98E-05	0,082203	0,19733	0,408226	0,501279
LOGO	0,505665	1,392378	0,585616	0,019958	0,031606	0,013975	0,207156	0,28646
KRONT	0,410999	1,32494	0,777418	0,002593	0,020537	0,006514	0,141311	0,246305

Negative Ideal Discrimination Measures								
	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8
AEFES	0,005307	0,006889	0,000118	1,065492	0,010032	0,105819	0,003166	0,003985
CCOLA	0,014347	0,014312	0,000184	1,056531	0,007201	0,090714	0,008481	0,012858
DARDL	0,00051	0	0,000177	1,052809	0,023073	0,14688	0,000667	0,000483
TATGD	0,005891	0,000146	3,73E-06	1,087508	0,000659	0,020214	0,006889	0,025651
ULKER	0,010718	0,006407	9,09E-05	1,066296	3,83E-05	0,001765	3,47E-05	0,000205
ANELE	0,000322	1,89E-05	5,25E-05	1,06162	0,000113	0,004718	0,000743	0,003798
EDIP	0,002429	0,000607	1,163542	0	0,000166	0,006597	0,116016	0,559016
ENKAI	0,04304	0,010326	0,000226	1,047119	0,059498	0,194103	0,000251	8,21E-05
KUYAS	0,169902	0,002637	1,22E-05	1,088085	0,055368	0,19064	0,164996	0,068445
YYAPI	0,001048	9,39E-06	0	1,09267	0,034449	0,167163	0,15656	0,091668
AKSEN	0,009322	0,000249	0,100554	0,259779	0,026315	0,153546	0,033954	0,023801
ODAS	0,009369	0,005308	0,000442	1,044584	0,02538	0,151711	0,098378	0,070938
ENJSA	0,000148	0,001461	0,008415	0,814387	0,005589	0,079905	0,094587	0,163702
NATEN	0,021255	0,008048	0,004138	0,934025	0,05411	0,189527	0,015391	0,006397
ZOREN	0	0,000181	0,01	0,77167	0,000955	0,026591	0	0

BEYAZ	0,004311	0,000802	0,000153	1,045963	0,000183	0,007181	0,006119	0,029142
CLEBI	0,010757	0,017639	0,025405	0,720695	0,008375	0,097477	0,03228	0,045364
PGSUS	0,002148	0,005499	0,020903	0,711016	0	0	0,008562	0,055843
TLMAN	0,107434	0,007283	0,005161	0,967336	0,062257	0,196269	0,428598	0,163161
THYAO	0,001044	0,005194	0,007264	0,8495	0,002826	0,054575	0,010493	0,024509
DESPC	0,016296	4,42E-06	0,000152	1,047507	0,009573	0,103627	0,014122	0,018403
LINK	0,559228	1,457058	0,078176	0,983614	0,083321	0,209853	0,23758	0,072066
KAREL	0,00232	4,99E-05	1,87E-05	1,079525	3,78E-06	0,000193	0,000248	0,001573
LOGO	0,001348	0,000734	0,098232	0,817283	0,012293	0,115518	0,039812	0,045137
KRONT	0,01139	0,003139	0,038794	0,98881	0,021126	0,14242	0,077708	0,063193

Positive Ideal, Negative Ideal and Solution Values Table					
S^*_i		S_i		C^*_i	
S*1	1,93376	S-1	1,095813	C^*_1	0,361706
S*2	1,869949	S-2	1,097556	C^*_2	0,369858
S*3	2,016132	S-3	1,106616	C^*_3	0,354373
S*4	1,969451	S-4	1,070963	C^*_4	0,352242
S*5	2,010028	S-5	1,041899	C^*_5	0,341391
S*6	2,054437	S-6	1,035077	C^*_6	0,335029
S*7	1,815363	S-7	1,359548	C^*_7	0,428216
S*8	1,897852	S-8	1,163892	C^*_8	0,38014
S*9	1,704605	S-9	1,319123	C^*_9	0,436257
S*10	1,844756	S-10	1,242404	C^*_{10}	0,402442
S*11	1,817699	S-11	0,779436	C^*_{11}	0,300114
S*12	1,788538	S-12	1,185796	C^*_{12}	0,398676
S*13	1,793483	S-13	1,08083	C^*_{13}	0,376031
S*14	1,837695	S-14	1,110356	C^*_{14}	0,376641
S*15	2,027504	S-15	0,899665	C^*_{15}	0,30735
S*16	1,967889	S-16	1,045876	C^*_{16}	0,347033
S*17	1,739038	S-17	0,978771	C^*_{17}	0,360132
S*18	1,886701	S-18	0,896644	C^*_{18}	0,322146
S*19	1,603811	S-19	1,391941	C^*_{19}	0,464638
S*20	1,887505	S-20	0,977448	C^*_{20}	0,341174
S*21	1,921136	S-21	1,099857	C^*_{21}	0,364071
S*22	0,948165	S-22	1,918566	C^*_{22}	0,669252
S23	2,067092	S-23	1,04112	C^*_{23}	0,334958
S*24	1,744367	S-24	1,063182	C^*_{24}	0,378687
S*25	1,711904	S-25	1,160422	C^*_{25}	0,404001

Geleneksel Bir Gıda Ürünü Olarak Kandirif Peynirini Keşfetmek

Discovering Kandirif Cheese as a Traditional Food Product

Öz

Geniş bir literatüre sahip olan turizm, niş bir tür olarak gastronominin altında şarap, zeytinyağı ve peynir ile de temsil edilmektedir. Son zamanlarda bu gıdalardan olan özellikle peynirlere yönelik turistlerin artan ilgisi, festival ve etkinliklerin çoğalması ile birlikte rotaların oluşturulması aracılığıyla peynir turizmi gelişimini tetiklemiştir. Bu hızlı gelişime paralel olarak akademisyenlerin ilgisi de peynir turizmine yönelmeye başlamıştır. Dünya genelinde peynir türlerinin 1.000'den fazla olduğunu araştırmacılar dile getirmektedir. Türkiye de bu peynir çeşitlerine Ezine peyniri, Kars kaşar peyniri, Erzurum civil peyniri gibi bilinen türleri ile önemli katkılar sunmaktadır. Ancak geleneksel yöntemlerle üretimi sürdürülen keşfedilmemiş birçok peynir türünden de bahsetmek mümkündür. Keşifsel bir amaçla gerçekleştirilen bu çalışma, Erzurum yöresinde geleneksel yöntemlerle üretimi sürdürülen kandirif peynirinin üretim sürecini incelemek, sürdürülebilirliğine katkı sunarak bu peynir türünü turizme kazandırmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda sayıları gittikçe azalan sekiz kandirif peynir üreticisiyle mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak bu peynirin, sınırlı olarak sadece Kekikli köyünde uzun yıllardır üretildiği ancak çok fazla da tanınmayan, özgün ve geleneksel bir peynir türü olduğu belirlenmiştir. Kandirif peyniri, öncelikle coğrafi işaret tescili alınarak koruma altına alınmalı, sürdürülebilirliği sağlanmalı ve gerekli alt yapılar oluşturulduktan sonra bir rota ile turizme kazandırılmalıdır. Bu özel peynir, turistik bir ürün olarak görülmeli, ona gerekli değer verilmeli ve kaybolmasının önüne geçilmelidir. Bu konuda en önemli destekçiler, satış ve pazarlama çekinceleri olan kandirif peynir üreticileri olacaktır. Çünkü üreticiler, turizm aracılığıyla ekonomik kalkınmada öncü girişimciler olabileceklerini ifade etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel gıda, Kandirif peyniri, Erzurum, Kekikli köyü

Abstract

Tourism, which has a wide literature, is also represented by wine, olive oil and cheese under gastronomy as a niche genre. Recently, the increasing interest of tourists in these foods, especially cheese, has triggered the development of cheese tourism through the creation of routes along with the increase in festivals and events. In parallel with this rapid development, the interest of academics has begun to turn towards cheese tourism. Researchers state that there are more than 1,000 types of cheese around the world. Turkey also makes significant contributions to these cheese varieties with its known types such as Ezine cheese, Kars kashar cheese, Erzurum civil cheese. However, it is also possible to mention many undiscovered cheese types that are produced using traditional methods. This study, which was carried out for an exploratory purpose, was carried out with the aim of examining the production process of kandirif cheese, which is produced with traditional methods in the Erzurum region, and to introduce this type of cheese to tourism by contributing to its sustainability. In this context, interviews were conducted with eight kandirif cheese producers, the number of which is gradually decreasing. As a result, it has been determined that this cheese is a unique and traditional type of cheese that has been produced only in Kekikli village for many years, but is not very well known. Kandirif cheese should first be protected by registering a geographical indication, its sustainability should be ensured and after the necessary infrastructures are created, it should be introduced to tourism through a route. This special cheese should be seen as a touristic product, it should be given the necessary value and its loss should be prevented. The most important supporters in this regard will be kandirif cheese producers, who have sales and marketing reservations. Because producers have stated that they can be leading entrepreneurs in economic development through tourism.

Keywords: Traditional food, Kandirif cheese, Erzurum, Kekikli village

Erkan DENK

Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek
Yüksek Okulu, Erzurum, Türkiye

Atatürk University, Department of Vocational
School of Social Sciences, Erzurum, Türkiye
erkan.denk@atauni.edu.tr
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Geliş Tarihi/Received 19.03.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested 10.04.2024
Son Revizyon/Last Revision 16.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted 06.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 20.09.2024

Cite this article as: Denk, E. (2024).
Discovering Kandirif cheese as a traditional
food product. *Current Perspectives in
Social Sciences*, 28(3), 375-388.

Content of this journal is licensed under a Creative
Commons Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

Giriş

İnsanlar, hayatta kalabilmek ve varlığını sürdürebilmek için her gün gıda veya yiyecek seçmek, tedarik etmek, yemek hazırlamak ve tüketmek zorundadır (Axelson, 1986). Bu zorunluluğun yanı sıra belirli bir yere veya bölgeye bireylerin yüklediği anlamları oluşturan kültürel, tarihi ve turistik öğeler arasında gıdalar da yer almaktadır (Fusté-Forné, 2020a). Bu gıda türlerinden özellikle geleneksel olanları son zamanlarda hem tüketicilerin hem de akademisyenlerin oldukça ilgisini çekmektedir (Fibri & Frøst, 2019; Handoyo, Claudia & Firdayanti, 2018; Vanhonacker vd., 2013). Gün geçtikçe geleneksel gıdalara yönelik artan bu ilgi, ürünün kalitesi (lezzet ve tazelik durumu), tüketicilerin kişisel sağlığı, gıda güvenliği, çevreye gösterilen özen ve yerel ekonomiye destek sebebiyle tüketici tercihlerini etkilemektedir (Feldmann & Hamm, 2015). Geleneksel gıda ürünleri için şu boyutlardan söz etmek mümkündür: Temel üretim süreci belirli bir coğrafi bölgede (ulusal, bölgesel veya yerel) gerçekleştirilmektedir, geleneksel ürün; içeriği, hammaddesi ve üretim süreci açısından özgündür, ticari bir boyutu vardır ve son olarak gastronomik mirasın bir parçasıdır (Garanti & Berberoglu, 2018; Gellynck & Kühne, 2008). Dolayısıyla artan ilgiye paralel olarak beslenme alanındaki önemi bilinen ve gastronomik bir ürün olarak da kullanılabilen peynir, Dünyadaki birçok kültür için bir kimlik göstergesi olarak görülmektedir. Peynir yapımının tarihi binlerce yıl öncesine dayanmaktadır ve özgünlüğü, bağlılığı ve geleneksel olarak üretildiği bölgeyi temsil etmeye devam etmektedir. Bir parça peynir, bir yer duygusunu ve ilgili çevresel ve kültürel kimlikleri aktarma gücüne sahip olarak görülmektedir. Bu anlamda, peynir üretimi ve tüketimine ilişkin anlatılar, Dünya çapında hem kırsal hem de kentsel çevrelerde hem çağdaş hem de tarihsel olarak büyük önem taşımaktadır (Berno & Fusté-Forné, 2020).

Geniş tarihsel geçmişin ya da diğer bir deyişle gastronomik mirasın ortaya çıkarılması, keşfedilmesi sonrasında sürdürülebilirliğin sağlanarak gelecek kuşaklara aktarılması konularında özellikle yaygın olarak coğrafi işaret uygulamalarından yararlanılmaktadır. Geleneksel bir ürünü üreten üretici grubu, coğrafi işaret uygulamalarına dahil edildiğinde, menşeiyle bağlantılı yüksek kaliteli bir ürünü teşvik ederek üretim sistemlerinin sürdürülebilirliğinin artırılmasına katkıda bulunacak bir araç olarak kullanılabilir. Ayrıca bu yöntemle yerel gelenekler yaşatılabilir, doğal kaynaklar korunabilir ve üreticilere adil gelir sağlayacak koşullar oluşturulabilir (Vandecandelaere vd., 2021).

Peynir, Türkiye’de de geleneksel çeşitliliği fazla olan, üretimi yine geleneksel ve endüstriyel şekilde sürdürülen ve severek tüketilen bir süt ürünüdür ya da gıda maddesidir (Hastaoğlu, Erdoğan & Işkın, 2021). Dünya genelinde gastronomi turizmi veya peynir turizmi kapsamında spesifik olarak bilinen ve kullanılabilen bir çok peynir örneği bulunmaktadır. Bunlar; “Brie, Emmental, Gruyère, Parmesan, Gouda, Comté ve Roquefort” gibi peynir yapımında köklü bir geçmişe sahip olan yaygın olarak Avrupa ülkeleri (Fransa, İsviçre, Hollanda, vb.) peynirleridir (Fusté-Forné, 2020b). Ancak Dünya üzerinde farklı bölgelerde turizm kapsamında değerlendirilebilecek pek çok peynir türü olabileceği düşünülmekte ve çoğunun keşfedilmeyi beklediği değerlendirilmektedir.

Bu düşünceden hareketle çalışma, geleneksel yöntemlerle üretimi günümüzde sınırlı sayıda kalan aile işletmelerince gerçekleştirilen kandirif peynirine odaklanmaktadır. Amaç, üretim coğrafyası olan Erzurum iline bağlı Olur ilçesi Kekikli köyü ile sınırlı kalmış bu peynirin tanıtımını yaparak bilinirliğini arttırmak, üretim aşamalarını ortaya çıkarmak, sürdürülebilirliğine katkı sunup kandirif peynirini gastronomik bir ürün olarak turizme kazandırmaktır. Literatürde bu kapsamda bir boşluk bulunmaktadır ve çalışma bu boşluğu dolduracaktır. Ayrıca bu çalışmanın özgünlüğü, gastronomi turizmi ile birlikte düşünülebilecek olan kandirif peynirini keşfederek yörede peynir turizminin gelişimine katkı sunabileceği, kültürü ortaya çıkarabileceği ve sürdürülebilirliğin sağlanmasında coğrafi işaret tescilinin alınmasına öncülük edebileceğinde yatmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Peynir, Dünya çapında çok çeşitli tat ve formlarda üretilen, fermente süt bazlı bir grup gıda ürününe verilen genel addir. Peynir yapımının temel amacı, sütün temel bileşenlerini korumak ve farklı bir lezzet ortaya koymaktır. Son derece besleyici olmasının yanı sıra peynir, efsanevi niteliklere sahip, yüksek kaliteli bir gastronomik ürün halinde gelişmeye devam etmektedir. Hazırlığa gerek kalmadan olduğu gibi tüketilebilen peynir, aynı zamanda sandviç ve çeşitli hamur işlerinde iç dolgu malzemesi olarak kullanılabilen, rendelenerek veya doğranarak çeşni şeklinde değerlendirilebilen ve çeşitli pişmiş yemeklerin bir bileşeni olarak lezzet veren mükemmel bir hazır gıdadır (Fox & McSweeney, 2017). Son zamanlarda araştırmacılar, bu hazır gıdanın sadece beslenme açısından değil aynı zamanda turizm kapsamında da değerlendirilebileceğini belirtmektedirler (Čaušević & Hrelja, 2020; De Canio vd., 2021; Fusté-Forné, 2020b).

Bu özel gıda ürünleri tıpkı peynir gibi keşfi yapılarak ortaya çıkarılmalı, gelenek koruma altına alınarak sürdürülebilirliği sağlanmalı ve turizm kapsamında değerlendirebilmenin yolu açılmalıdır. Coğrafi işaret uygulamalarının bu konuda en önemli destekçi olduğunu belirten Vandecandelaere ve arkadaşları (2021) sürdürülebilirliğin sağlanmasında bazı ilkeler

önermişlerdir. Otantik sayılabilecek bu özel ürünlerde sürdürülebilirliği bir durum değil iyileştirme süreçlerini kapsayan uzun bir yol olarak değerlendirilmesini öneren araştırmacılar, güçlü bir yönetim sistemiyle paydaşların tamamının sürece dahil edildiği tek çerçevede kapsayıcı ve katılımcı bir üretim modelini tavsiye etmektedirler. Böylelikle ürüne karşı olan bağlılığın artacağı ve çoklu katılımla kolektif bir organizasyonun sürdürülebilirliği sağlayacağı ifade edilmektedir. Coğrafi işaret, Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (WIPO) tarafından belirli bir coğrafi kökene sahip olan ve bu kökene özgü niteliklere veya itibara sahip olan ürünlerde kullanılan bir işaret ya da tescil uygulamaları olarak tanımlanmaktadır (WIPO, 2024). Özellikle turizm kapsamında özel olarak ise gastronomi turizminde yaşanan bölgedeki geleneksel veya yerel lezzetin aynı kalitede turiste sunulması ve o bölge ürünlerinin coğrafi işaret tescili ile korunması önemli görülmelidir. Çünkü coğrafi işaret tescili alan ürünler, turist kitlelerini bölgelere çekmekte, sürdürülebilirliği sağlamakta ve bölgesel kalkınmayı destekleyerek ülkenin küresel turizm pastasından daha fazla pay almasına katkı sunmaktadır. Böylece geleneksel ve yerel üretimin gelecek nesillere aktarılması sağlanırken kırsal alanların ekonomik olarak kalkınması da turizm aracılığıyla teşvik edilmektedir (Ciani, Mason & Moretti, 2019; Yıkılmış ve Ünal, 2016). Yakın zamanda yapılan bir araştırmada coğrafi işaret tescil uygulamalarının bölgenin kültürünü, gelenek ve göreneklerini, turistik varlıklarını, kültürel mirasını koruduğunu ve sürdürülebilirliği desteklediğini ortaya koyarken aynı zamanda özellikle geleneksel gıdaların bölgede gastronomi turizminin gelişimini de tetiklediğini tespit etmiştir. Hatta bu ürünlerin bölgede turizmi geliştirmek adına pazarlama faaliyetlerinde turistik ürün olarak değerlendirilmesi önerilmektedir (Pamukçu vd., 2021).

Türkiye, yedi bölgeden oluşmaktadır ve bu bölgeler peynir çeşitliliği açısından oldukça zengin bir potansiyele sahiptir. Bölgelerdeki peynir zenginliğini kimi araştırmacılar 150 çeşitten fazla (Çakmakçı & Salık 2021) olarak ifade ederken, kimi araştırmacılar 208 çeşit geleneksel peynir türünün varlığından bahsetmektedir. Hatta son yapılan bir çalışmada ise Türkiye'nin yedi bölgesinden 287 çeşit geleneksel peynir çeşidinin olduğu ileri sürülmüştür (Denk, 2023). Bu peynir zenginliğinin bilinirliğinin artırılması ve turizme kazandırılması önemli olarak görülmekte ve değerlendirilmektedir. Tablo 1'de Türkiye'nin bazı bölgelerinde ön plana çıkmış üretimi devam eden ve severek tüketilen peynir türlerinden örnekler verilmiştir.

Bölge Adı	Peynir Örnekleri
Marmara	Ezine Beyaz Peyniri, Malkara Eski Kaşar Peyniri, Edirne Beyaz Peyniri, Kırklareli Kaşar Peyniri, Mihaliç Kelle Peyniri, Kirli Hanım Peyniri, Sepet Peyniri, Dil Peyniri
Ege	İzmir Tulum Peyniri, Afyon Dinar Peyniri, Didim Çoban Peyniri, Uşak Köy Peyniri, Ödemiş Yağlı Peyniri, Derecik Peyniri
Akdeniz	Kozan Peyniri, Antalya Testi Peyniri, Dolaz Peyniri, Elbistan Kelle Peyniri, Antakya Carra Peyniri
İç Anadolu	Çankırı Küpecik Peyniri, Ayaş Basma Peyniri, Karaman Divle Obruğu Tulum Peyniri, Konya Yeşil Peyniri, Nevşehir Çömlek Peyniri,
Karadeniz	Bolu Mengen Peyniri, Aybastı Beyaz Peyniri, Ordu Mesudiye Gilik Küp Peyniri, Kargı Tulum Peyniri, Kolot Peyniri, İmansız Peynir, Külek Peyniri, Gümüşhane Deleme Peyniri
Doğu Anadolu	Erzincan Tulum Peyniri, Erzurum Civil Peyniri, Hakkari Yüksekova Çirek Peyniri, Muş Kaşar Peyniri, Van Otlu Peyniri, Kars Gravyer Peyniri, Ardahan Gorcolo Peyniri, Tunceli Pertek Tandır Peyniri
Güneydoğu Anadolu	Diyarbakır Örgü Peyniri, Antep Peyniri, Siirt Otlu Peyniri, Urfa Peyniri

Tablo 1. Türkiye'nin Yedi Bölgesinden Farklı Peynir Örnekleri

Kaynak: Denk, 2023.

Tablo 1 değerlendirildiğinde Türkiye'nin yedi bölgesinde de peynir çeşitliliği ve zengin potansiyel açık şekilde ortaya çıkmaktadır. Ancak sahip olunan bu gastronomik miras henüz istenilen ekonomik katma değeri yaratamamakta ve turizm açısından da değerlendirilememektedir (Cihangir & Demirhan, 2020; Denk, 2023; Oğan & Çelik, 2023). Bu yüzden var olan potansiyelin farkına varılmalı, peynirler kayıt altına alınmalı, sürdürülebilirlikleri sağlanmalı ve yöreler ile olan kuvvetli kültürel bağları turizm kapsamında mutlaka değerlendirilmelidir.

Çalışma alanı olarak seçilen Erzurum, Doğu Anadolu bölgesinde yer almaktadır ve Türk mutfağı genel kültürünün izlerini taşımaktadır. Bu kültürel izleri, çeşitli et yemekleri, yoğurtlu çorbalar, şifalı olduğuna inanılan sebze ve otlardan yapılan

yemekler ile birlikte peynir çeşitlerinde görmek mümkündür (Şengül, Çakır & Çakır, 2015). Şekil 1 Erzurum mutfağındaki zenginliği resmetmektedir. Mutfağındaki bu ürün çeşitliliğinin arkasında yatan temel etmen ise Erzurum'un geçmişteki kültürel zenginliğidir. Bu kültürel zenginlik Erzurum mutfağında bir birinden lezzetli ürünlerin ortaya çıkmasını teşvik etmiştir (Mil & Denk, 2015).

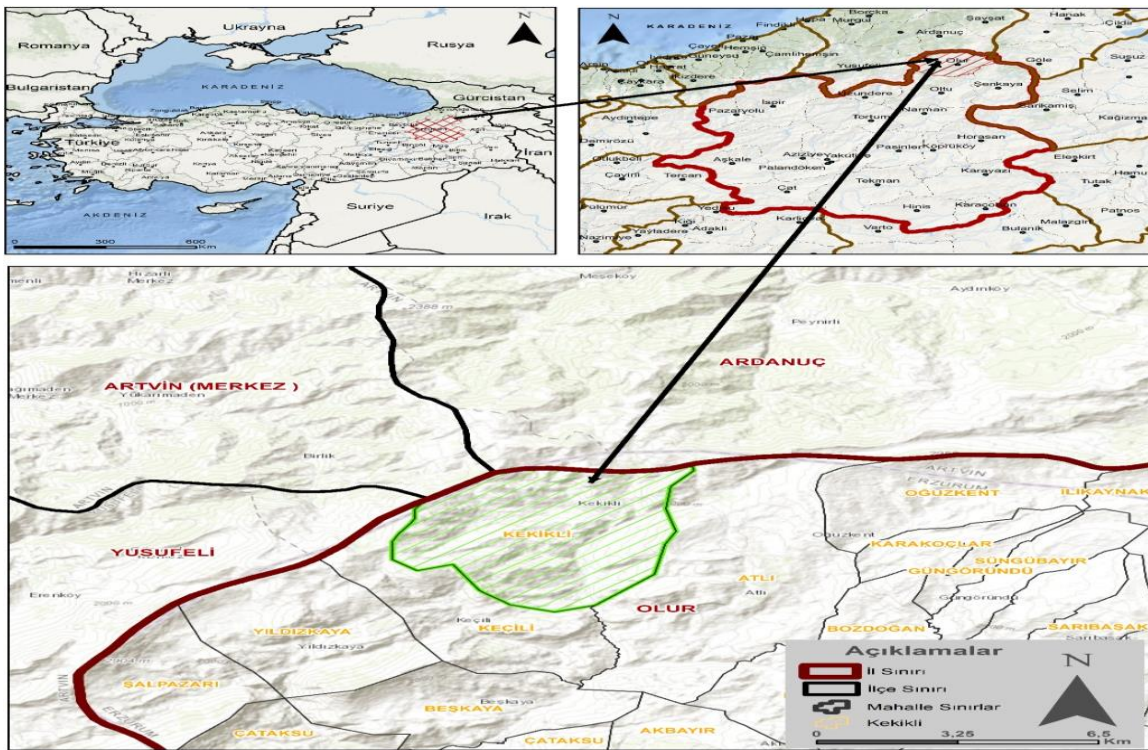
Şekil 1. Erzurum mutfak kültüründen bazı gıda ve yemek örnekleri

Kaynak: Yazar fotoğraf arşivinden

Denk (2023) çalışmasında Erzurum yöresine ait 6 farklı geleneksel peynir çeşidi tespit etmiştir. Bu geleneksel peynir türlerinden birisi de üretimi kısıtlı miktarda ve az sayılabilecek üreticiler tarafından gerçekleştirilen kandirif peyniridir. Çalışma konusu kandirif peyniri, Erzurum yöresinde Olur ilçesine bağlı çok küçük bir köy olan Kekikli'de hala geleneksel yöntemlerle üretilmektedir. Üretici sayısı oldukça azalmıştır ve yok olma tehdidiyle karşı karşıyadır. Bu yüzden çalışma için seçilen kandirif peynirinin aynı zamanda tanıtılması, sürdürülebilirliğinin sağlanması, üreticilerin karşılaştığı sorunlar varsa tespit edilmesi ve gastronomi turizmi kapsamında veya bir niş pazar olarak peynir turizmine kazandırılması çalışmada amaçlanmıştır. Besin değeri açısından zengin, tuz oranı düşük seviyede olan kandirif peyniri (Özdemir vd., 2022), sınırlı bir bölgede, uzun yıllardır kendisine özgü yöntemlerle üretilmekte ve tüketilmektedir. Ancak çok fazla bilinmemektedir. Bu kapsamda peynirin bilinirliğinin artırılması ve kayıt altına alınması da çalışmada hedeflenmiştir.

Yöntem

Bu çalışmanın amacı, Erzurum ilinin Olur ilçesi Kekikli köyünde üretimi geleneksel yöntemlerle sürdürülen kandirif peyniri üreticilerinin uyguladıkları peynir üretim sürecini incelemek, tüketim ve sunum kültürlerini ortaya çıkarmak, varsa üretim sorunlarını belirlemek ve üreticilerin turizme bakış açılarını resmetmektir. Bununla birlikte kandirif peynirinin sürdürülebilirliğinin sağlanarak turizme kazandırılması da hedeflenmiştir. Kandirif peyniri üretiminin gerçekleştiği tek merkez olan Kekikli köyü, Erzurum ilinin Karadeniz bölgesine sınırı olan Olur ilçesine bağlı Artvin şehri sınırında bulunan 50 haneli ve 110 kişinin yaşadığı bir merkezdir (www.cip.tuik.gov.tr/). Çalışmanın gerçekleştirildiği merkez Şekil 2'de gösterilmektedir.

Şekil 2. Kandirif peyniri üretim bölgesi, Kekikli köyü

Bu çalışma, Kekikli köyünde ikamet eden ve hala kandirif peyniri üreten üreticilerle yapılan yarı yapılandırılmış mülakatlara dayanan nitel bir tasarım kullanılan araştırmadır. Araştırmada kullanılan bu nitel tasarım, katılımcıların araştırılan konuya bakış açılarını ifade etmelerine imkan tanıyarak araştırmacıların önceki çalışmalarla ilişki kurmalarına ve onları derinlemesine anlamalarına olanak sağlar (Scanlan, 2020). Çalışmada yapılan görüşmeler, 1-7 Mart 2024 tarihleri arasında Kekikli köyüne yapılan saha ziyaretleri sırasında gerçekleştirilmiştir. Köyde peynir üretimini sayıları azalmasına rağmen hala sekiz aile gerçekleştirmektedir. Bu sekiz ailenin tamamının evlerine ziyaretler gerçekleştirilmiş ve tamamıyla görüşmeler sağlanmıştır. Görüşmelerde üreticilere demografik özellikleri belirleyici soruların yanı sıra ne kadar süredir kandirif peyniri ürettiğini, peynirin üretim basamaklarını ve servis sunum şekillerini, varsa üretim sorunlarını ve köylerinde turizmin gelişimine bakış açılarını keşfetmeye yönelik açık uçlu sorular yöneltilmiştir. Verilen cevaplar katılımcıların onayıyla kayıt altına alınmış daha sonrasında bu yanıtlar yazıya aktarılmıştır. Elde edilen yazı dökümleri içerik analizine tabi tutularak bulgular bölümünde tablo haline getirilmiş ve okuyucunun daha iyi anlayabilmesi için yorumlanmıştır. İçerik analizi, olguları tanımlamak ve ölçmek, verilerden tekrarlanabilir ve geçerli çıkarımlar yapmak, bilgi ve yeni anlayışlar sağlamak için yaygın olarak kullanılan sistematik ve nesnel bir analiz yöntemidir (Krippendorff, 2018). Aynı zamanda içerik analizi, görüşmelerden elde edilen düşünceleri belirlemek amacıyla bireysel algıları araştırırken uygun olarak görülmekte ve değerlendirilmektedir (Yan vd., 2022). Görüşme analizleri üç ana kategori altında toplanmıştır. Bu kategorilerden ilki kandirif peynir hakkında genel bilgileri ve tüketim alışkanlıklarını içerirken ikinci kategori kandirif peynirinin üretim sürecini, üçüncü ve son kategori ise yerel üreticilerin turizm hakkındaki görüşlerini ortaya koymaktadır.

Araştırmada kullanılan verilerin toplanabilmesi için gerekli olan etik kurul izin belgesi Atatürk Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu Başkanlığı tarafından 13.02.2024 tarihinde gerçekleştirilen 4. oturumda ve 58 karar sayı numarası ile alınmıştır.

Bulgular

Kandirif peynir üretimi ile ilgili olarak Kekikli köyünde uzun yıllardır peynir üretimini sürdüren 8 aile ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Kekikli köyünün kış ve bahar ayları görünümü Şekil 3'te yer almaktadır.

Şekil 3. Kekikli köyü görünümü

Kekikli köyü Erzurum ilinin Olur ilçesine bağlıdır. Salaçur deresinin geçtiği vadi üzerinde kurulu olan köy Artvin merkez ve Ardanaç ilçelerine sınır konumundadır.

Araştırma kapsamında görüşmelerin yapıldığı kandirif peyniri üreticilerinin demografik özellikleri Tablo 2’de yer almaktadır.

Üreticiler	Cinsiyet	Yaş	Eğitim	Meslek
Ü1	Kadın	59	Okur-yazar değil	Ev Hanımı
Ü2	Kadın	52	İlkokul	Ev Hanımı
Ü3	Kadın	41	İlkokul	Ev Hanımı
Ü4	Kadın	70	Okur-yazar değil	Ev Hanımı
Ü5	Kadın	53	İlkokul	Ev Hanımı
Ü6	Kadın	46	İlkokul	Ev Hanımı
Ü7	Kadın	55	İlkokul	Ev Hanımı
Ü8	Kadın	50	Ortaokul	Ev Hanımı

Tablo 2. Kandirif Peynir Üreticilerinin Demografik Özellikleri

Katılımcıların tamamı kadın ve ev hanımıdır. Diğer demografik özellikleri değerlendirildiğinde kandirif peyniri üreticilerinin 41 ile 70 yaş aralığında olduğu ve eğitim seviyelerinin ortaokul ve altı düzeyde şekillendiği, hatta iki üreticinin okuma ve yazma bilmediği de belirlenmiştir. Ayrıca kandirif peynir üreticilerinin üretim tecrübeleri 15 yıl ile 55 yıl arası değişiklik gösterdiği tespit edilmiş olup tamamı çiftçilik ve hayvancılık ile geçimlerini sağlamaktadırlar.

Üreticiler ile gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen ilk kategori öncelikle peynir hakkında genel bilgilerin yer aldığı sorulara verilen cevapları içermektedir ve Tablo 3’te bunlar katılımcıların verdikleri cevaplardan birebir alıntılar ile yer almaktadır.

SORULAR	Ü1	Ü2	Ü3	Ü4
Erzurum kadirif peyniri	"39 yıl." "Annemden"	"35 yıl." "Annemden"	"15 yıl" "Kayınvalidemden"	"55 yıl" "Annemden"
üretimini kaç yıldır sürdürüyorsunuz ve yapımını kimden öğrendiniz?	Ü5 "23 yıl" "Komşumdan"	Ü6 "30 yıl" "Ananemden"	Ü7 "40 yıl" "Ananemden"	Ü8 "30 yıl" "Kayınvalidemden"
hakkında bildiğiniz bir hikayesi/tarihi geçmiş var mıdır?	Ü1 "Bildiğim bir hikayesi yok. Ancak bizim köyümüze özgü bir peynir olduğunu biliyorum hatta sadece bizim köyümüzde üretilmektedir"	Ü2 "Hiç duymadım bir tarihi geçmişinin olduğunu. Ancak yöremizde közde kızartma anlamına gelen kadiriften isminin geldiğini söyleyebilirim"	Ü3 "Bir hikayesi yoktur. Ama ismi közde veya ateşte kızartma olarak bilinen kadiriften gelmektedir"	Ü4 "Yok, duymadım hiç. Annemden öğrendiğimden beri yapıyorum"
	Ü5 "Hiç duymadım geçmiş ile ilgili bir hikaye. Ama sadece köyümüzde yapılıyor diye biliyorum ve ismi de ateşte kızartma olarak bilinen kadiriften gelmektedir"	Ü6 "Köyümüze özgü bir peynir olduğunu biliyorum. Yani başımızdaki köyde yapılmıyor mesela"	Ü7 "Ben bir hikaye duymadım. Ananem de annesinden öğrenmiş yapımını ben de ananemden öğrendim. Atalarımızdan kalan bir peynir"	Ü8 "Bir hikayesi yok ama uzun bir geçmişi var. Bizim köyümüzde yapılıyor sadece çünkü ve ismi de közde kızartma olarak bilinen kadiriften gelmekte"
hangi öğünlerde tüketirsiniz?	Ü1 "Sabah kahvaltılarında sofranızın vazgeçilmezidir"	Ü2 "Sabah kahvaltısında yeriz. Ama misafirimiz olursa günün her saati de yiyoruz"	Ü3 "Kahvaltı sofralarında mutlaka yerini alır sıcak sıcak"	Ü4 "Kahvaltıda yeriz. Ancak misafirimiz geldiğinde ikram için akşam yemeğinden sonra çayın yanında da ikram ederiz"
	Ü5 "Kahvaltıda yeriz. Özel misafirimiz gelirse ona ikram etmek için de mutlaka saklarız"	Ü6 "Sabah kahvaltıda mutlaka yeriz"	Ü7 "Genelde sabah kahvaltıda yeriz. Misafirimiz varsa ikram edeceksek günün her saati de ikram ederiz. Akşamları mesela yemekten sonra çay ile ikram ederiz."	Ü8 "Sabah kahvaltıda çok güzel olur. Genelde kahvaltıda yeriz. Bazen misafirlerimize akşam ezanında sonra da çayın yanında ikram ederiz"
tüketirken veya servis ederken nelere dikkat edersiniz?	Ü1 "Peyniri sobada yanan ateşin veya korun karşısında tekerlek şekliyle tutup kızartırız ve sonrasında keserek sade şekilde servis ederiz"	Ü2 "Yanmaz teflon tava içine dilimlenen peynirler dizilir ve çift taraflı soba üzerinde veya ocaktaki ateşle ısıtılan tavada pişirilir ve bu şekilde sade ve sıcak olarak ikram edilir"	Ü3 "Sade olarak servis ederiz. Ama öncesinde sobada kor ateş karşısında veya tavada kızartılarak ikram edilir. Önce peynirin tadına bakarak yemeğe başlanılır"	Ü4 "Eskiden sobada kor ateşin karşısında kızartarak servis ederdik. Ama şimdi tavalar çıktı, borcam cam tepsi çıktı. Bunların içinde, tavada kızartarak veya cam tepsi içine dizilerek kuzinede ya da fırında peynir kızartılır ve sıcak ikram edilir"
	Ü5 "Cam tepsi içine güzelce dizerim. Sonrasında fırında veya kuzine dediğimiz sobada kızartılarak sofrada ortaya koyarak sade bir şekilde sıcak servis ederiz"	Ü6 "Eskiden soba ateşinin karşısında kızartarak sonra dilimlerdik. Şimdi cam tepsilere veya küçük fırın tepsilere dilimleyerek fırına sürüyoruz ve pişiriyoruz. Daha sonra pişince ya tabağa porsiyon olarak koyarız ya da ortaya koyup herkesin sofrada ortadan almasını isteriz"	Ü7 "Normal fırında kızartıyoruz. Ya da tava içine dilimleyerek tavada ocak üzerinde kızartabiliyoruz. Tavayı veya tepsiyi ortaya konularak ikram ederiz. Önce peynirin tadına bakılır sıcak sıcak."	Ü8 "Borcamin içine dilimlerim önce peyniri. Daha sonra fırına sürerek 5-8 dakika kızartırım. Sonrasında sofrada ortaya sıcak olarak bırakırım"

Tablo 3. Kadirif Peyniri Hakkında Genel Bilgiler ve Üreticilerden Alıntılar

Tablo 3'e göre üreticilerin ne kadar süredir kendirif peyniri üretimi gerçekleştirdiklerine yönelik verdikleri cevaplara bakıldığında küçük yaşlarda bu üretimi deneyimlemeye başladıkları ve öğrendikleri söylenebilir. Üreticilerin çoğu annelerinden bu peynir üretimini öğrendiği gibi ananesinden, kayınvalidesinden ve komşusundan öğrenen bireylerin olduğu da belirlenmiştir.

Kendirif peyniri hakkında üreticilerin bildiği veya duyduğu herhangi bir hikaye yoktur. Ancak isminin yörede "közde kızartma" anlamında kullanılan kendirif kavramından geldiğini belirten üreticiler bulunduğu gibi sadece Kekikli köyünde kendirif peynirinin üretildiğini de dile getirmişlerdir. Yakın köylerde de yapılan ziyaretlerde kendirif peynirinin Kekikli köyünde yapıldığını belirten görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Sabah kahvaltılı sofralarının vazgeçilmezi olan kendirif peyniri aynı zamanda günün her saatinde misafirlere sıcak olarak ikram edilmektedir. Özellikle akşam yemeğinden sonra çay sohbetlerinde de yaygın olarak tercih edilmektedir. Sobada yanan kor ateşin karşısında kızartıp dilimleyerek, yüksek ısıda yanan sobanın üzerinde teflon tava içine dilimlenerek veya kuzine özelliği olan sobada tepsi içine dilimlenip peynir kızartılarak tüketilmektedir. Ayrıca cam tepsilerin içinde dilimlenip fırında 5-8 dakika da kızartılıp sofrada tüketilecekse ortaya sade bir şekilde sunulduğu gibi tabaklara yine sade şekilde porsiyonlanarak ikram edilmektedir. Sıcak olarak servis edilmesi ve tüketilmesi önemlidir. Aşağıdaki Tablo 4'de ise kendirif peynirinin üretim aşamaları ve sürecine yönelik üretici görüşlerine yer verilmiştir.

SORULAR	Ü1	Ü2	Ü3	Ü4
Erzurum kendirif peyniri	"İnek sütünü kullanırız ama yağ oranının yükseldiği Ağustos, Eylül, Ekim aylarındaki süt daha uygundur"	"Yağlı inek sütü kullanırız. Ama Ağustos-Ekim arası sütle peynir, daha güzel ve dayanıklı oluyor"	"İnek sütü kullanıyoruz ancak yağ oranının yüksek olması gerekiyor"	"Yağlı inek sütünden yaparız. Ağustos, Eylül, Ekim ayları çok güzel süt oluyor ve bu zamanda yapılan peynirler daha lezzetli oluyor. Daha da uzun süre dayanabiliyor"
yapımında hangi tür süt tercih edersiniz ve üretim basamaklarını kısaca anlatır mısınız?	Ü5 "İnek sütü kullanıyoruz"	Ü6 "İnek sütü kullanıyoruz. Yağlı olmalı ama. Üç aylık bir dönem var Ağustos-Ekim arası. Bu dönemdeki sütler ile güzel peynir oluyor"	Ü7 "Yağlı inek sütünden peynirimizi yaparız. Ama şunu belirtmek isterim ki Ağustos ve Ekim arasında meralarda otlayan ineklerin sütüyle daha güzel ve dayanıklı peynir oluyor. Öncesi de yapıyoruz bazen ama bu dönemde yaptığımız kalitede olmuyor maalesef"	Ü8 "Yağlı inek sütünden kendirifi yaparız. Özellikle Ağustos, Eylül ve Ekim aylarındaki sütler bu peynir için daha uygun oluyor"
(Üretim aşamaları için lütfen Şekil 4 bakınız)				
ile üretilen veya yapımında kullandığınız başka ürünler var mıdır?	Ü1 "Sadece peynir olarak tüketiyoruz. Başka bir ürün yapmıyoruz bu peynirle"	Ü2 "Başka bir yemek veya hamur işi yapmıyoruz. Ama yapımında çıkan suyu da lor olarak değerlendiriyoruz"	Ü3 "Yok sadece peynir olarak tüketiyoruz. Başka bir yemekte içine malzeme olarak kullanmıyoruz"	Ü4 "Sadece peynir olarak yiyoruz. Ancak peynir suyunu da değerlendiriyoruz. Bu suyu kaynatıp krem peynir yapıyoruz. Bu krem peyniri böreklerde, poğaçalarda kullanıyoruz"
	Ü5 "Sade peynir olarak tüketiyoruz"	Ü6 "Başka bir yemek yapımında kullanmıyoruz. Bu arada peynir altı suyundan da krem peynir yapıyoruz. Bu peyniri kahvaltılı sofralarında, poğaçalarda, hamur işlerinde kullanıyoruz"	Ü7 "Yok başka yemekte kullanmıyoruz. Yaparken arta kalan suyunu değerlendiriyoruz ama. Bu suyu kaynatıp krem peynir gibi kendirif loru elde ediyoruz. Bunu sigara böreğinde, tepsi böreklerinde"	Ü8 "Başka bir şey yapmıyoruz. Lezzetli peynirimizi sıcak sıcak peynir olarak afiyetle yeriz"

	<u>Ü1</u>	<u>Ü2</u>	<u>Ü3</u>	<u>Ü4</u>
ticari amaçlı mı yoksa kendi ihtiyacınızı karşılamak için mi üretiyorsunuz?	“Sadece kendi kendi ihtiyacımız için üretim yapıyorum”	“Kendi ailem için üretiyorum peynirimizi. Ticari amaçlı üretebilirim ama nasıl satacağız?”	kullanıyoruz. “Sadece kendimiz için peynir yapıyoruz. Gurbetteki akrabalarımıza da kargo ile gönderiyoruz”	“Kendi ihtiyacımız kadar peynir üretiyorum”
	<u>Ü5</u>	<u>Ü6</u>	<u>Ü7</u>	<u>Ü8</u>
	“Ailem için peynir üretiyoruz. Şehir dışındaki bazı akrabalarımıza da kargo ile gönderiyoruz”	“Kendimize yetecek kadar peynir üretiyoruz. Kazanç sağlamak isterim ama nasıl ve kime satış yapabiliriz bilmiyorum”	“Kendimiz için ve çocuklarımız için üretiyorum. İstanbul’da ve İzmir’de çocuklarımız var. Torunlarımız da çok severek yiyorlar. Onlar için de üretiyoruz”	“Sadece kendi evimiz için peynir yapıyoruz. Tabi akrabalarımızdan da isteyenler oluyor. Bazen onlar için de üretiyoruz”
üretimde herhangi bir sorun yaşar mısınız? (Malzeme temini, ekipman eksikliği, vb.)	<u>Ü1</u>	<u>Ü2</u>	<u>Ü3</u>	<u>Ü4</u>
	“Ben bu peynir yapımını annemden öğrendim. Ancak benim kızım üniversite okudu, evlendi, şimdi İstanbul’da oturuyor ve öğretmen olarak çalışıyor. Ben peynir yaparken beni izlerdi, yardım ederdi ama biz peyniri yaparken her sene burada olmuyor ve telefon edip -anne bize peynir yapmayı unutmayın- diyor. Ben yapabiliyorum, ne kadar ömrümüz var bilmiyorum tabi ama hadi diyelim 5 bilemedin 10 sene daha. Ben öldükten sonra peki peyniri kim yapacak?”	“Sütümüz bol. Sorun yok. Güzel peynir üretimi için zamanını beklemek gerekir ama. Ayrıca bazen Nadiye ablaya hayvanları otlatırken yardımcı olurum hatta sütler gecikmesin diye yaşlandığı ve çocukları da burada olmadığı için süt sağılmasında yardıma giderim”	“Herhangi bir sorun yok. Sütümüz olsun yeter. Ancak peynir yapan aileler azalıyor. Devam etmesi için çözüm bulunmalı”	“Herhangi bir sorun yok. Ama gelecekte bu peyniri kim yapacak bilmiyorum. Çünkü çocuklarımız hep dışarıda veya gurbette”
	<u>Ü5</u>	<u>Ü6</u>	<u>Ü7</u>	<u>Ü8</u>
	“Malzeme olarak herhangi bir sorunumuz yok. Ama peyniri yapanlar azalıyor maalesef”	“Peynir yapımında herhangi bir sorunumuz yok”	“Peynir yaparken herhangi bir sorun ile karşılaşmıyoruz”	“Yok. Bir sorun ile karşılaşmıyorum. Sütümüz olsun yeterli. Bazen komşularıma da peynir yaparken yardımcı oluyorum.”

Tablo 4. Kandırif Peyniri Üretim Aşamaları Hakkında Bilgiler ve Üretici Alıntıları

Tablo 4 değerlendirildiğinde kandırif peyniri üretiminde inek sütü kullanılmaktadır. Ancak üreticiler yağ oranının en yüksek olduğu zaman dilimi olarak ifade ettikleri Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında toplanan sütlerin peynirin daha lezzetli ve dayanıklı olabilmesi için tercih edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Tamamı Şekil 4’te belirtildiği gibi üretim basamaklarını sıralamıştır. Anlatılarda bariz bir farklılık yoktur. Üreticiler kandırif peynirini sadece peynir olarak tüketmekte olup başka bir ürünün üretiminde ana veya yardımcı malzeme olarak değerlendirmemektedir. Ancak üretim sırasında kalıplarda bekletilirken oluşan peynir altı suyunu üreticiler, tekrar kaynatıp krem peynir elde etmektedir. Bu peynire “kandırif loru” adını verdikleri gibi tepsi böreklerinde, poğaçalarda ve hamur işlerinde iç harç olarak kullanmaktadırlar.

Aşama1: Sağılan inek sütü 1,5-2 gün bekletilerek ekşimesi sağlanır

Aşama2: Taze sağılan aynı miktar süt ile ekşiyen sütün karıştırılması, ısıtılması ve 35-40°C'de şirden mayası veya ticari maya ile mayalanması

Aşama4: Yuvarlak kalıplara alınarak tuzlanması ve 2 gün bekletilip tersinin de tuzlanıp 2 gün daha bekletilmesi

Aşama3: Mayalanan ve ısıtılan sütün pıhtılaşarak hamur kıvamına gelmesi

Aşama5: İçinin kuruması için ahşap ambarlarda açık şekilde 15 ile 30 gün arası bekletilmesi

Aşama6: Ahşap ambarlarda kuruyan kendirif peynirinin görünümü

Aşama8: Fırında 5-8 dakika kızaran kendirif peyniri sıcak bir şekilde sofranın ortasına servis edilir

Aşama7: Kurumuş kendirif peynirinin dilimlenmesi, cam tepsiye dizilip kuzine fırına konulması

Şekil 4. Kendirif peynirinin üretim ve servise hazır hale getirilme aşamaları

Kandırif peyniri üreticileri peyniri sadece kendi ihtiyaçları, aile üyeleri ve şehir dışındaki akrabaları veya çocukları için üretmektedirler. Ticari amaçla üretim, satış ve pazarlama kaygıları sebebiyle maalesef gerçekleştirilmemektedir. Ancak ekonomik olarak kazanç elde etmek isteyen, bu amaçla kandırif peyniri üretimi yapmak isteyen bireylerin olduğu da belirlenmiştir.

Kandırif peynir üretiminde üreticiler herhangi bir sorun yaşamamaktadır. Ancak kandırif peynir üretiminin devam ettirilmesi konusunda üreticilerin çekincelerinin de olduğu açıktır. Yaşının ilerlediğini belirten bir üretici gelecekte kendisinin ömrü bittikten sonra peynirin nasıl üretileceğini “Ben öldükten sonra peki peyniri kim yapacak?” (K1) sorusuyla bu çekinceyi dile getirmiştir. Kandırif peynirinin kızartıldıktan sonra farklı görünümlerini Şekil 5’te görmek mümkündür.

Şekil 5. Kandırif peynirinin kızarmış farklı görünümleri

Şekil 5’te kandırif peynirinin kızartıldıktan sonra eğer kişiye özel servis edilecekse porsiyonlanmış şekilde sunumu ve yine teflon tavada alttan yüksek ısıda soba üzerinde kızartılmış görünümü yer almaktadır.

Kekikli köyünde ikamet eden ve kandırif peyniri üretimini uzun yıllardır sürdüren üreticilerin turizme bakışları ve yöreye gelebilecek olan yerli veya yabancı turistlerle peynir üretimini gerçekleştirme hakkındaki görüşleri Tablo 5’te yer almaktadır.

SORULAR		Ü1	Ü2	Ü3	Ü4
Erzurum Kandırif peyniri		“Evet köyümüzde turizm gelişirse turistler köyümüze gelirler, peynirimiz daha fazla kişi tarafından bilinir ve örgü işlerimizi de onlara sunarız ve hatta satarak para da kazanabiliriz”	“Çok iyi olur. Az önce de dedim ya daha fazla peynir üretir ve onlara satıp para kazanabiliriz. Çünkü gerçekten maaşlarımız yetmiyor. Bize de ek gelir olur. Dediğiniz gibi turizm de gelişir ve daha çok turist gelir. Biz de onlara peynirimizi satarız”	“Gelsinler tabi ki. Onlara da peynir yapımını gösterir ve öğretirim. Peynirin bilinirliği de artar. Faydalı olur, para da kazanabiliriz”	“Gelsinler tabi. Ama nasıl anlaşacağız onlarla. Ben İngilizce bilmem ki. Eşim de bilmez. Torunum olsa o konuşur turistlerle”
	İçin yerli veya yabancı turistler yöreye gelse onlara da yapımını gösterir ve birlikte peynir yapar mısınız?	Ü5	Ü6	Ü7	Ü8
		“Tabi gelmelerini isterim. Peynirin nasıl yapıldığını sütün sağımından peynir olana kadar anlatır ve gösteririm. Misafir de ederim evimde. Boş odalarımız var zaten evimde”	“Turistlerin gelmesini isterim tabi. Birlikte peynirin yapımını gösteririm. Biz de fazla peynir üretilen gelen turistlere satarız. Para da kazanabiliriz”	“Turistler gelirse beraber peynir yaparım tabi. Ama peynirimiz çok bilinmiyor ki. Nasıl gelsinler buralara?”	“Çok güzel olur. Peynirimiz hem tanıtılmış olur hem de para kazanabiliriz. İsterim tabi köyümüzde turizm gelişsin”

Tablo 5. Kandırif Peyniri Üreticilerin Turizm Hakkındaki Görüşlerinden Alıntılar

Tablo 5’e göre üreticiler köylerinde yerli ve yabancı turistleri görmek, onları ağırlamak ve onlarla birlikte kandırif peynirini üretmek istemektedir. Kısaca köylerinde turizmin gelişmesine olumlu yaklaşmaktadırlar. Turizmin gelişimi ile kendilerinin de kazanç elde edebileceklerini, aile gelirlerine katkı sunabileceklerini, kendi evlerinde misafir edebileceklerini, hatta örgü işlerini

de peynir satışlarına ilave edebileceklerini dile getiren üreticiler bulunmaktadır. Ayrıca özellikle yabancı turistlerle iletişim kurmada sorun yaşayabileceklerinin de farkındadırlar.

Sonuç ve Öneriler

Geleneksel gıdalara yönelik çalışmalar gastronomi turizminin de gelişim göstermesiyle birlikte daha da yaygınlaşmaktadır. Niş turizm türü olarak peynir de son zamanlarda artan bu ilginin odaklandığı ürünlerden birisidir. Çalışma bu kapsamda üretimi hala geleneksel yöntemlerle gerçekleştirilen bir peynir türü olan Türkiye'nin Erzurum ili Olur ilçesi Kekikli köyüne özgü kandirif peyniri üzerine gerçekleştirilmiştir. Günümüzde geleneksel yöntemlerle üretimi sürdürülen kandirif peynirinin üretim sürecini ortaya çıkarmak, kayıt altına alınarak sürdürülebilirliğine katkı sunmak ve bu özel peynir türünü turistik bir ürün olarak peynir turizmine kazandırmanın hedeflendiği çalışmada üretici görüşleri üzerinden analizler gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada elde edilen sonuçlar; kandirif peyniri Kekikli köyüne özgü, üretimi bu yörede yüz yıldan fazla süredir geleneksel yöntemlerle yapılmış, günümüzde ise sayıları azalarak sınırlı küçük aile işletmelerinde sürdürülen, besin değeri oldukça zengin ve tuz oranı düşük, özgün, geleneksel bir peynir türüdür. Üreticilerin çoğu kandirif peynir yapımını atalarından öğrenmişlerdir ve inek sütünün en yağlı olduğu Ağustos, Eylül ve Ekim ayları zaman diliminde üretim gerçekleştirmekte ve en uygun üretim takvimi olarak ifade etmektedirler. Sadece Kekikli köyünde üretilen bu peynir, sabah kahvaltı sofralarının vazgeçilmezidir. Ancak misafirleri geldiğinde üreticiler günün her saati bu özel peyniri sofralarda ortaya ikram ettikleri gibi akşamları çayın yanında da farklı bir lezzet olarak kandirif peynir dilimlerini sade bir şekilde tabakta servis etmektedirler. Kandirif peynir ile başka bir ürün üretilmemektedir. Fakat peynir yapımında oluşan peynir altı suyunu kaynatıp krem peynir elde eden üreticiler, bu krem peynirine "kandirif loru" ismini verdikleri gibi börek, poğaçaya benzeri hamur işlerinde iç harç malzemesi olarak kullanılmaktadırlar. Üretim aşamalarında herhangi bir problem yaşamadıklarını belirten üreticiler, peynir üretiminin sürdürülebilmesi noktasında endişe duyduklarını dile getirmişlerdir. Sadece sekiz üreticinin bulunduğu köyde bu üreticilerin desteklenmesi, sayılarının artırılması, yeni genç üreticilere kandirif peyniri yapımının öğretilmesi oldukça hayati görülmelidir. Aksi halde bu özel gastronomik mirasın yok olma ihtimali bulunmaktadır. Üreticiler birbirlerine yardımcı olmaktadır ve yörelerinde turizmin gelişmesini hemfikir olarak istemektedir. Hatta bu peynir üretimini ticari amaçla üretmeseler de gelecekte turizmin gelişmesi desteğiyle bir kazanç elde edebilecekleri ürün olarak değerlendirmektedirler. Ancak özellikle turizm konusunda mutlaka yöre halkının bilinçlendirilmesi, küçük de olsa bir eğitimle desteklenmesi gerektiği ziyaretler sırasında gözlenmiştir. Kültürün ticarileşmesi (Parusheva, 2019; Kozak, Kozak & Kozak, 2023) turizmin olumsuz toplumsal etkileri arasında yer almaktadır ve yöre halkı bu konuda bilinçlendirilmelidir.

Elde edilen sonuçlar ışığında ilgili otoritelere şu öneriler geliştirilmiştir;

- ✓ Öncelikle kandirif peynirinin coğrafi işaret tescili alınmalı, sürdürülebilirliğinin sağlanması için tescil aracılığıyla korunmalıdır.
- ✓ Üreticiler teşviklerle desteklenmeli, yeni üreticiler yanlarına ilave edilmeli, bu kapsamda yerel yönetimler ile ortaklaşa politikalar geliştirilmelidir.
- ✓ Peynir turizmi kapsamında kandirif peyniri değerlendirilmeli, üretim atölyeleri, tadım noktaları, satış merkezleri gibi alt yapı imkanları ivedilikle oluşturulmalıdır.
- ✓ Üreticilerin önemli bir bölümü ticari amaçlı peynir üretimini gerçekleştirmek istemektedir. Turizmin yörede gelişimi için katılımcıların tamamı olumlu görüştedir. Ancak ticari kaygılar onların zihnindeki en önemli soru işaretleridir. Bu problemleri ortadan kaldıracak politikalar ivedi şekilde geliştirilmeli ve hayata geçirilmelidir.
- ✓ Kandirif peynirinin sürdürülebilirliğinin sağlanması adına bir örgütün oluşturulması, bir kooperatif veya kandirif peynir üreticiler birliğinin hayata geçirilmesi peynirin geleceği adına üreticilerin daha bilinçli ve toplu hareket edebilmeleri için yararlı olabilir.
- ✓ Ayrıca yerel yönetimler, turizm hakkında ve turizmin gelişimi noktasında ilgili paydaşların görüşlerini mutlaka almalı, geleneksel ve otantik ürünlerin sürdürülebilirliği için gerekiyorsa bir örgüt oluşturulmasında onlara öncü olmalı ve üreticileri teşvik etmelidir. Bu konuda yerel halkta da farkındalığı arttırmak için etkinlikler planlamalı ve spesifik ürünlere yönelik (Kandirif peynir festivali gibi) festivallere ev sahipliği yapılmalıdır.
- ✓ Fuar ve tanıtım günleri gibi etkinliklerde kandirif peynirine de mutlaka yer verilmelidir. Yerel yönetimler bu faaliyetlerde aktif rol almaktadır. Dolayısıyla kandirif peynirine de tanıtım standlarında öncelikli olarak yer vermelidir.

Çalışmanın en büyük kısıtlılığı sadece üretimini günümüzde sürdüren sekiz kandirif peynir üreticisinin görüşleridir. Gelecekteki çalışmalar farklı peynir türleri için benzer incelemeler yapabileceği gibi coğrafi olarak yakın olan yörelerde farklı peynir türlerine odaklanarak bir peynir rotası oluşturulmasına yönelebilir. Ayrıca kandirif peyniri pazarlamasına öneriler

geliştirilebileceği gibi tüketen tüketicilerde memnuniyet düzeyi veya fazla ödeme istekliliğini araştırabilir. Kültürün ve geleneklerin yaşatılabilmesi için farklı özellikteki ürünler de diğer çalışmaların konusu olabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Axelsson, M. L. (1986). The impact of culture on food-related behavior. *Annual Review of Nutrition*, 6(1), 345-363.
- Berno, T., & Fusté-Forné, F. (2020). Imaginaries of cheese: revisiting narratives of local produce in the contemporary world. *Annals of Leisure Research*, 23(5), 608-626. <https://doi.org/10.1080/11745398.2019.1603113>
- Čaušević, A., & Hrelja, E. (2020). Importance of cheese production in Livno and Vlašić for gastronomy and tourism development in Bosnia and Herzegovina. In *Gastronomy for Tourism Development: Potential of the Western Balkans* (pp. 27-42). Emerald Publishing Limited.
- Ciani, S., Mason, M. C., & Moretti, A. (2019). Geographical indications and tourism destinations: An overview. *The Routledge handbook of gastronomic tourism*, 527-537.
- Cihangir, E., & Demirhan, Ö. (2020). Peynir turizmi temelli kültür rotaları oluşturulmasına yönelik bir araştırma: Van otlı peynir örneği. *Türk Coğrafya Dergisi*, (75), 139-162. DOI: 10.17211/tcd.834251
- Çakmakçı, S., & Salık, M. A. (2021). Türkiye'nin coğrafi işaretli peynirleri. *Akademik Gıda*, 19(3), 325-342. <https://doi.org/10.24323/akademik-gida.1011229>
- Çetinkaya, A. (2022). *Dünden bugüne peynirlerimiz Türkiye'nin 208 geleneksel peyniri*. Süt Dünyası Yayınları, Şan Ofset.
- De Canio, F., Martinelli, E., Peruzzini, M., & Marchi, G. (2021). The use of virtual tours to stimulate consumers' buying and visit intentions: an application to the Parmigiano Reggiano cheese. *Italian Journal of Marketing*, 209-226. <https://doi.org/10.1007/s43039-021-00034-9>
- Denk, E. (Editor), (2023). *Türkiye'nin geleneksel peynirleri ve peynir turizmi potansiyeli*. Nobel Yayınevi.
- Feldmann, C., & Hamm, U. (2015). Consumers' perceptions and preferences for local food: A review. *Food quality and preference*, 40, 152-164. <https://doi.org/10.1016/j.foodqual.2014.09.014>
- Fibri, D. L. N., & Frøst, M. B. (2019). Consumer perception of original and modernised traditional foods of Indonesia. *Appetite*, 133, 61-69. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2018.10.026>
- Fusté-Forné, F. (2020a). Say Gouda, say cheese: Travel narratives of a food identity. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 22, 100252. <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2020.100252>
- Fusté-Forné, F. (2020b). Savouring place: cheese as a food tourism destination landmark. *Journal of Place Management and Development*, Vol. 13 No. 2, pp. 177-194. <https://doi.org/10.1108/JPM-07-2019-0065>
- Garanti, Z., & Berberoglu, A. (2018). Cultural perspective of traditional cheese consumption practices and its sustainability among post-millennial consumers. *Sustainability*, 10(9), 3183. <https://doi.org/10.3390/su10093183>
- Gellynck, X., & Kühne, B. (2008). Innovation and collaboration in traditional food chain networks. *Journal on Chain and Network Science*, 8(2), 121-129.
- Handoyo, C. C., Claudia, G., & Firdayanti, S. A. (2018). Klappertaart: an Indonesian–Dutch influenced traditional food. *Journal of Ethnic Foods*, 5(2), 147-152.
- Hastaoğlu, E., Erdoğan, M., & Işkın, M. (2021). Gastronomi turizmi kapsamında Türkiye peynir çeşitliliği haritası. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(3), 1084-1113. <https://doi.org/10.53487/ataunisosbil.958028>
- Kekikli Köyü Nüfus Sayısı (2023). <https://cip.tuik.gov.tr/> (Erişim: 17.03.2024).
- Kozak, N., Kozak, M.A. & Kozak, M. (2015). *Genel turizm, ilkeler-kavramlar*. 17. Baskı, Detay Yayıncılık.
- Krippendorff, K. (2018). *Content analysis: An introduction to its methodology*. Fourth Edition. Sage publications.
- Mil, B., & Denk, E. (2015). Erzurum mutfağı yöresel ürünlerin otel restoran menülerinde kullanım düzeyi: Palandöken örneği. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 5(2), 01-07.
- Oğan, Y., & Çelik, M. (2023). A gastronomic product in Turkish culinary culture: A research on Yozgat Çanak

- cheese. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 31, 100650. <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2022.100650>
- Özdemir, C., Karaoğlu, M. M., Fatih, Ö. Z., Özdemir, S., & Tajer, A. (2022). Geleneksel olarak aile işletmelerinde üretilen kendirif peynirinin yapılışı ile bazı fiziksel ve kimyasal özelliklerinin belirlenmesi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (35), 573-578. <https://doi.org/10.31590/ejosat.1091243>
- Pamukçu, H., Saraç, Ö., Ayтуğar, S., & Sandıkçı, M. (2021). The effects of local food and local products with geographical indication on the development of tourism gastronomy. *Sustainability*, 13(12), 6692. <https://doi.org/10.3390/su13126692>
- Parusheva, T. P. (2019). Social effects of cultural tourism. *Journal of Balkan Ecology*, 22(3), 279-284.
- Patrick F. Fox, Paul L.H. McSweeney (2017). Cheese: An Overview, Chapter 1 -Editor(s): Paul L.H. McSweeney, Patrick F. Fox, Paul D. Cotter, David W. Everett, Cheese (Fourth Edition), Academic Press, Pages 5-21, ISBN 9780124170124, <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-417012-4.00001-6>.
- Scanlan, C. L. (2020). *Preparing for the unanticipated: Challenges in conducting semi-structured, in-depth interviews* (pp. 67-80). SAGE Publications Limited.
- Şengül, S., Çakır, A., & Çakır, G. (2015). *Yöresel mutfaklar*. TRAMEP Projesi. Beta Basım Yayın ve Dağıtım.
- Vandecandelaere, E., Samper, L. F., Rey, A., Daza, A., Mejía, P., Tartanac, F., & Vittori, M. (2021). The geographical indication pathway to sustainability: A framework to assess and monitor the contributions of geographical indications to sustainability through a participatory process. *Sustainability*, 13(14), 7535. <https://doi.org/10.3390/su13147535>
- Vanhonacker, F., Kühne, B., Gellynck, X., Guerrero, L., Hersleth, M., & Verbeke, W. (2013). Innovations in traditional foods: Impact on perceived traditional character and consumer acceptance. *Food research international*, 54(2), 1828-1835.
- World Intellectual Property Organization (WIPO). Geographical Indications. Online Erişim: https://www.wipo.int/geo_indications/en/ (Erişim tarihi: 10.04.2024).
- Yan, Q., Jiang, T., Zhou, S., & Zhang, X. (2022). Exploring tourist interaction from user-generated content: Topic analysis and content analysis. *Journal of Vacation Marketing*, 13567667221135196.
- Yıkılmış, S., & Ünal, A. (2016). The importance of geographical indication in gastronomy tourism: Turkey. *International Journal of Agricultural and Life Sciences* 2(4), 73-79. <http://dx.doi.org/10.22573/spg.ijals.016.s12200069>

Nüfus ve Yerleşmelerin Dikey Dağılışı: Denizli Örneği

Vertical Distribution of Population and Settlements: Denizli Case

Rauf BELGE

Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Denizli, Türkiye

Pamukkale University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Geography, Denizli, Türkiye
rbelge@pau.edu.tr

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Öz

Yükselti, mekânsal özelliklerin temel belirleyicisi olmakla birlikte birçok coğrafi unsuru da doğrudan ve dolaylı olarak etkileyebilmektedir. Bu nedenle bir yerleşmenin bulunduğu bölgenin yükseltisinin bilinmesi, yerleşme ve mekân ilişkisinin ortaya konulması adına önemli bir adımdır. Bu çalışmada Denizli ili örneğinde nüfus ve yerleşmelerin coğrafi dağılışı, topografyanın önemli bileşenlerinden yükselti ile ilişkili olarak ele alınmıştır. Yükselti kuşaklarına göre toplam nüfus ve yerleşme sayıları ile bunların dağılımları üzerinde durulmuştur. Bu amaçla öncelikle Denizli ilinde bulunan 454 yerleşme, harita üzerinde konumlandırılmıştır. Daha sonra yerleşmelerin yükseltilerini tespiti için Sayısal Yükselti Modeli verisi üzerinden hesaplamalar yapılmıştır. Denizli ilinin ortalama yükseltisi göz önünde bulundurularak yükselti basamakları 200 m arayla belirlenmiş, her kademedeki yerleşme sayıları ve toplam nüfusları hesaplanmıştır. Yükseltisi en yüksek ve en düşük yerleşme dikkate alınarak, yükselti kademeleri 100 m ile 1600 m arasında değerlendirilmiştir. Ayrıca yerleşmeler ile Denizli ilinin fiziki haritası üst üste çakıştırılmış, böylece yerleşmelerin morfolojik birimlere göre dağılışı gösterilmiştir. Elde edilen verilerle mekânsal analizler yapılmış, analiz sonuçları haritalandırılmıştır. Yapılan analizlere göre Denizli ilinde nüfusun % 63,81'i, 301-500 m aralığında yaşamaktadır. Nüfusun yarıdan fazlasının il yüzölçümünün sadece %5'lik bir kısmında yaşaması, Denizli ilinde nüfusun büyük bir çoğunluğunun oldukça dar bir alanda yoğunlaştığını göstermektedir. İlde bulunan yerleşmelerin sayıca en fazla yoğunlaştığı yükselti basamağı 701-900 m aralığıdır. Bu aralıkta 168 yerleşme olup, toplam yerleşmelerin %37'sini oluşturmaktadır. Yerleşmelerin toplandığı başka bir yükselti basamağı 118 yerleşme ile 901-1100 m kademesidir. Dolayısıyla 700-1100 m aralığı, bütün yerleşmelerin %63'üne sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Denizli, yükselti, nüfus, yerleşme, dağılışı

Abstract

Although elevation is the main determinant of spatial characteristics, it can directly or indirectly affect many geographical elements. For this reason, knowing the elevation of a settlement is an important step in revealing the relationship between settlement and space. In this study, the geographical distribution of population and settlements in Denizli province is discussed in relation to elevation, which is one of the important components of topography. The amount of population and number of settlements according to elevation zones and their geographical distribution have been emphasized. For this purpose, first, 454 settlements in Denizli province were located on the map. Then, calculations were made on the Digital Elevation Model (DEM) data to determine the elevations of the settlements. Considering the average elevation of Denizli province, elevation zones were determined by 200 m intervals, and the number of settlements at each zone and their total population were calculated. Considering the highest and lowest elevation settlements, elevation levels were evaluated between 100 m and 1600 m. In addition, the settlements, and the physical map of Denizli province were overlaid on top of each other, thus showing the distribution of settlements according to morphological units. Spatial analyzes were made with the data achieved and the results of the analysis were mapped. According to the analysis, 63.81% of the population in Denizli lives between the 301-500 m zone. The fact that more than half of the population lives in only 5% of the surface area of the province shows that most of the population in Denizli is concentrated in a very small area. The elevation zone with the highest number of settlements in the province is 701-900 m range. In this range, there are 168 settlements in total, constituting 37% of the total settlements. Another elevation level where settlements are concentrated is the 901-1100 m elevation zone with 118 settlements. Therefore, the 700-1100 m zone has 63% of all settlements.

Keywords: Denizli, elevation, population, settlement, distribution

Geliş Tarihi/Received	26.03.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested	10.04.2024
Son Revizyon/Last Revision	16.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted	06.05.2024
Yayın Tarihi/Publication Date	20.09.2024

Cite this article as: Belge, R. (2024). Vertical distribution of population and settlements: Denizli case. *Current Perspectives in Social Sciences*, 28(3), 389-401.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

Bir mekân bilimi olan coğrafya “yeryüzü olayları arasındaki münasebetleri, bu olayların dağılışını ve bu dağılışın nedenlerini inceler (Tanoğlu, 1964, s. 3).” Mekânda herhangi bir olay ve olgunun dağılışının incelenmesi, coğrafyanın geleneklerinden biridir (Pattison, 1964, s. 202). Dağılış, olay ve olguların coğrafi bir alan üzerinde yayılma veya düzenlenme şeklini ifade eder (Saroğa, 2018, s. 532). Ancak coğrafya biliminde dağılış denilince ilk akla gelen “yatay dağılıştır.” Olay ve olguların yatay düzlemde düzen ve şeklini ifade eden yatay dağılışla beraber dikey dağılışın da önemli etkileri vardır. Yatay dağılışta olduğu gibi dikey dağılışa bağlı olarak coğrafi unsurların düzeni ve yoğunluğu değişmektedir.

Yerleşme, kurulduğu coğrafi mekândan izole bir şekilde gelişmez. Mekânın fiziki özellikleri yerleşmelerin kuruluş ve gelişimini, fonksiyonlarını, morfolojik yapısını ve dağılışını etkiler. Mekânın temel fiziki özelliklerinden biri olan yükselti, yerleşmelerin dağılışını etkileyen önemli bir faktördür. Keza yükselti ile beraber coğrafi ortamda bazı değişikliklerin olması, yerleşme türleri ve sayıları üzerinde etkileri söz konusudur (Türkan, 2016, s. 416). Bir yerleşmenin bulunduğu yerin yükseltisinin bilinmesi, yerleşme ve mekân ilişkisinin ortaya konulması adına önemli bir adımdır. Yükseklik, mekânsal özelliklerin temel belirleyicisi olmakla birlikte birçok coğrafi unsuru da doğrudan ve dolaylı olarak etkileyebilmektedir (Yalçınlar, 1967, s. 55; Alaeddinoğlu, 2014, s. 263). Yeryüzü şekilleri, iklim, toprak özellikleri, bakı, eğim ve arazi kullanımı gibi fiziki özellikler, dolaylı olarak yükseltinin etkisi altındadır. Genel bir kaide olarak yükseltinin fazla olduğu alanlar yüksek eğimli, aşırı soğuk, bataklık ve bitki örtüsünün sık olduğu alanlara denk geldiği için buralarda beşerî faaliyetler zorlaşmakta ve yerleşme açısından elverişsiz ortamlar oluşturmaktadır (Ergün & Buldur, 2016, s. 305). Bunun yansıra yükselti ile beraber havanın soğuması, karasallığın ve kar yağışının artması, arazinin parçalı olmaya başlaması, yol ve alt yapı çalışmalarının zorlaşması gibi olumsuz durumlar, beşerî hayatı zorlaştıran örneklerdir (Diler & Özçelebi, 2022, s. 215). Yükseltinin turizm üzerinde de etkisi söz konusudur. Ancak yükselti, kış turizmin gelişmesine imkân tanımaktadır. Dolayısıyla Tunçdilek’in (1985, s. 141) de ifade ettiği gibi “yükselti bir anlamda diğer faktörlere katalitik bir etki yaparak yeni terkipler veya farklı ortam tiplerinin yani mikro-ünitelerin ortaya çıkmasına hizmet etmiş olur. Bu terkipler yeni mikro-üniteleri veya coğrafi peyzajları meydana getirmiş olurlar.”

Yükselti kuşakları, Türkiye coğrafyasının anlaşılması noktasında kilit rol oynamaktadır. Dağlık bir araziye sahip olan Türkiye’de başta iklim olmak üzere fiziki olaylar ile beşerî ve ekonomik faaliyetler büyük ölçüde yükseltinin etkisi altındadır. Yükseltiye bağlı olarak nüfus, şehir, kasaba ve köylerin dağılışı büyük oranda değişmektedir (Tanoğlu, 1947, s. 39-40; Günal, 1993, s. 143). Özellikle kırsal nüfusunun dağılışında etkili olan coğrafi faktörler arasında yükselti başat rol oynamaktadır (Sergün, 1993-1996, s. 7). Yükselti iklim, bitki örtüsü ve toprak özelliklerini etkilemekle farklı yerleşme ve yaşam şekillerinin oluşumuna zemin hazırlamaktadır. Yükseltinin artmasıyla beraber bitkilerin yetişme devresi kısılır, buna bağlı olarak ekonomik faaliyetler kısıtlanır. Bu nedenle belli bir yükseltiden sonra tarım yerini hayvancılığa, sürekli yerleşmeler yerini yayla gibi geçici yerleşmelere bırakır (Günal, 1993, s. 144).

Nüfusun yeryüzündeki dağılışı enlemlere göre değişiklik göstermekle birlikte, bu dağılışta etkili olan doğal faktörlerin başında yükselti gelmektedir. Yükselti, yerleşmelerin dağılışında, dokusunda ve tipinde etkili olan coğrafi bir unsurdur. Nüfus dağılış haritaları, belli bir yükseltiden sonra nüfusun azaldığını, hatta devamlı nüfusun bulunmadığını göstermektedir (Avcı, 2017, s. 203). Yükseldikçe havadaki yoğunluğun, oksijen oranının ve basıncın azalması, aynı zamanda belirli bir yükseltiden itibaren kalıcı kar örtüsünün başlaması beşerî faaliyetleri kısıtlamaktadır (Tanoğlu, 1969, s. 101). Ancak yükseltinin beşerî faaliyetler üzerindeki etkisi, dünyanın farklı noktalarına göre değişim gösterebilir. Yükseltinin artması ekvatorial bölgelerde bir avantaj sağlamakla birlikte orta enlemlerde iklim şartlarının iskâna elverişsiz hale gelmesine yol açmaktadır (Tolun-Denker, 1977, s. 28). Özellikle orta iklim bölgelerinde alçak kesimler, yüksek kesimlere göre yerleşmeler daha fazla ve nüfus daha yoğundur (Ergün & Buldur, 2016, s. 305). Bu anlamda orta enlemlerde yükselti ile yerleşme sayısı ve nüfus arasında ters bir orantı söz konusudur. Bu durum, yükseltinin etkisine bariz bir örnektir. Orta iklim kuşağında yer alan Türkiye’de 1990 verilerine göre kır nüfusunun %29,06’sı alçak alanlara denk gelen 0-250 m arasında yer almaktadır (Sergün, 1993-1996, s. 7). 1985 yılı nüfus verilerine göre Türkiye genelinde toplam şehirsiz nüfusun (25.889.750) neredeyse yarısı (12.727.613) 0-100 metreler içinde kalan yükselti kuşağında yaşamaktadır (Gözenç & Günal, 1987, s. 36). Benzer bir durum il merkezleri için de geçerlidir. Nitekim 0-250 m arasında 24; 1000- 1250 m arasında 16; 750-1000 m arasında 13; 500-750 m arasında 11; 1250-1500 m arasında 5; 1250-1500 m arasında 4; 1500-1750 m arasında 4, 1750-2000 m arasında 3 il merkezi vardır. Bu durumda il merkezlerinin büyük kısmının 0-250 m ve ikinci büyük kısmının 750-1000 m arasında yoğunlaştığı görülmektedir (Özdemir & Kardoğan, 1996, s. 287). Türkiye’de 2000 metreden sonra şehir ve köy yerleşmelerinin pek görülmemesi (Yalçınlar, 1967, s. 53) yükseltinin etkisiyle açıklanabilir.

Türkiye’de nüfus, yerleşme ve yükselti ilişkisi farklı ölçeklerde ele alınmış, bu hususta bir hayli çalışma yapılmıştır. Taş & Yakar (2009) Afyonkarahisar ilinde, Avcı (2017) Bingöl ilinde, Okan (2016) Çankırı ilinde, Durmuş (2018) Diyarbakır ilinde, Çağlıyan

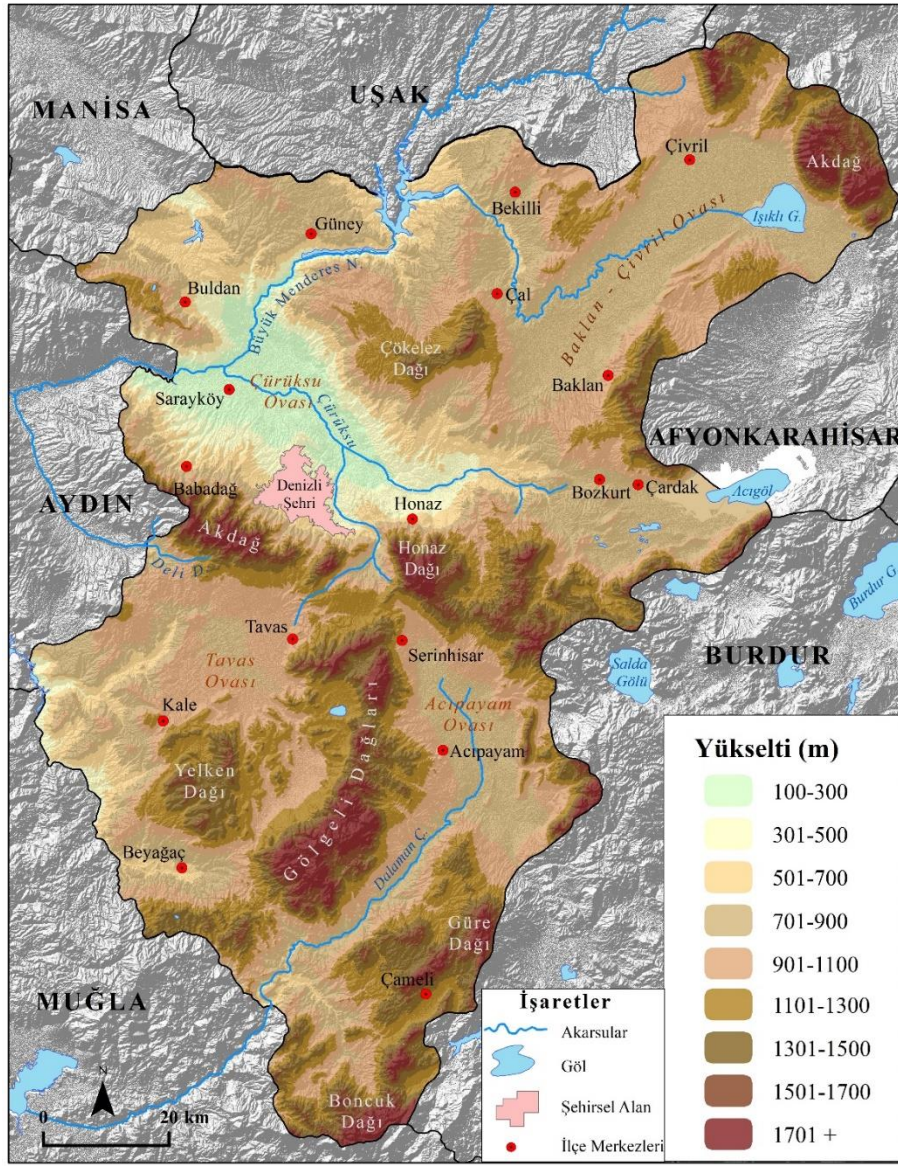
(2005) Elâzığ ilinde, Ergün & Buldur (2016) Sivas ilinde, Diler & Özçelebi (2022) Kastamonu ilinde, Atasoy & Özşahin (2013) Hatay ilinde, Dölek & vd. (2018) Muş ilinde ve Alkan & Çelebi (2023) Siirt ilinde nüfus, yerleşme ve yükselti ilişkisini konu alan çalışmalardan birkaçıdır. Ayrıca yerleşme ve yükselti ilişkisini bölge düzeyinde (Günel, 1993), havza ölçeğinde (Alaeddinoğlu, 2014) veya ilçe bazında değerlendiren çalışmalar da bulunmaktadır (Camcı & Zaman, 2023). Dolayısıyla Türkiye'nin farklı bölgelerinde yer alan illerde yükselti-yerleşme ilişkisi incelenmiştir. Yükseltinin fazla olduğu Doğu Anadolu illerinde bu tarz çalışmaların oldukça fazla olması dikkat çekicidir. Bunlar içerisinde çok azı Ege Bölgesi'ni konu almaktadır. Bu çalışma, kıyı Ege ile İç Anadolu'yu birleştiren Denizli ilinde nüfus ve yerleşmelerin yükseltiye bağlı değişimini konu alarak bu alandaki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Çalışmada Denizli ilinde nüfus ve yerleşmelerin coğrafi dağılışı, topografyanın önemli bileşenlerinden olan yükselti ile ilişkili olarak ele alınmıştır. Yerleşmelerin yükselti basamaklarına göre nasıl bir dağılışı düzeni gösterdikleri ortaya konulmuştur. Yükselti kuşaklarına göre nüfus miktarı ve yerleşme sayıları ile bunların coğrafi dağılışı üzerinde durulmuştur.

Çalışma Alanı

Denizli ilinde yükseltinin etkisini daha net ortaya koymak adına yerleşmelerin üzerinde yer aldığı topografik yapının bilinmesi önem arz etmektedir. Denizli ilinin morfolojik yapısını şekillendiren dağ ve ovalar, nüfus dağılısını etkileyen ana faktörlerdir (Gökburun, 2023, s. 19). Farklı jeolojik evrimlerden geçmesinden dolayı Denizli ili, yükselti değişkenliği fazla, dağlık ve engebeli bir topoğrafyadan oluşur. Nitekim 12.119 km² yüzölçümüne sahip olan Denizli ili arazisinin %60'a yakını dağlık ve engebeli bir yapıya sahiptir (Uğur, 2020, s. 911; Belge & Duman, 2023, s. 79). Bu nedenle kısa mesafeler içerisinde yükselti değerleri farklılık arz etmektedir. Mesela yükseltinin 120 m olduğu Sarayköy'ün 30 km güneydoğusunda yer alan Honaz Dağı'nın zirvesinde rakım 2.528 metrelere çıkmaktadır. Bu durum özellikle kırsal yerleşmelerin dağılısında oldukça etkili olmuştur. Ege Bölgesi'nin en yüksek dağı olan Honaz Dağı ile Gölgeli Dağları, Akdağ-Babadağ ve Çökelez Dağları ilin dağlık topografyasını oluşturan ünitelerdir. Bunun yanında Acıpayam, Tavas, Baklan-Çivril ve Çürüksu ovaları, ilin düzlük arazileridir. Bunlardan Çürüksu ve Baklan-Çivril ovaları graben sahası iken Acıpayam ve Tavas ovaları birer polye ovasıdır. Sayısal Yükselti Modeli (DEM) verisi üzerinden yapılan hesaplamalara göre ilin ortalama yükseltisi 989 m ve il merkezi olan Denizli şehrinin deniz seviyesinden yüksekliği 385 metredir (Harita 1).

Denizli, girişimciliğiyle bilinen oldukça üretken bir ekonomik yapıya sahiptir. Tekstilin lokomotif güç olduğu Denizli, havlu ve bornoz ihracatında başı çekmektedir. 1300 girişimci ve 5 OSB ile İzmir'den sonra Ege Bölgesi'nin ikinci büyük sanayi merkezidir. Nitekim Türkiye'de üretilen kablunun %15'i, mermerin %20'si ve ev tekstilinin %60'ı Denizli'den karşılanmaktadır (Mortan & Atalay, 2019, s. 430). 2023 yılında 2 milyondan fazla ziyaretçinin uğradığı Pamukkale Travertenleri'nin Denizli ilinde yer alması ile birlikte Hierapolis, Laodikya, Tripolis ve Colossae gibi 19 antik kenti, ilin turizm ekonomisinin güçlenmesinde katkıda bulunmuştur.

Harita 1. Denizli İli Fiziki Haritası

Veri ve Yöntem

Bu çalışma iki aşamadan oluşmuştur. Çalışmanın ilk aşaması Denizli ilinde köy ve şehir yerleşmelerinin tespiti olmuştur. Ancak 2012 yılında çıkarılan 6360 sayılı büyükşehir kanunu ile Denizli ili büyükşehir belediyesi kapsamına alınmıştır. Bu yasanın yürürlüğe girmesinden sonra ilde bulunan bütün yerleşmeler resmi olarak “mahalle” sayılmıştır. Bu durum köy, kasaba ve şehir yerleşmelerinin tespitini zorlaştırmıştır (Kara & Belge, 2022, s. 69; Gökburun, 2023, s. 22). Bu nedenle Denizli ilinde köy, kasaba ve şehir yerleşmelerini tasnif etmek için nüfus kriteri kullanılmıştır. Nüfusu 0-5.000 olan yerleşmeler köy, 5.000-20.000 arasında olanlar kasaba ve nüfusu 20.000’den fazla olan yerleşmeler ise şehir olarak değerlendirilmiştir. Buna göre Denizli ilinde toplamda 454 yerleşme (3 şehir, 9 kasaba ve 442 köy) değerlendirmeye alınmıştır. Çalışmada Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanan 2023 yılı nüfus istatistikleri kullanılmıştır. İl arazisi dağlık bir yapıya sahip olduğu için yükselti değerleri kısa mesafeler içerisinde değişim gösterebilmektedir. Bu nedenle yerleşmeler, yükseltisi farklı olan morfolojik ünitelere dağılmıştır. Yerleşmelerin yükselteleri hesaplanırken köy ve kasabalarda muhtarlık binası, ilçe merkezlerinde ise hükümet konaklarının rakımı dikkate alınmıştır.

Çalışmanın ikinci aşaması yerleşmelerin yükseltilerinin tespiti olmuştur. Bu amaç kapsamında Sayısal Yükselti Modeli (Digital Elevation Model-DEM) verisi, ABD Jeoloji Araştırmaları Kurumu’nun EarthExplorer (2024) veri tabanından temin edilmiştir. İndirilen DEM verisinin çözünürlüğü 30 m’dir. Denizli ilinin ortalama yükseltisi göz önünde bulundurularak, yükselti basamakları 200 m arayla hesaplanmıştır. Yükseltisi en yüksek ve en düşük yerleşme dikkate alınarak, yükselti kademeleri 100 m ile 1600 m arasında değerlendirilmiştir. Yerleşmelerin yükseltilerinin hesaplanması sürecinde Coğrafi Bilgi Sistemleri’nden

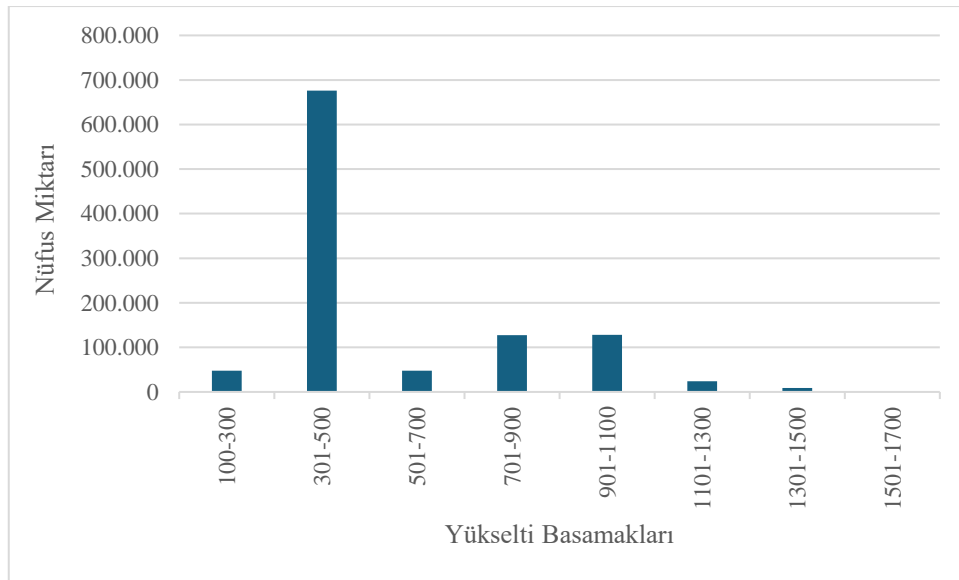
(CBS) faydalanılmıştır. CBS programlarından ArcGIS'in "Extract Multi Values to Points" özelliği kullanılarak, DEM verisindeki yükselti değerleri yerleşme merkezleri katmanına aktarılmıştır. Daha sonra yerleşmelerin buldukları yükselti kademeleri 200'er metre arayla gruplandırılmış, her kademedeki sayıları ve toplam nüfusları hesaplanmıştır. Ayrıca yerleşmeler ile Denizli ilinin fiziki haritası üst üste çakıştırılmış, böylece yerleşmelerin morfolojik birimlere göre dağılışı gösterilmiştir. Elde edilen verilerle mekânsal analizler yapılmış, analiz sonuçları haritalandırılmıştır.

Bulgular

Nüfusun Dikey Dağılışı

Nüfusun mekandaki dağılışı yatay, dikey ve zamansal olarak üzere üç şekilde incelemek mümkündür. Bir sahadaki nüfusun yer ve yön ile ilişkili alansal dağılımı (yatay dağılışı), yükselti ve yükselti basamaklarına göre dağılımı (dikey dağılışı) ve nüfusun belirli dönemlere göre gösterdiği değişim (zamansal dağılışı) şeklinde ele alınır (Özçağlar, 2009:100). Çalışmanın bu bölümünde nüfusun dikey yani yükselti basamaklarına göre dağılışı analiz edilmiştir.

Türkiye'nin nüfus dağılışı haritaları, yükseltisi düşük olan yerlerde nüfusun yoğun, buna mukabil yükseltisi fazla olan dağlık alanlarda nüfusun seyrek olduğunu göstermektedir. Örneğin düşük yükseltiye sahip olan Ege Bölgesi depresyonları, kır nüfusunun en yoğun olduğu alanlardır (Sergün, 1993-1996, s. 14). Denizli ilinin de içerisinde yer aldığı Büyük Menderes graben ovasında tarım faaliyetleri geliştiği için kırsal yerleşmeler oldukça yoğundur. Ege Bölgesi'nde 1990 nüfus verilerine göre kır nüfusunun en fazla bulunduğu yükselti kademesi % 31 ile 500-1000 m arasındadır. Yoğun tarım alanlarının yer aldığı ovalar ve çevresindeki alçak yamaçlara rastlayan 0-100 m arası, %23 oranı ile nüfusun en fazla yer aldığı ikinci yükselti dilimidir. Bu dönemde Denizli ilinin nüfusu benzer bir dikey dağılışı göstermiştir. Zira Denizli ili nüfusunun %65.5'i 500-1000 arasında yer almasına karşılık, 0-100 m arası ile 1500 metreden sonra nüfus bulunmamaktadır (Günel, 1993, s. 148).

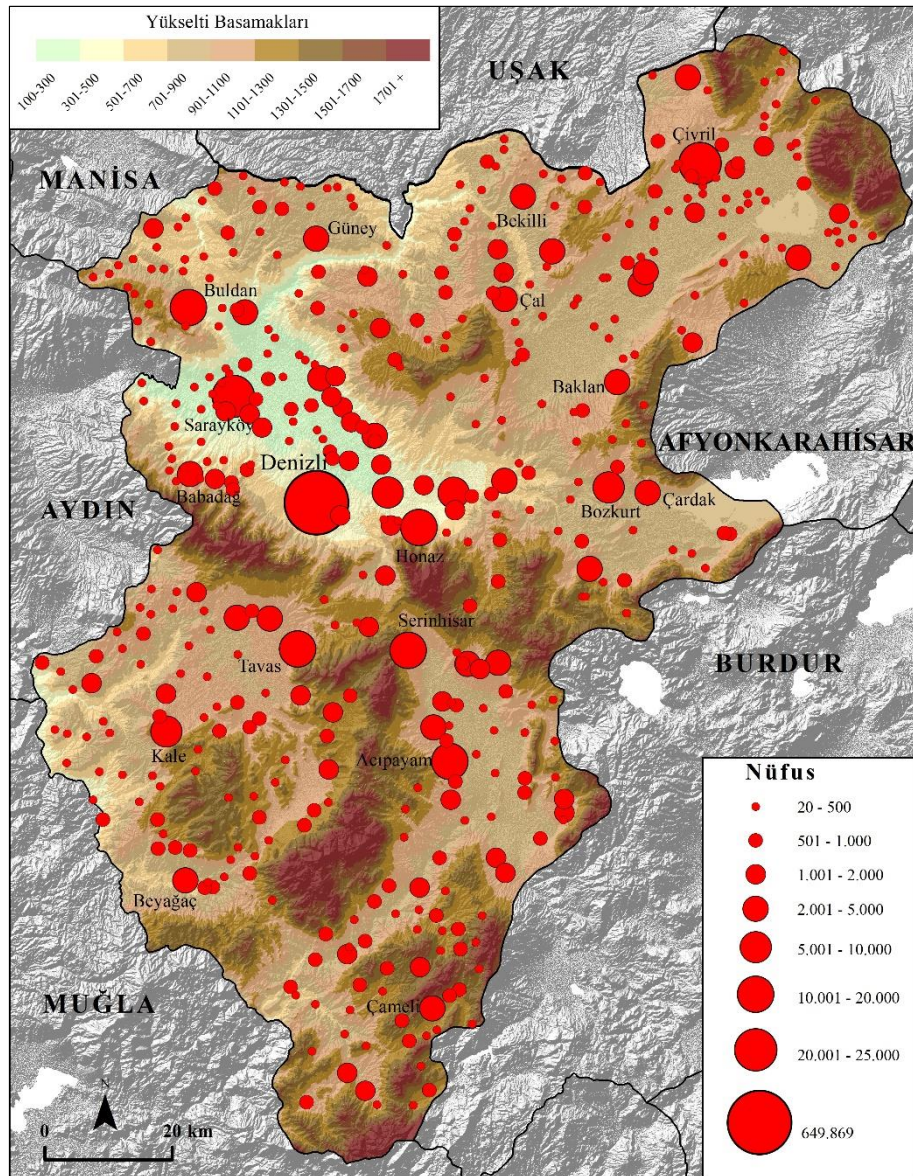

Grafik 1. Denizli İlinde Yükselti Basamaklarına Göre Nüfusun Dağılımı

2023 nüfus verilerine göre Denizli ilinde nüfusun (% 63,81) büyük çoğunluğu 301-500 m aralığında kümelenmiştir. Bunun nedeni hiç şüphesiz il merkezi olan Denizli şehrinin bu yükselti aralığında yer almasıdır. Yerleşim alanının büyük bir kısmı belirtilen yükselti aralığında olmakla birlikte şehrin yerleşim alanının yükseltisi kuzeyde 300 metrenin altına indiği ve güneyde 500 metrenin üstüne çıktığı alanlar bulunmaktadır. Nüfusun yarıdan fazlasının il yüzölçümünün sadece %5'lik bir kısmında yaşaması, Denizli ilinde nüfusun büyük bir çoğunluğunun oldukça dar bir alanda yoğunlaştığını göstermektedir. Bu alan daha çok Çürüksu Havzası'nın kenar kesimlerine denk gelmektedir. % 12'lik oranla nüfusun neredeyse eşit dağıldığı 701-900 ve 901-1100 basamaklarında, toplam nüfusun dörtte biri yani 255.304 kişi yaşamaktadır. Bahsi geçen 701-900 (% 27.44) ve 901-1100 (% 21.61) yükselti basamakları, il yüzölçümünün yaklaşık yarısını kapsamaktadır. Bu yükselti kademeleri, daha ziyade Acıpayam, Tavas ve Çivril ovalarına denk gelmektedir (Harita 2). İl yüzölçümünün %7,7'lik kısmını kaplayan 501-700 yükselti kuşağında nüfusun % 4,52'si yaşarken; yüzölçümünün % 4.2'lik bölümünü kapsayan 100-300 yükselti basamağında nüfusun % 4,47'si ikamet etmektedir (Grafik 1, Tablo 1).

Yükselti Kuşakları	Yüzölçümü		Yerleşme		Nüfus	
	Km ²	Oranı (%)	Yerleşme Sayısı	Oranı (%)	Miktarı	Oranı (%)
100-300	509,59	4.20	42	9,25	47.389	4,47
301-500	600.50	4.95	18	3,96	675.800	63,81
501-700	933.75	7.70	38	8,37	47.825	4,52
701-900	3325.12	27.44	168	37,00	127.269	12,02
901-1100	2619.05	21.61	118	25,99	128.035	12,09
1101-1300	1830.24	15.10	56	12,33	23.774	2,24
1301-1500	1197.43	9.88	12	2,64	8.523	0,80
1501-1700	647.59	5.34	2	0,44	467	0,04
1701 +	455.81	3.76				
Toplam	12.119	100	454	100	1.059.082	100

Tablo 1. Denizli İlinde Yükselti Kuşaklarına Göre Nüfus ve Yerleşmelerin Dağılışı

Harita 2. Denizli İlinde Yükselti Basamaklarına Göre Nüfusun Dağılışı, 2023.

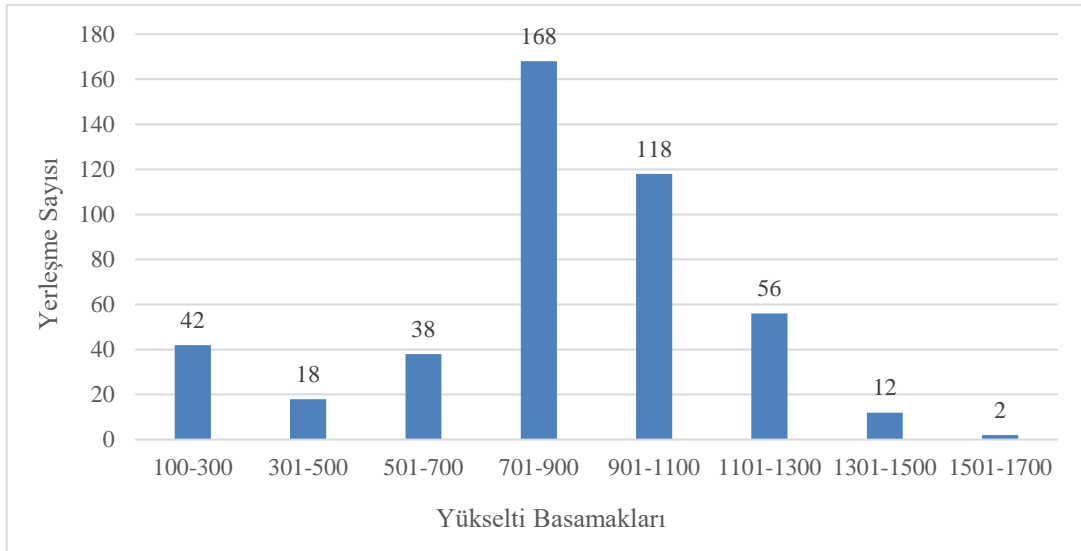
Denizli ilinde belli bir yükseltiden sonra giderek nüfusun azalması, hatta 1542 metreden sonra yerleşik nüfusun bulunmaması, yükseltinin etkisiyle açıklanabilir. Zira 1101-1300 m yükselti aralığında nüfusun % 2,24'ü, 1301-1500 m arasında nüfusun % 0,8'i ve 1501-1700 m arasında ise nüfusun sadece % 0,04'ünün ikamet etmesi yükselti ile beraber nüfusun azalmasına işaretler (Tablo 1). İlin en yüksek yerleşmesi olan Çiğdemli köyünde rakımın 1542 m olması, bu yükseltiden sonra daimî nüfusun olmadığı manasına gelmektedir. Bu durum, Denizli'de en yüksek noktanın 2.528 m ile Honaz Dağı'nın zirvesi olduğu düşünülürken, 1.542 m ile 2.528 m arasında başka bir ifade ile yaklaşık bin metre yükselti aralığında daimî nüfusun bulunmadığını göstermektedir (Harita 2).

Yerleşmelerin Dikey Dağılışı

1990'ların başında Ege bölgesinde yer alan toplam 4.384 köyün 540'ı (% 12.3) 0-100 m, 618'i (%14.1) 100-250 m, 714'ü (% 16.3) 250-500 m, 1675'i (% 38.2) 500-1000 m ve 834'ü (% 19) 1000-1500 m arasındaki yükselti basamaklarında bulunmaktadır. Bölgede 1500 metrenin üstünde sadece 3 köy yer almaktadır. Dolayısıyla Ege bölgesinde kır yerleşmeleri genellikle 500-1000 m ve 1000-1500 m arasında yoğunluk kazanmıştır. Denizli ili bu dönemde bölgenin genel karakteristiklerini yansıtmıştır. İlde yer alan 338 kır yerleşmesinin %67'si 500-1000 m yükselti kuşağında yer almıştır. 0-100 m arası ile 1500 metreden sonra daimî kır yerleşmesi bulunmamaktadır (Günel, 1993, s. 148).

Türkiye'nin ortalama yükseltisi 1.132 m'dir (Tanoğlu, 1947: 46). Ege Bölgesi'nin ortalama yükseltisi ise 715 metredir. Yükselti, İç Batı Anadolu Bölümü'nde 1000 metreyi aşarken, Asıl Ege Bölümü'nde 500 metreye ulaşmaz (Elibüyük & Yılmaz, 2010, s. 42). Çalışma alanı olan Denizli ilinin ortalama yükseltisi ise 989 m, il sınırları içerisinde yer alan 454 yerleşmenin ortalama yükseltisi 832 metredir. Bu durum, ilde bulunan yerleşmelerin ortalama yükseltisinin fazla olduğunu göstermektedir. İlin yerleşmeleri, dikey olarak geniş bir yelpazede yer almakta olup, yerleşmelerin yükselteleri 140 ile 1542 m arasında değişmektedir. İl sınırları dahilinde yükseltisi en az olan köy Sarayköy ilçesine bağlı Karakıran köyü (140 m) iken, yükseltisi en fazla olan yerleşme ise Çameli ilçesine bağlı olan Çiğdemli köyüdür (1542 m). Söz konusu iki nokta arasında yükselti farkı 1.402 metredir. Bu köylerden ilki Büyük Menderes Nehri'nin Denizli topraklarını terk ettiği ve Çürüksu Ovası'nın en alçak noktasında bulunur. Diğeri ise Denizli-Burdur sınırında yer alan Akdağ'ın (2030 m) doğu yamacında yer alır. İlin en yüksek köyü ile en alçak köyü ilin kıyısında ve köşesinde kalan bölgelerde konumlanmıştır. Dolayısıyla en alçak köyün bir ovada yer alması ve en yüksek köyün bir dağ yamacında olması, topografyanın yerleşmeye etkisinin bariz bir örneğidir.

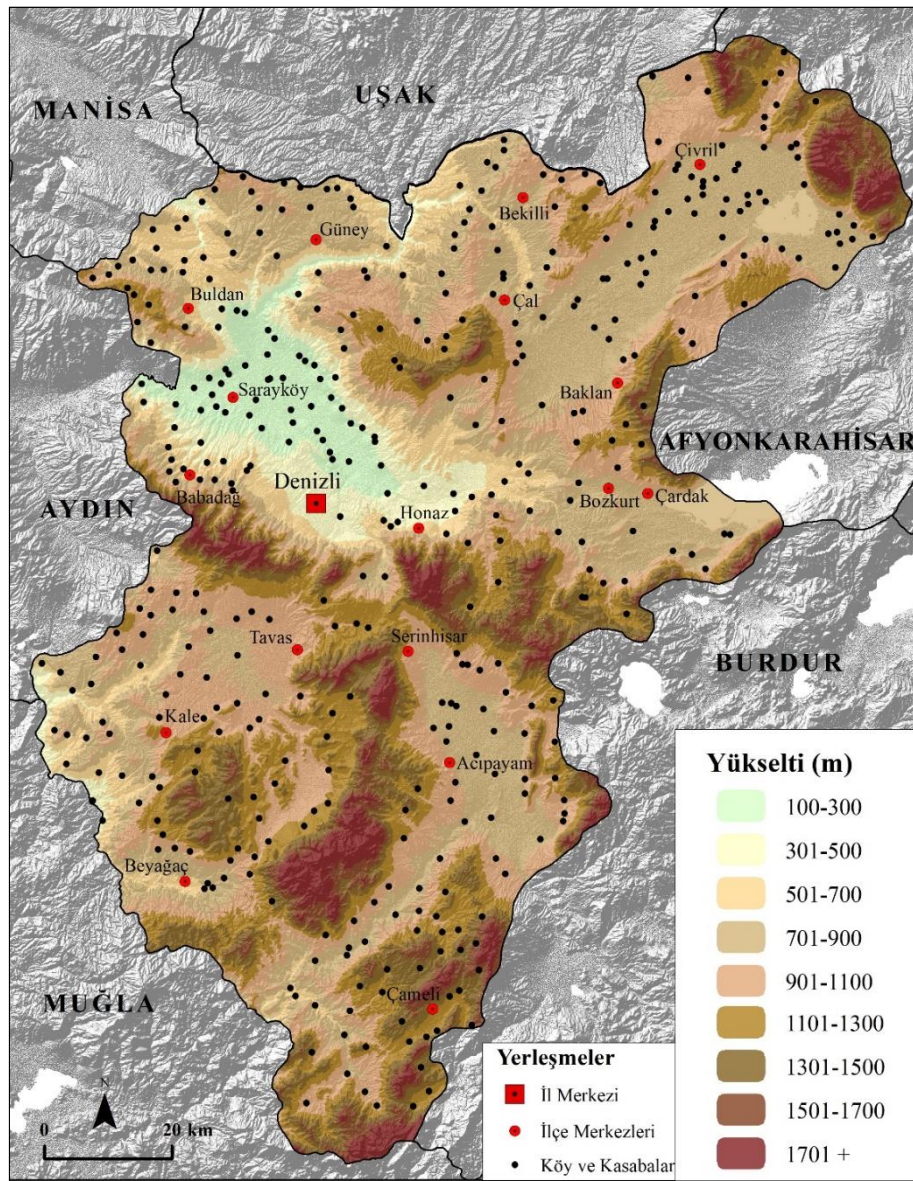
Denizli ilinde nüfus ve yerleşmelerin yoğunluk gösterdiği yükselti kuşakları birbirinden farklıdır. Nüfusun en fazla olduğu yükselti basamağı 301-500 m iken, en fazla yerleşmenin olduğu yükselti aralığı 701-900 m'dir. Toplamda 168 yerleşmenin olduğu 701-900 m basamağı, ilde bulunan yerleşmelerin %37'sini oluşturmaktadır. Bu yükselti basamağında yerleşme sayısının fazla olmasında morfolojik yapının etkisi vardır. 701-900 m aralığı ilin yüksekte bulunan düzlük sahalarına denk gelmektedir. Söz konusu yükselti basamağı, bir graben sahası olan Baklan-Çivril Ovası, bir polye olan Acıpayam Ovası, eski bir karstik polye olan Tavas Ovası'nın taban kısmı, kapalı bir havza niteliği taşıyan Acıgöl havzası ve Güney ilçesinin Büyük Menderes Nehri'nin kuzeyine denk gelen plato sahasına tekabül etmektedir. Bu alanlarda tarımsal faaliyetler yoğun bir şekilde yürütüldüğünden yerleşme sayısı oldukça fazladır. İl yüzölçümünün %27'sini kapsayan 701-900 m basamağında yerleşme sayısı fazla olmasına karşın il nüfusunun %12'sini oluşturmaktadır (Tablo 1, Grafik 2).

Grafik 2. Denizli İlinde Yükselti Basamaklarına Göre Yerleşmelerin Dağılımı

Denizli ilinde yerleşmelerin en fazla dağılışı gösterdiği ikinci yükselti kuşağı 901-1100 m aralığıdır. İl yüzölçümünün %21'ini kapsayan 901-1100 m kuşağında toplamda 118 yerleşme yer almaktadır. İlde bulunan yerleşmelerin yüzde 26'sını oluşturmakla beraber, nüfusun %12'sini barındırmaktadır. Bu yükselti basamağında nüfusu 5.000 – 20.000 arasında olan 4 kasaba (Acıpayam, Tavas, Serinhisar ve Kale), nüfusu 5 binin altında kalan 114 köy yerleşmesi bulunmaktadır. 901-1100 m basamağı daha ziyade ovaların kenar kısımlarına denk gelmesi, yerleşmelerin sayıca fazla olmasında etkili olmuştur. Bu yükselti basamağındaki yerleşmeler, genellikle Tavas Ovası ve diğer ovaların (Baklan-Çivril Ovası, Acıpayam Ovası ve Çürüksu Havzası) kenar kısımlarına denk gelmektedir.

Denizli il yüzölçümünün %15'ini kaplayan 1101-1300 m yükselti kuşağında toplam 56 yerleşme yer almaktadır. Söz konusu yerleşmelerin tamamı köy yerleşmesi olup, daha çok Tavas ve Acıpayam ovalarının dağlık alanla birleştiği noktalarda konumlanmıştır. İlin en düşük yükselti kademesi olan 100-300 m aralığında toplam 42 yerleşme yer almaktadır. Bu yerleşmelerin tamamı ilin en alçak bölgesi olan Çürüksü Ovası'nda yoğunlaşmıştır. Bu yükselti kademesinde nüfusu 20 bini aşan Sarayköy şehri ile beraber 41 köy yerleşmesi bulunmaktadır. İl yüzölçümünün % 4.2'lik kısmını kapsamakla birlikte nüfusun % 4,47'sini ve yerleşmelerin % 9,25'ini oluşturmaktadır. Toplam 38 yerleşmenin bulunduğu 501-700 m yükselti aralığı, yerleşmelerin toplandığı diğer bir yükselti kademesidir. Bu yükselti basamağındaki yerleşmeler, genellikle Büyük Menderes Nehri vadisi ve Çürüksü Ovası'nın dağlık kütle ile birleştiği yamaç kesimlere denk gelmektedir. 2 kasaba ve 36 köyün yer aldığı 501-700 m yükselti aralığı, yerleşmelerin % 8,37'sini oluşturmaktadır.

Harita 3. Denizli ilinde Yükselti Basamaklarına Göre Yerleşmelerin Dağılışı

Denizli ilinde yerleşmelerin yüzde 4'ünün bulunduğu 301-500 m basamağında toplamda 18 yerleşme yer almaktadır. Yüzölçümü (600 km²) ve yerleşme sayısı az olsa da Denizli il merkezinin bu yükselti kademesinde yer almasından dolayı nüfusun %64'ünü oluşturmaktadır. Denizli şehri, Kocabaş ve Pınarkent kasabaları ile beraber 15 köy yerleşmesi bulunmaktadır. Bu yerleşmelerin büyük çoğunluğu Çürüksu Ovası'nın hafif meyilli kenar bölgelerinde yer almaktadır. Bu yerleşmelerden alan ve nüfus bakımından en büyüğü olan Denizli şehri, Akdağ'ın kuzey yamaçlarından Çürüksu Ovası'na doğru yükseltisi tedricen azalan bir alçak plato sahasında yayılış göstermiştir.

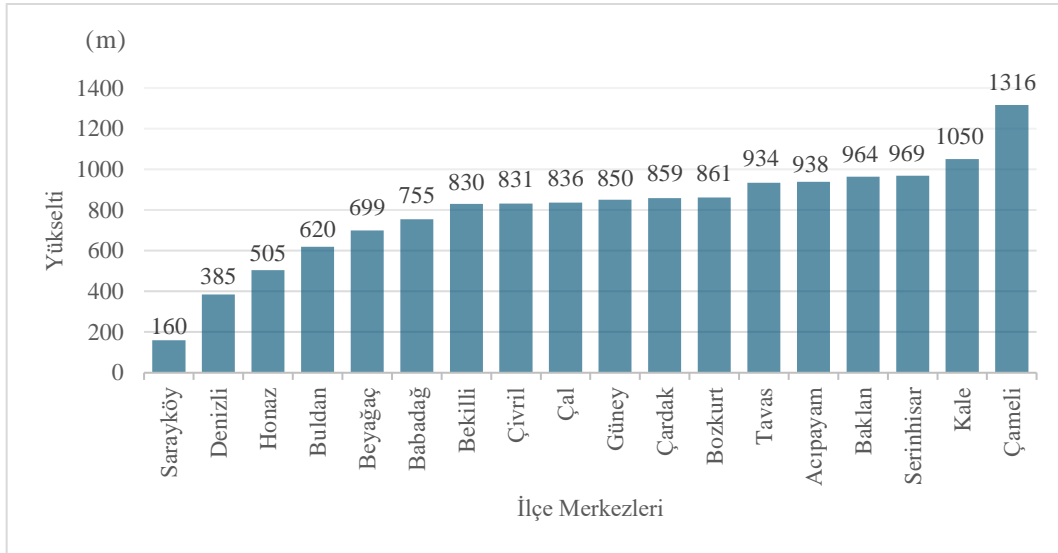
Denizli ilinde yerleşme sayısı 1300 metreden sonra giderek azalmış, 1301-1500 m aralığında bu sayı 12'ye düşmüştür. Söz konusu yükselti kademesi il yüzölçümünün yaklaşık 10'da birini kapsamakla birlikte yerleşmelerin %2,64'ünü ve nüfusun sadece %0,8'ni oluşturmaktadır. Bu yükselti kademesindeki yerleşmelerin büyük bir kısmı Çameli ilçesi idari sınırlarına denk gelen Güre Dağı çevresinde yayılmıştır. Bu yükselti kademesinde nüfusu 5 binin altında kalan Çameli ilçe merkezi de yer almaktadır. 1501-1700 yükselti kuşağında Çameli ilçesine bağlı 2 köy yerleşmesi (Çiğdemli 1542 m, Kınıkyeri 1528 m) vardır. 1500 metreden sonra sadece 2 köy yerleşmesinin yer alması, bu yükseltiden sonra fiziki koşulların beşerî faaliyetleri kısıtladığını gösterir (Harita 3).

İlçe Merkezlerinin Dikey Dağılışı

Denizli ilinde 2'si merkez ilçe (metropolitan ilçe) olmak üzere toplamda 19 ilçe bulunmaktadır. Denizli şehri, Pamukkale ve Merkezefendi ilçelerinin idari sınırlarında yer aldığı için iki ayrı yerleşme olarak tasnif edilmemiştir. Zira 2012 yılında 6360 sayılı kanun ile Denizli ilinde büyükşehir belediyesi teşkilatı kurulmuş, Denizli merkez ilçesi Pamukkale ve Merkezefendi

isminde iki ayrı ilçeye bölünmüştür. Söz konusu kanun ile beraber Denizli ilindeki köylere mahalle statüsü verilmiş, bu durum ilçe merkezlerindeki şehrsel mahalle ile köy yerleşmelerinin ayrımını zorlaştırmıştır (Kara & Belge, 2022, s. 74; Gökburun, 2023, s. 22). Bu çalışmada ilçe merkezlerinin nüfusunu hesaplamak için güncel uydu görüntüleri (Google Earth ve ArcGIS Basemaps) ile şehrsel alanının sınırları çizilmiş, daha sonra yerleşim alanı içerisinde kalan mahalleler belirlenmiştir. İlçe merkezlerinin yükseltisi, hükümet konaklarının bulunduğu konuma göre hesaplanmıştır.

Yapılan analizlere göre Denizli ilinde yükseltisi en az olan ilçe merkezi, Sarayköy'dür (160 m). Çürüksu Havzası'nın en alçak bölgesinde yer alan Sarayköy, Büyük Menderes Nehri'nin yaklaşık 2 km güneyinde yer almaktadır. Sarayköy ile beraber yükseltisi 500 metrenin altında kalan diğer bir yerleşme ise Denizli şehridir. Denizli şehri 649.869 kişilik nüfusuyla ilin en kalabalık şehridir. Şehrin merkezinde yer alan Hükümet Konağı'nın yükseltisi 385 m olsa da kuzeye doğru yükselti tedricen azalır. Aynı şekilde şehrin güneyine doğru yükselti giderek artar, hatta yer yer 600 metreye kadar çıkar. 501-700 m yükselti basamağında 3 ilçe merkezi (Honaz, Buldan ve Beyağaç) bulunmaktadır. Honaz ilçe merkezi Honaz Dağı'nın kuzey eteklerinde; Buldan Geleyleli Dağı'nın doğu eteklerinde meyilli bir arazi üzerinde kurulmuşlardır. Bu nedenle söz konusu ilçe merkezlerin yerleşim alanları içerisinde yükselti değerleri kısa mesafede değişmektedir. 701-900 m yükselti kademesinde 7 ilçe merkezi (Babadağ, Bekilli, Çivril, Çal, Güney, Çardak ve Bozkurt) yer almaktadır. İlçe merkezlerinin en fazla bulunduğu yükselti kademesi 701-900 m olduğu gibi en fazla yerleşme de bu kademe de yer almaktadır. Nitekim daha önce bahsedildiği gibi Denizli ilinde bulunan toplam 454 yerleşmenin 168'i (%37'i) 701-900 m aralığında bulunmaktadır (Grafik 3).

Grafik 3. Denizli Şehri ve İlçe Merkezlerinin Yükselti Değerleri

Denizli ilinde ilçe merkezlerinin sayıca fazla bulunduğu diğer bir yükselti basamağı 901-1100 m aralığıdır. Tavas, Acıpayam, Baklan, Serinhisar ve Kale ilçe merkezlerinin yer aldığı 901-1100 m basamağı ilin yüksek düzlüklerine denk gelmektedir (Grafik 3). Bu kategoride yer alan ilçe merkezlerinin ova kenarında yer alması dikkate değer ortak özellikleridir. Tavas Ovası'nın kenar kısımlarında Tavas ve Kale ilçe merkezleri, Acıpayam Ovası'nın kenar bölgelerinde Acıpayam ve Serinhisar, Baklan-Çivril Ovası'nın dağlık alanla birleştiği noktada Baklan ilçe merkezi yer almıştır. Çameli ilçe merkezi 1300 m rakımdan sonra yer alan tek ilçe merkezidir. Dolayısıyla yükseltisi en düşük ve yüksek olan ilçe merkezleri (Sarayköy ve Çameli) arasında 1.156 m yükselti farkı vardır.

Tartışma

2023 yılında Denizli ilinde yaşayan 1.059.082 kişinin 675.800'ü 301-500 m yükselti kuşağında yaşamaktadır. Buna karşın ilde bulunan toplam 454 yerleşmenin 286'sı 700-1100 m yükselti aralığında konumlanmıştır. Başka bir ifade ile nüfusun %63,81'i 301-500 m aralığında yaşarken, yerleşmelerin %63'ü 700-1100 m yükselti basamağında bulunmaktadır. İl nüfusu 901-1100 m yükselti basamağından sonra giderek azalırken, yerleşme sayıları 701-900 m aralığında zirveye çıkmış ve bu değer yükseltinin artmasıyla giderek azalmıştır. Denizli ilinde nüfus ve yerleşmelerin dikey dağılımını daha iyi anlamak için diğer illerde nüfus ve yerleşmelerin yoğunlaştığı yükselti basamaklarına bakmak gerekir.

Türkiye'de coğrafi bölgelere göre nüfus ve yerleşmelerin toplandığı yükselti değerleri farklılık göstermektedir. Mesela Denizli'ye komşu olan Afyonkarahisar ilinde toplam 499 yerleşmenin 433'ü (%87'si) 900-1300 m yükselti basamağında toplanmıştır. Buna bağlı olarak da nüfus 800-1600 m yükselti kuşağı içinde toplanmıştır (Taş & Yakar, 2009). Doğu Anadolu

Bölgesi'nde yer alan Bingöl ilinde nüfusun en fazla olduğu yükselti basamağı 1000-1250 m aralığı olup, bu miktar nüfusun % 58.7'sine karşılık gelmektedir. En fazla yerleşmenin olduğu 1500-1750 m yükselti basamağında, tüm yerleşmelerin % 31.4'ü yaşamaktadır (Avcı, 2017). İç Anadolu Bölgesi'nde yer alan Çankırı ilinde yerleşmelerin büyük bölümü, 900-1400 m yükselti basamağında toplanmıştır. Toplam 391 yerleşmenin 301'i yani %77'sine karşılık gelen kısmı 900-1400 m aralığında yer alır (Türkan, 2016). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Diyarbakır ilinde nüfus ve yerleşmelerin en fazla olduğu 700-900 m yükselti basamağında yerleşmelerin %45'i, nüfusun da %53'ü bulunmaktadır. 500-900 metre arasına denk gelen Diyarbakır Havzası'nda yerleşmelerin % 68'i, kırsal nüfusun % 72'si yaşamaktadır (Durmuş, 2018). Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Kastamonu ilinde yerleşmelerin %22'sini barındıran 1000-1200 m aralığı, en fazla yerleşmenin bulunduğu basamaktır. %20 yerleşme oranı ile 800-1000 metre yükselti basamağı ikinci sırada gelmektedir (Diler & Özçelebi, 2022). Akdeniz Bölgesi'nde yer alan Hatay ilinde, 0-100 m aralığı hem yerleşmelerin hem de nüfusun oldukça kalabalık olduğu bir yükselti basamağıdır. Söz konusu yükselti kuşağı yerleşmelerin % 32.6'sı ve nüfusun % 59'una sahiptir (Atasoy & Özşahin, 2013). Dolayısıyla nüfus ve yerleşmelerin dikey dağılışı coğrafi bölgelere farklılık göstermekle birlikte yükselti ve yerleşme ilişkini konu alan araştırmaların ortak noktası, yükseltiye bağlı olarak yerleşme sayısının ve nüfusun giderek azalmasıdır. Akdeniz Bölgesi'nde nüfus ve yerleşmeler düşük yükselti kademelerinde toplanmasına karşın, Bingöl örneğinde olduğu gibi Doğu Anadolu'da nüfus ve yerleşmeler daha üst yükselti basamaklarında yer almıştır. Yerleşmelerin dikey dağılışı açısından Diyarbakır ili, Denizli ile benzer özelliklere sahiptir. Her iki ilde de yerleşmelerin en fazla bulunduğu yükselti kuşağı 700-900 m aralığı olmuştur.

Morfolojik açıdan toplu bir görünüme sahip olan köy yerleşmeleri daha ziyade tarıma elverişli düz alanlarda görülmektedir. Buna karşın dağlık alanlarda ise daha çok dağınık bir dokuya sahip olan ve bazen de geçici olan yerleşmeler hakimdir (Durmuş, 2018: 337). Bu durumu Denizli ilinde de gözlemlemek mümkündür. Ovalık alanlarda yerleşmeler sık ve toplu iken, dağlık alanlarda yerleşmeler seyrek ve dağınık bir düzende gelişmiştir. Ayrıca yükseltinin az olduğu ovalık kesimlerde hem yerleşme sayısı hem de nüfusun fazla olması, buna karşın yükseltinin artması ile beraber yerleşme sayısının ve nüfusun belirgin bir şekilde azalması, yükseltinin etkisini açıkça göstermektedir. Morfolojik üniteler içerisinde Honaz Dağı-Akdağ- Babadağ dağlık kütle ile Gölgele Dağları boyunca yerleşmelerin seyrek olması, yükseltinin yerleşmeye etkisi ile açıklanabilir. Öte yandan Denizli ilinde yüksek arazilerin geniş yer kaplamasından dolayı geçici yerleşim türlerinden yaylalara sık rastlanılmaktadır. Her ne kadar günümüzde çoğu rekreasyonel amacıyla kullanılsa da Denizli'de yaylaların dağılışı ile yükselti arasında sıkı bir ilişki vardır. Bağbaşı Yaylası (1400 m), Kefe Yaylası (1350 m), Beyağaç Topuklu Yaylası (1530 m) ve Süleymanlı Yaylası (1150 m) yüksek kesimde yer alan yaylalardan bir kaçır.

Türkiye, kısa mesafeler içerisinde büyük yükselti farklarının olduğu morfolojik bir yapıya sahiptir (Tunçdilek, 1985: 42). Türkiye'nin bu özelliğini daha dar bir ölçekte Denizli ilinde gözlemlemek mümkündür. Denizli ilinde kısa mesafelerde yükseltinin büyük oranda değişmesi dikkat çekicidir. Bu nedenle en alçak yerleşme ile en yüksek yerleşme arasındaki yükselti farkı 1.400 metreyi aşmaktadır. Hatta bazı yerleşmelerin dağ yamacında yer almasından dolayı, yerleşim içerisinde bile büyük yükselti farkları oluşmaktadır. Mesela Honaz, Buldan ve Babadağ gibi ilçe merkezlerinde yükselti farkı yerleşim içerisinde bile 200 metreyi aşmaktadır.

Denizli ilinde nüfusun büyük bir kısmı 301-500 m aralığında; yerleşmelerin büyük bir çoğunluğu 700-1100 m aralığında toplanmıştır. Ancak söz konusu yükselti zonları, fay hatları boyunca uzanan graben sahalarına denk gelmektedir. Örneğin Pamukkale ve Denizli Fay Zonu arasında kalan Denizli Graben Sahası'nın kenar kısımlarında yerleşmeler yoğun bir şekilde dağılmıştır. Aynı şekilde Çivril Fayı ile Baklan Fayı arasında kalan Çivril Graben Sahası'nda yerleşmeler oldukça yoğundur. Nitekim Çürüksu Havzası'nda toplamda 73, Baklan-Çivril Ovası'nda 59 yerleşme bulunmaktadır. Özellikle il nüfusunun yarısından fazlasının yaşadığı Denizli şehrinin yerleşim alanı ve çevresi fay zonu içerisinde kalmaktadır. Bu durum Denizli ilinde nüfus ve yerleşmelerin toplandığı yükselti basamaklarının deprensellik açısından tehlike arz ettiğini göstermektedir.

Denizli ilinde yerleşmelerin genel dağılışına bakıldığında, yerleşmelerin büyük çoğunluğunun dağ yamaçlarında kurulduğu görülmektedir. Nitekim yerleşmelerin dağılış haritasından da (Harita 3) anlaşılacağı üzere Babadağ'ın kuzey yamaçlarında, Çökelez Dağı'nın güney yamaçlarında, Gölgele Dağları'nın KD ve GB yamaçlarında, Çivril ilçesinde bulunan Akdağ'ın batı eteklerinde yerleşmeler oldukça yoğundur. Bunun nedeni geçmiş dönemlerde ovaların tarım, dağ yamaçlarının yerleşme için tercih edilmesidir. Tunçdilek'in (1985: 64) de belirttiği üzere yerleşmelerin yamaçlarda kurulması sayesinde su taşkınlarından korunma sağlamış, ova tabanı ve bataklıklarda üreyen sivrisineklerden uzak kalınmış ve rüzgârdan daha fazla fayda sağlanmıştır. Ayrıca dağ yamaçlarında su kaynaklarının bol olması ve güvenli bir sit alanı sağlamasından dolayı, eski devirlerden beri yerleşmeler için elverişli bir ortam hazırlamıştır.

Sonuç

Denizli ilinde toplamda 454 yerleşme bulunmaktadır. Nüfus kriterine göre bu yerleşmelerin 3'ü şehir, 9'u kasaba ve kalan 442 yerleşmenin tamamı köydür. Bunlar içerisinde yükseltisi en düşük Sarayköy ilçesine bağlı Karakıran köyü (140 m) iken, yükseltisi en fazla olan köy ise Çameli ilçesine bağlı olan Çiğdemli köyüdür (1542 m). Söz konusu iki yerleşme arasında yükselti farkı 1.402 metredir. İlin en yüksek daimî yerleşmesinin Çiğdemli köyü olması, 1542 metreden sonra daimî nüfusun olmadığını göstermektedir. Bu durum, 1.542 m ile ilin en yüksek noktası olan Honaz Dağı (2.528 m) arasında yaklaşık bin metrelik yükseltide daimî yerleşmenin olmadığı manasına gelmektedir.

Denizli ilinde nüfusun % 63,81'i, 301-500 m aralığında yaşamaktadır. Bunun temel nedeni nüfusu yaklaşık 650 bin olan il merkezinin bu yükselti basamağında yer almasıdır. Denizli ilinde belli bir yükseltiden sonra nüfusun azalması yükseltinin etkisiyle açıklanabilir. Nitekim 1101-1300 m yükselti aralığında nüfusun % 2,24'ü, 1301-1500 m arasında nüfusun % 0,8'i ve 1501-1700 m arasında ise nüfusun sadece % 0,04'ü yaşamaktadır.

Denizli ilinde yerleşmelerin sayıca en fazla yoğunlaştığı yükselti basamağı 701-900 m aralığıdır. Bu aralıkta 168 yerleşme olup, toplam yerleşmelerin %37'sini oluşturmaktadır. Yerleşmelerin toplandığı başka bir yükselti basamağı 118 yerleşme ile 901-1100 m yükselti kuşağıdır. Dolayısıyla 700-1100 m aralığı, bütün yerleşmelerin %63'üne sahiptir. Yerleşmelerin oranı 700-900 metreden sonra üst zonlara doğru giderek azalmaktadır. 901-1100 m aralığında %26'a, 1101-1300 m'de %12'ye, 1301-1500 m'de %2,6'ya ve 1501-1700 m'de ise % 0,4'e düşmüştür. Denizli ilinde yerleşmeler daha ziyade ilin düzlük alanlarında toplanmıştır. 100-500 m yükseltiye denk gelen Çürüksu Havzası'nda toplamda 73 yerleşme, 700-900 m basamağında yer alan Baklan-Çivril Ovası'nda 59 yerleşme, 700-1100 m aralığında olan Acıpayam Ovası'nda ise toplamda 31 yerleşme bulunmaktadır.

Yapılan analizlere göre Denizli ilinde yükseltisi en az olan ilçe merkezi, 160 m ile Sarayköy iken rakımı en yüksek ilçe merkezi 1.316 m ile Çameli'dir. Sarayköy Çürüksu Havzası'nın en alçak bölgesinde yer alırken, Çameli Güre ve Boncuk dağlarının oluşturduğu yüksek kesimde konumlanmıştır. Dolayısıyla yükseltisi en düşük ve yüksek olan ilçe merkezleri (Sarayköy ve Çameli) arasında 1.156 m yükselti farkı vardır.

Yükselti, yerleşmelerin dağılışı etkileyen önemli bir faktör olduğundan, yerleşmelerin planlanmasında dikkate alınması gerekir. Genel bir kaide olarak yükseltisi az olan ovalık alanlarda tarım, yükseltisi fazla olan dağlık kesimlerde hayvancılık ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla merkezi idarenin ve yerel yönetimlerin yatırım ve teşvik programlarında söz konusu durumu dikkate alması lazımdır. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki Denizli'de yükseltinin tek başına nüfus ve yerleşmelerin dağılışı ve yoğunluğunu belirlediğini iddia etmek doğru bir yaklaşım değildir. Böyle bir yaklaşım bizi [bir dönem coğrafya bilim tarihinde hâkim olmuş ve] modası geçmiş bir görüş olan çevresel determinizme götürür. Yükselti, nüfus ve yerleşmelerin dağılışı etkilemekle beraber, esas itibarıyla insanın kendisi nereye yerleşeceğine karar verir. Bu bağlamda çalışmanın temel argümanı, yükseltinin yerleşmelerin dağılışı tek başına belirlemediğini ama bu dağılışı etkilerinin olduğunu ortaya koymaktır. Dolayısıyla ilde bulunan yerleşmelerin konumlandırmasında yükselti kilit faktör olmasa da etkilerinin olduğu açıktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Alaeddinoğlu, F. (2014). Van Gölü Havzasında Nüfusun ve Yerleşmelerin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılışı. *TÜCAUM VIII. Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı İçinde* E. Yılmaz (Ed.), s. 263-274.
- Alkan, A. & Çelebi, Ü. (2023). Siirt İlinde Nüfusun ve Yerleşmelerin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılışı. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 59, 304- 326.
- Atasoy, A. & Özşahin, E. (2013). Yükseltiye bağlı olarak nüfus değişir mi? Hatay örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (26), 92-108.

- Avcı, V. (2017). Bingöl İli'nde Nüfus ve Yerleşmelerin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılışı. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 201-222. <https://doi.org/10.29029/busbed.310604>
- Belge, R. & Duman, C. (2023). Doğal Ortam Üzerinde Beşerî Etkinin Mekânsal Analizi: Denizli Örneği. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 21 (1), 77-99. <https://doi.org/10.33688/aucbd.1245140>
- Camcı, A., & Zaman, M. (2023). Yıldızeli İlçesi'nde Nüfus ve Yerleşmelerin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılışı. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 28(50), 1-9. <https://doi.org/10.5152/EGJ.2023.23078>
- Çağlıyan, A. (2005). Elâzığ İlinde Yükselti Basamaklarına Göre Kırsal Yerleşmelerin Dağılışı. *Ulusal Coğrafya Kongresi (Prof. Dr. İsmail Yalçınlar Anısına). Bildiri Kitabı* (Edi. S. Avcı & H. Turoğlu) 29-30 Eylül 2005, s. 513-522.
- Diler, Z. & Özçelebi, M. A. (2022). Kastamonu İlinde Nüfus ve Yerleşmelerin Topografik Faktörlere Göre Dağılımı, *Mavi Atlas*, 10(1), 198-218. <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.1080593>
- Dölek, İ., Avcı, V., & Harunoğulları, M. (2018). Nüfusun ve Yerleşmelerin Yükseltiye Göre Değişimi: Muş İli Örneği. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(6), 1011-1022. <https://doi.org/10.18506/anemon.414799>
- Durmuş, E. (2018). Diyarbakır İlinde Yerleşmelerinin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılışı. *TÜCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu Bildiri kitabı*, 3-6 Ekim 2018, s.336-354.
- EarthExplorer. (2024). Digital Elevation. Erişim Adresi: <https://earthexplorer.usgs.gov/>
- Elibüyük, M., & Yılmaz, E. (2010). Türkiye'nin Coğrafi Bölge ve Bölümlerine Göre Yükselti Basamakları ve Eğim Grupları. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 8(1), 27-56. https://doi.org/10.1501/Cogbil_0000000104
- Ergün, A. & Buldur, A. D. (2016). Sivas ilinde yükselti basamaklarına göre 1990-2015 yılları arasında nüfus ve yerleşmelerin dağılışı ve değişimi. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 8(3), 303-327.
- Gökburun, İ. (2023). Denizli'de Nüfusun Gelişimi ve Değişimi (1923-2023). *Denizli Coğrafya Araştırmaları I.* (Edi. Hasan Kara). Çizgi Yayınları.
- Gözenç, S. & Günal, N. (1987). Türkiye'nin Coğrafi Bölgelerinde Kır-Şehir Nüfusu Ayrımı ile Şehir Nüfusunun 1/200.000 Ölçekli Haritada Yükselti Kademelerine Göre Tespiti. *İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri Enstitüsü Bülten*, (3)4, 27-38.
- Güenal, N. (1993). Marmara ve Ege Bölgelerinde Kır Yerleşmelerinin Yükselti Kademelerine Göre Dağılışı. *Türk Coğrafya Dergisi*, 28, 143-154.
- Kara, H., & Belge, R. (2022). Büyükşehir belediyesine dönüştürülen illerde şehir ve kır nüfusunun belirlenmesi: Denizli örneği. *Türk Coğrafya Dergisi*, (81), 69-82. <https://doi.org/10.17211/tcd.1121832>
- Mortan, K. & Atalay, İ. (2019). *Türkiye'nin Kültür Atlası*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özçağlar, A. (2009). *Coğrafyaya Giriş*. Ümit Ofset Matbaacılık.
- Özdemir, M. A. & Karadoğan, S., (1996). Türkiye'de İl Merkezlerinin Coğrafi Mekânla İlişkileri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 271-291.
- Pattison, W. D. (1990) The Four Traditions of Geography, *Journal of Geography*, 89(5), 202-206. <https://doi.org/10.1080/00221346408985265>
- Saroha, J. (2018). Major Themes of Human Geography. *International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)*, 6(2), 530-536.
- Sergün, Ü. (1993-1996). Türkiye'de Kır Nüfusunun Yükselti Kademelerine Göre Dağılışı. *Coğrafya Dergisi*, (4), 7-15.
- Tanoğlu, A. (1947). Türkiye'nin İrtifa Kuşakları. *Türk Coğrafya Dergisi*, 9-10, 37-56.
- Tanoğlu, A. (1964). Coğrafya Nedir. *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 14, 3-14.
- Tanoğlu, A. (1969). *Nüfus ve Yerleşme*, Cilt 1. İstanbul Üniversitesi Yay. No:1183.
- Taş, B., & Yakar, M. (2009). Afyonkarahisar İlinde Yerleşmelerin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılışı. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 7(2), 145-162. https://doi.org/10.1501/Cogbil_0000000099
- Tolun-Denker, B. (1977). *Yerleşme Coğrafyası: Kır Yerleşmeleri*. İstanbul Üniversitesi Yay. No:2275.
- Tunçdilek, N. (1985). *Türkiye'de Relief Şekilleri ve Arazi Kullanımı*. İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yay. No:3.
- Türkan, O. (2016). Çankırı İlinde Yerleşmelerin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılışı. *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, 13-14 Ekim 2016, s. 414-429.
- Uğur, A. (2020). Belediye Logoları ve Şehir Kimliği: Denizli İli Örneği. İçinde M. Aydın & S. İnan. (Eds.), *Dr. Kemal Daşcıoğlu'na Vefa Kitabı* (s. 895-916). Pegem Akademi Yayınları.
- Yalçınlar, İ. (1967). Türkiye'deki Bazı Şehirlerin Kuruluş ve Gelişmelerinde Jeomorfolojik Temeller. *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 53-66.

Friedrich August Von Hayek'in 'Bilimsicilik' Eleştirisi

Friedrich August Von Hayek's Criticism of "Science"

Öz

Bu makalede, 20. yüzyılın önemli düşünürlerinden biri olan Friedrich August von Hayek'in sosyal bilimler metodolojisi olarak görülen objektivizm, kolektivizm ve historisizm üzerine eleştirileri ele alınmıştır. Bu üç metodolojik yöntemin mahiyeti Hayek'in düşünce dünyası ve fikirleri etrafında değerlendirilmiştir.

Aydınlanma dönemi ile birlikte doğa bilimlerindeki önemli derecede ilerleme ve gelişmeler sonucunda, birçok düşünür tarafından doğa bilimleri metodolojisinin sosyal bilimlere uygun bir yöntem olduğu savunulmuştur. Ancak Hayek, insanın bilgisinin ve aklının yapısal olarak sınırlı olduğu gerekçesiyle sosyal bilimlerde kullanılması düşünülen 'bilimsicilik' metodolojisine yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Yine Hayek, sosyal bilimlerin öngörülemez, tahmin edilemez ve planlanamaz niteliğinden dolayı, doğa bilimler metodolojisinin sosyal bilimlere uygun olmadığını her fırsatta dile getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: F. A. Hayek, bilimsicilik, objektivizm, kolektivizm, historisizm

Abstract

In this article, criticism of objectivism, collectivism, and historicism of Friedrich August von Hayek of one of the most important thinkers of the 20th century is discussed. The nature of these three methodological methods has been evaluated around Hayek's thought world and idea.

Along with the enlightenment period, significant progress and development in the natural sciences have been stated by many thinkers that the methodology of the natural sciences is a method suitable for social sciences. However, Hayek has criticized the 'scientism' methodology, which is thought to be used in social sciences because human knowledge and mind are structurally limited. Again, Hayek stated at every opportunity that the methodology of the natural sciences is not suitable for social sciences because of the unpredictable, unpredictable and unpredictable nature.

Keywords: F. A. Hayek, scientism, objectivism, collectivism, historicism

Osman ELMALI¹

Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, Türkiye

Atatürk University, Faculty of Theology,
Department of History of Philosophy,
Erzurum, Türkiye

oelmali@atauni.edu.tr

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Sedat BİNİCİ²

Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum,
Türkiye

Atatürk University, Institute of Social Sciences,
Department of Philosophy and Religious
Sciences, Erzurum, Türkiye

sedatbinici_86@hotmail.com.tr

Geliş Tarihi/Received	25.01.2023
Revizyon Talebi/Revision Requested	08.01.2024
Son Revizyon/Last Revision	20.01.2024
Kabul Tarihi/Accepted	10.02.2024
Yayın Tarihi/Publication Date	20.09.2024

Cite this article as: Elmali, O. & Binici, S. (2024). Friedrich August Von Hayek's criticism of "science". *Current Perspectives in Social Sciences*, 28(3), 402-414.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

“Toplumu inceleyenler, bilinçli ya da bilinçsiz olarak kendi çalışmalarının bilimselliğini göstermek arzusuyla, aynı dili benimsediler ve kendilerinin aynı yöntemi izlediklerine inandılar” (Carr, 2009, s. 113).

Edward Hallett Carr

Friedrich August von Hayek, akademik kariyerine¹ teknik-teorik bir iktisatçı olarak başlamasına rağmen, zamanla ilgi alanını siyaset felsefesi, hukuk ve özellikle de bu çalışmanın kapsamı içerisinde yer alan ‘*metodoloji*’ gibi çok geniş bir alana yaymış ve oldukça ‘*enter-disipliner*’ bir düşünce sistemi geliştirmiştir. Bununla birlikte 1980’li yıllarda gelişmiş kapitalist ülkelerin birçoğunda liberal partilerin iktidara gelmesi, Hayek’in sosyal bilimlere ilişkin çalışmalarını da ön plana çıkarmıştır (Yay, 1993, s. 3).

Gerçekten de Hayek sosyal bilimlere yönelişini kendi ifadeleriyle şu şekilde açıklamaktadır: “Toplumun nasıl işlediğini anlamak arzum orada başladı... Çünkü gördüklerim beni altüst ediyordu. O yıllarda gerçek anlamda sosyalist fikirlere sahip olduğumu söylemek abartı olur, ama benim kuşağımdan pek çok genç gibi ben de savaş sonrasında toplumu daha hakça ve daha iyi bir dünyaya doğru ilerletmeye katkıda bulunmak tutkusuyla doluydum” (Güvenç, 1999, s. 18). Dolayısıyla Hayek’in doğa bilimlerinden ziyade, sosyal bilimlere yönelmesinin en önemli sebebinin II. Dünya Savaşı sonrası meydana gelen toplumsal gerçekler ve problemlerle tanışmış olduğu söylenebilir (Güvenç, 1999, s. 17). Çünkü Hayek, II. Dünya savaşında insanlığı tehdit eden barbarlık ile bütün çağlara damgasını vuran Modern dönemin bilimsicilik² metodu arasında bir bağlantının olduğunu düşünmektedir (Shenfield, 1977, s. 62). Bunun yanında J. Hicks’in de ifade ettiği gibi kapitalist dünya ekonomisinin, II. Dünya Savaşı’ndan sonra yirmi yıl gibi oldukça uzun bir büyüme veya refah dönemi yaşaması ve hızlı teknolojik ilerlemeler göstermesi (Yay, 1993, s. 5), doğa bilimleri metodolojisi olarak görülen ‘*bilimsicilik*’ yönteminin sosyal bilimlerle uğraşanları heyecanlandırarak bu yöneme yönelik talebi artırmıştır. Hâlbuki Hayek, doğa bilimlerinin ‘*bilimsicilik*’ yönteminin sosyal bilimlere aktarılmasına karşı çıkmaktadır. Bu durumun sebebinin ise Marx’ın ‘*şimdiye kadarki filozoflar dünyayı anlamakla yetinmişti, bizim görevimiz dünyayı değiştirmek*’ ifadesine yönelttiği tutarlılık arz eden şu eleştirisiyle göstermektedir: ‘*Bırakın dünyayı istediğimiz istikamette değiştirmeyi, değişikliğin nereye doğru olduğunu bilmek dahi mümkün değildir*’ (Yayla, 2010, s. 16).

İşte Hayek içinde bulunduğu koşullarda, II. Dünya Savaşı’nın hemen sonrasında, en azından Avrupa’da merkezi planlamanın, sosyal bilimin ‘*bilimsicilik*’ iddiasının ve ‘*ütopyacılık*’ düşüncesinin neredeyse herkes tarafından kabul edildiği dönemde ‘*The Road to Serfdom (Kölelik Yolu)*’ gibi bir kitap yazmış ve düşünceleri onu çağına damga vuran bir düşünür yapmıştır (O’Neill, 2001, s. 12). Hayek planlamacılığın, bilimsiciliğin ve ütopyacılığın doğasındaki tehlikelerden kaçınmakla beraber onun kendiliğinden düzen fikri batı dünyasının çoğu için gelişimin ve ilerlemenin kaydını göstermiştir. Dolayısıyla Hayek’in çalışmaları, şu andan ileriye doğru doğruyu görmek açısından büyük bir atılım olmuştur (Roche III, 1977, s. 11).

Öncelikle Hayek’in doğa bilimleri yönteminin sosyal bilimlerde kullanılmasına yönelik ifade ettiği ‘*bilimsicilik*’ eleştirisine geçmeden önce sosyal bilimlere yönelik teorik bir çerçeve çizmek gerekmektedir. Bu bağlamda gerek düşünce tarihindeki filozofların gerekse modern dönemdeki bilim adamlarının sosyal bilimlere bakışları yansıtılmaya çalışılacaktır. Hatta doğa bilimlerinin yöntemini sosyal bilimlere uygulamanın yanlışlıklarına değinilecek ve böylece Hayek’in ‘*bilimsicilik*’ düşüncesine temel oluşturulmaya çalışılacaktır.

1. Sosyal Bilimler Gerçeği

“Bilimdeki nesnellüğün, bilim adamının nesnellüğüne bağlı olduğu düşüncesi tamamen yanlıştır. Doğa bilimcinin sosyal bilimciden daha nesnel olduğu kanısı da yine büyük bir yanılgıdır” (Popper, 2005, s. 87).

Karl Popper

¹ Hayek’in akademik kariyerinde belki de en önemli etki 1921’de Avusturya Savaş Tazminatı Komisyonunun da çalışırken, Ludwig von Mises ile tanışmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu ifade Hayek’in değerini küçültmek değil, sadece onun daha sonraki çalışmalarında çok önemli tesiri olan Mises’in yazılarından ilham aldığına işaret etmektir. Bu durum, Hayek’in para ve iş dalgaları teorisinde, müdahaleci devlet ve sosyalizm eleştirisinde ve sosyal bilimler metodolojisinde açık bir şekilde belirgindir (Ebeling, 1999, s. 100).

² Hayek’e göre bilimsicilik, doğa bilimlerinin yöntemlerinin insan toplumunun problemlerine yönelik uygun olmayan ve eleştirel olmaktan uzak bir şekilde uygulanmasıdır (Shenfield, 1977, s. 63).

Aydınlanma Dönemi³ ile beraber meydana gelen büyük atılımlar birçok filozofu, düşünürü ve teorisyenini derinden etkilemiştir. Bu açıdan ahlak, siyaset, bilgi ve özellikle de bilim bundan ziyadesiyle pay almıştır. Gerçekten de bilimde ileri derecedeki ilerleme ve gelişmeler bilimin metodolojisi üzerine değerlendirmeleri de ortaya çıkarmıştır. Hatta bilimdeki bu gelişmeler diğer bilimlere de (beşeri, estetik, ekonomik vb) etki edeceği kanaati uyandırmış ve bütün bilimler için geçerli olabilecek ortak bir metodun olması gerektiği düşünülmüştür. Ancak bu durum *'bütün bilimler için geçerli olabilecek ortak bir metod var mıdır?'* yoksa *'her bilim kendi niteliklerine uygun düşen farklı yaklaşımlar mı sergilemelidir?'* (Yıldırım, 2004, s. 66) gibi cevaplanması gereken bazı soruları gündeme getirmiştir. Nitekim sosyal bilimlerin metodolojisi üzerine düşünen filozoflar ve teorisyenler, bu soruna büyük ilgi göstermişler ve tartışmışlardır. Bu tartışmanın büyük bir kısmı ve belki de en önemlisi, daha büyük gelişmeler ve başarılar elde etmiş olan doğa bilimlerinin metodu göz önüne alınarak yürütülmüştür (Popper, 2008, s. 1). Bunun yanında Aydınlanma Dönemi, sosyal bilimler açısından çok önemli iki sonucu ortaya çıkarmıştır. Bunlardan birincisi; aydınlanma düşüncesi *'insan kavramını'* belirli tarihsel ve kültürel unsurların belirsizliğinden temizleyerek, sosyal bilimlerin hakikate ulaşma arzusunu ve ortak bir insan doğası arama çabasını güncellemiştir. Aslında sosyal bilimler *'insan kavramının temel hakikatini'* tarihsel ve kültürel bir aşamanın sonucunda değil, belirli bir zamana ve mekâna ait çarpıtma ve önyargılardan arınmış tarihüstü-insanüstü bir insan doğası anlayışı formüle ederek anlatmıştır. İkincisi ise aydınlanma düşüncesinin, özellikle doğa bilimleri tarafından geliştirilen metodolojinin sosyal bilimler üzerinde bıraktığı derin etki olmuştur. Öyle ki Aydınlanma döneminde Newton ve Galileo gibi bilim adamlarının çalışmalarıyla doğa bilimleri olağanüstü bir başarı elde etmiştir. Hatta bu başarı, sosyal bilimler için de etkili olabilecek niteliğe bürünmüştür. Gerçi birçok bilim yorumcusunun da işaret ettiği gibi sosyal bilimler doğa bilimlerinin zaferinin gölgesinde boy vermiştir. Eğer sosyal bilimci doğa bilimlerinin yöntemine tam anlamıyla bağlanabilirse, o zaman bu muazzam başarıları sosyal bilimlerin de tekrarlama şansı olacaktır. Bu anlamda sosyal bilimlerin yapması gereken tek şey kendi Newton'unu beklemek olacaktır (Hekman, 1999, s. 16).

Ayrıca Aydınlanma Dönemi, doğal ve sosyal fenomenlerin incelenmesi için belirli yöntemleri seçmek zorunda bıraktı. Bu dönemde doğa bilimleri tarih-üstü bir başarı elde etti. Hatta doğa bilimlerinin bu başarısı, doğa bilimlerinde kullanılan yöntemin sosyal fenomenlerin problemleri için de çözüm üretebileceği kanaati uyandırdı (Hayek, 1942, s. 267). Nitekim 18. yüzyılın sonunda doğa bilimleri, insanın hem dünya hakkında edindiği bilgi hem de kendi özelliklerinin bilgisine o kadar önemli bir katkıda bulundu ki bilimin insanın toplum hakkındaki bilgisini de ilerletip ilerletmeyeceği sorulmaya başlandı. Bu anlamda sosyal bilimler, 19. yüzyıl⁴ boyunca derece derece gelişme gösteren ve çağlara damgasını vuran doğa bilimlerinin metodolojisi, insan ve toplum sorunlarının incelenmesi ve çözümlenmesi için de uygulamak istendi (Carr, 2009, s. 111). Çünkü doğa bilimleri, sosyal bilimler üzerinde metodolojik bir baskı kuracak derecede hakikaten büyüleyici bir etki yaptı. Öyle ki sosyal bilimler kendilerine özgü meselelere artık kendi yöntemlerini uygulamayacak duruma geldi (Freund, 1997, s. 95).

Gerçekten de doğa bilimlerinin gösterdiği gelişme o kadar güçlü ve bu bilimlere beslenen güven öylesine yaygındı ki Fransız Devrimi sonrası toplumlarda oluşan buhran ve çözümlenmenin nedenlerini bilimsel yoldan çözmede en belirgin ana model, doğa bilimlerinin metodu kabul edilmekteydi. Toplumsal olgu ve olayların bağlı bulunduğu yasalar bilindikçe toplumsal sarsıntıların nedenleri ve kökenleri anlaşılabilir ve bunlara karşı önlemler alınabilirdi. Nitekim A. Comte ve pozitivistler bir *'sosyoloji'* kurmaya girişirken Marx, tarihin diyalektik yasaları olarak gördüğü *'materyalist tarih bilimi'*ni geliştirdi. Hegel ise tarihe yasaları koyan ve kendisini tarihte aşan, dışı vuran bir *'tin'*den ve giderek bir *'Tanrısal akıl'*dan söz ederek, tarihe ve topluma *'tin felsefesi'* adı altında yönelmeyi düşünmekteydi. Dolayısıyla bu filozoflar, niyetleri ve yönelimleri ne kadar farklı olsa da tarihte ve toplumda belirli yasaların olduğu inancında benzer düşüncelere sahiptiler. Ancak toplumsal gerçeklere yönelik bilimsel bir yasa oluşturarak ya da doğa bilimlerinin yöntemini kullanarak, toplumsal problemlere çözüm üretilemeyeceğini savunan düşünürler de bulunmaktaydı. Bu anlamda Vico, topluma doğa biliminden farklı bir *'Yeni Bilim'*e yönelebileceğini vurgulamaktaydı. Herder'e göre ise toplumda insanların kendileri için kendilerinin kurdukları ekonomik düzenlerden, sosyal örgütlemelerden, politik kurumlardan, dinsel, ahlaksal, estetik vb. inanç, norm ve kurallardan başka bir şey yoktu. Ona göre toplum, insanın iradeli ve amaçlı eylemler dünyası aracılığıyla oluşmaktadır. Bunun için Herder doğa bilimlerinde olduğu gibi

³ İlerlemeci bir düşünce olarak Aydınlanma felsefesinin temel hedefi, insanları korkudan arındırmak ve efendi konumuna getirmek olmuştur (Adorno & Horkheimer, 2010, s. 19). Ancak Aydınlanmanın bu efsanevi duruşu Francis Bacon'ın da ifade ettiği gibi *'insanın üstünlüğünü sağlayan bilgi, artık egemenliğin çözümlüğüne'* neden olmuştur. Çünkü Aydınlanma felsefesi böyle bir olasılık karşısında kitlelerin tümünden aldatılmasına dönüşmüştür (Adorno & Horkheimer, 2010, s. 67).

⁴ 19. Yüzyılın sonlarına kadar, insanların doğanın bir parçası olduğu düşünülmekteydi. Doğa yasalarının toplumun temeli olduğu anlaşılıyordu ve buna bağlı olarak insanların çevrelere uyum gösterecek ölçüde donatıldığına inanılıyordu ya da insan eyleminin doğasının mevcut birçok güçten sadece biri olduğu düşünülüyordu. Ancak Arnold Gehlen, insanların bitmemiş ürünler oldukları düşüncesine ulaşırken, Helmuth Plessner insanların statik olmadıklarını öne sürmekteydi. Bu iki düşünürün ileri sürdükleri iddia, insan doğasının önceden belirlenmiş bir şey olmaktan çok, icat edildiği idi (Murphy, 2000, s. 47-48). Böyle bir anlayış postmodernizmin toplum görüşünün de bir gereği olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü postmodernizm mutlak ve kesin bir toplum ve kültür anlayışının karşısında yer almaktadır.

sosyal bilimlerde de bir yasa aramanın boşuna olduğunu söylemektedir (Özlem, 1986, s. 114-116).

Doğa bilimleri sayesinde gerçekleşen birçok önemli gelişme ve ilerleme, onu haklı bir gerçeğin ve olağanüstü bir düşüncenin ürünü saymıştır. Ancak bu gelişmeler toplumsal sorunları çözmek şöyle dursun, ortaya pek çok yeni sorunlar da çıkarmıştır. İşte bu yeni sorunlar doğa bilimlerinin alanı dışında kalan, tamamen sosyal bilimleri ilgilendiren sorunlardır. Günümüzde söz konusu gelişmelerin başaktörü olan bilim; bilinçsiz, amaçsız, ne yaptığını bilmez bir durumdaymış gibi görünmekte ve yeniden düzenlenmesi gerektiği düşünülmektedir (Mills, 1979, s. 28). Gerçi modern dönem, doğa bilimlerinin yöntemlerinin evrensel geçerliliğine olan bir inancı anlatmaktadır. Ancak bir doğa bilimcinin mesleki düşünce alışkanlıklarını ciddi bir şekilde sosyal problemlere uygulamaya çalıştığı zaman, sonuç her zaman felaket olmaktadır (Hayek, 1958, s. 58). Özellikle doğa bilimlerindeki metodolojinin çoğu araştırmacı tarafından uzun süre takip edilmesine rağmen, bilimsel çalışmalarda artış gösteren anormallikler veya tahminlerdeki başarısızlıklar nedeniyle birçok model, yöntem ve paradigma egemenliğini yitirmektedir (Aarons, 2009, s. 182).

'Egemenliğini yitiren doğal bilimlerinin yöntemlerinin, doğru anlaşılmalı olsun ya da olmasın, sosyal bilimlere uygulanması neden bir hatadır?' Bu soruya verilecek en güncel cevap, hiç şüphe yok ki doğa bilimlerinin kullandığı yöntemin sadece insan dışı olguları incelemesi nedeniyle, insan ve insan sorunlarıyla ilgili olan sosyal bilimlerin bu yöntemi uygulaması büyük bir hata olacaktır. Örneğin kontrollü deney metodu gibi bir yöntem doğa bilimleri için uygun olmasına rağmen sosyal bilimler için uygun değildir. Çünkü doğa bilimlerindeki herhangi bir olgu daha kolay kontrol edilebilirken bu durum sosyal bilimler alanında problem oluşturabilmektedir (Shenfield, 1977, s. 64). Gerçi doğa bilimlerinde kullanıldığı zaman *'toplumsal olgular'* denilen şeyin, sosyal bilimler mantığı açısından daha fazla gerçek olmadığı iddia edilebilir. Şöyle ki doğa bilimlerinde yapılan, örneğin devlet, topluluk ve dil hakkında yapılanlardan tamamen ayrıdır (Hayek, 1958, s. 69).

Aslında sosyal bilimlerin konusu olan *'olgular'*, doğa bilimlerine nazaran genelleştirmeye daha az müsait, bireysel bir olgu yığını ya da muazzam bir olgu okyanusudur. Dolayısıyla sosyal bilimler, olguların sınırsızlığından dolayı olgular içerisinde kendince önemli olanı seçmekle işe başlar (Özlem, 2001, s. 78). Ancak yine de sosyal bilimler; konusu olan olgularının sınırsız olması ve olgularda sınırsız davranmaya çalışmasından dolayı kendisinin temel gerçeği olan bütün bu sınırsızlık içerisinde sınırsız sorun ve problemlerin yanında birbirini etkileyen olguları da kendi bünyesinde barındırır. Çünkü sosyal bilimlerin olguları daha çok insan eylemleri sonucunda oluşmuş değerler olduğu için bu olguları birbirinden ayırmanın imkânı olmadığı, hatta ayırsa bile varılacak sonuçların sosyal bilimlerin mantığı içerisinde temellendirilemediği önemli bir gerçektir.

İşte doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasındaki belki de en temel ayırım, doğa bilimlerinin yasalarının insanın kendi eylemleriyle geliştirdiği sosyal bilimlerin yasaları ile bir olamayacağı düşüncesine dayanmaktadır. Postmodernist⁵ yaklaşımın gelişmesiyle birlikte geçerliliğini çok sürdüremese de doğanın kendi nesnel kuralları vardır ve bu kurallar insan akli tarafından keşfedilmeyi beklemektedir. Bununla beraber pozitivist felsefe sosyal bilimlerin de aslında doğa bilimleri gibi kesin kurallara sahip olduğunu düşünmekte ya da düşündürmektedir (Kotan, 2011, s. 44). Ancak nesnellik ve kesinliğe ulaşmada kararlı bir çaba içerisinde olan modern bilim, gerçekten de insanın düşünme niteliklerini aşırı bir biçimde sınırlandırmakta ve böyle bir metodolojik yöntem zorunlu olarak sadece bilimin en alt düzeyi olan cansız maddeyi çalışma alanı olarak ele almaktadır (Schumacher, 1990, s. 79).

Yine doğa bilimlerinde ele alınan olgular birkaç modelle saptanabildiğinden bu bilimler basit ya da karmaşık olmayan bilimler olarak adlandırılabilir. Oysa sosyal bilimlerdeki olgular üzerinden bir model geliştirmek için bilinmesi gerekli olan minimum değişken sayısı yüzlerce olabileceğinden bu bilimler daha karmaşıktır (Yay, 1993, s. 42). Doğa bilimci için nesnel gerçekler ile öznel görüşler arasındaki karşıtlık basit olsa da bu ayrımı sosyal bilimlerin nesnesine kolayca uygulamak mümkün görünmemektedir. Bunun nedeni sosyal bilimlerin nesnesini ya da olgularını oluşturan unsurların etkin insani eylemler olmasıdır (Hayek, 2010b, s. 91). Bu anlamda sosyal bilimlerin olguları, doğa bilimlerinin olgularına göre daha öznel yargılar içermektedir. Çünkü sosyal bilim, sadece belirli bir gözlemciden ziyade farklı insan ve insan gruplarının da gözlemlerine yer verir.

Gerek doğa bilimleri gerekse sosyal bilimler – bilimin hakikat olma imkânını sağlama anlamında – özellikle kendi kavramlarının geçerliliğinin sınırları içinde değerlidir. Bu sınırların dışına çıkan her gelişme, kendi bünyesinde bir ideoloji taşır. Her şeyden önce doğadaki nesnel arasındaki ilişkileri inceleyen doğa bilimlerinden farklı olarak sosyal bilimler, insanla doğa, insanla

⁵ Postmodernizm geçmişin birçok teorisini reddetmekle birlikte, onun *'büyük anlatılar'* eleştirisi artık kabul edilmeye başlanmış ve her belirli tarihsel dönemin hem pratik hem de teorik olarak kendi özellikleri içinde analiz edilmesi gerektiğine karar verilmiştir. Çünkü günümüzde tek bir toplum teorisinin, geçmişin, şimdinin ve özellikle geleceğin her şeyin içinden geçtiği kalıcı bir *'dünya görüşü'* olarak hizmet etme olasılığının olmadığı anlaşılmalıdır (Aarons, 2009, s. 183).

insan ve insanla toplum arasındaki ilişkiye dayanır. Yanlış bir algıyla sosyal bilimlerin sadece objektif olgular üzerinden fikirler, inançlar ve anlamlar üzerinden çalıştığı düşünülmektedir. Hâlbuki bu bilim, objektif olgulardan ziyade insanın eylemleri sonucunda meydana gelen arzulanmış, istenmiş ve hatırlanmış olmadıkları zaman bile insanların onlara bir anlam verdiği gerçeğini asla göz ardı etmez (Freund, 1997, s. 96). Çünkü insanlar doğal durumdan toplumsal insan olma durumuna geçtiğinden beri – böyle bir durumun ne zaman, nasıl ve hangi aşamadan geçerek geldiği bilinmese de – insan kendi düşünce, istek, beklenti ve inançlarından örülmüş bir ağ içerisinde yaşar. Bu durum aynı zamanda insan eylemleridir ve insan eylemlerinin belirleyicisi de ‘*motifler*’ ve ‘*anlamlar*’dır. *Motif ve anlam*, insanın eylemleri sonucunda oluşturduğu düşünce, değer, norm, kural, ideoloji, politika vb. içsel şeylerdir (Özlem, 2001, s. 32). Doğa bilimcisi ‘*nesnel gerçeklik bilgisini*’ elde etmeye çalışır. Bu bilim, doğada daha önceden bulunan bir nesneyi, doğal yasalar etrafında kavramak ister. Buna karşın sosyal bilimci insanın veya toplumun ürettiği, yeni bir zaman içerisinde belirli niyet ve amaçlardan hareketle oluşmuş olan şeyleri dikkate alır. İşte bir sosyal bilimcinin tavrı gerçekte olanı bilmekten ziyade anlam taşıyanı yeniden keşfetmek olmalıdır (Rothacher, 2008, s. 13).

Ayrıca sosyal bilimci, incelemede bulunduğu toplum üyelerinin davranışlarını hiçbir hükme bağlanmadan değerlendirmeye veya temellendirmeye çalışır (Bouthoul, 1975, s. 7). Her toplumsal araştırma ve inceleme, tasvir etmekle işe başlamak zorundadır. Sosyal bilimci gözlenen davranış üzerinde her türlü *a priori* hükümden ve her çeşit önceden edinilmiş düşüncelerden ve algılardan uzak durmak zorundadır. Şüphesiz ki mutlak objektiflik söz konusu değildir; ancak sosyal bilimcinin göstereceği özenli bir çaba ve dikkat onu birçok yanılmadan koruyacaktır (Bouthoul, 1975, s. 10). Aslında nesnellik, özgür değerler anlamına gelmemektedir çünkü sosyal bilimci, doğa bilimci gibi ait olduğu toplumun değerlerinden çok fazla bağımsız olamamakta veya özgür değerlere ve nesnellığe ancak belirli ölçülerde ulaşabilmektedir (Ömerustaoğlu, 2004, s. 95). Nitekim sosyal bilimler üzerine çalışan bilim insanları, kendilerini insan eylemleri üzerinden sorguya çekmektedirler. Çünkü bu bilim insanları, insani olguların ve olayların gelişimini ve ilişkilerini incelemektedirler. İşte sosyal bilimciler bu olguların ve olayların doğa bilimciler gibi nesnel ilişkilerle bağlanacağını varsaymadıkları için insani gerçekliğe kolay bir şekilde erişememektedirler (Sartre, 1998, s. 174). Böylelikle doğa bilimleri ve sosyal bilimler birbirine karşı ilgisiz ve barışçıl olmaktan uzaklaşarak, aynı çatı altında birbirine aykırı yaklaşımlar geliştirmektedirler (Habermas, 1998, s. 97).

Yukarıda da ifade edildiği gibi doğa bilimleri bireyi, fiziksel düzlemde değerlendirmeye ya da analiz etmeye çalışırken, sosyal bilimler anlam çağrısı olan bir bilinci varsayar ve bu bilinç de bireyin bilincidir. Bu bağlamda sosyal bilimci toplumsal anlamı kavramak için öncelikle toplumsal eylemi kavramalıdır. Toplumsal hayatta ‘*a priori*’ olarak ortaya konmuş olan mutlak yargılar ve değer yargıları sosyal bilimci için ön yargılar olarak görülse de sosyal bilimcinin bunların tamamını dışlamaması gerekir. Çünkü bunlar toplumsal fenomenlere anlam veren vazgeçilmez yorum kaynaklarının bütünü oluştururlar. Nitekim sosyal bilimci, ‘*Sezar’ı anlamak için Sezar olmaya gerek yok*’ bilinciyle hareket etmek zorundadır. Başka bir deyişle, sosyal bilimcinin insanların toplumları geçmişte nasıl inşa ettiğini anlaması için onların ‘*anlam*’ dünyasına taşınması yeterli olabilecektir. Çünkü burada sosyal bilimciye sadece öznel olarak hedeflediği ‘*anlamı*’ saptamak kalır (Fleury, 2009, s. 27-28).

Sonuç olarak denilebilir ki toplum, doğa bilimlerinin yöntemi ile doğrudan incelenebilecek bir alan ya da problem değildir. Çünkü burada toplum bir *nesnel bilgi* nesnesi değil, bir *anlama* nesnesidir. Doğa bilimlerinin araştırma alanı olan doğa, süreklilik gösteren olgular dünyasıdır. Bu süreklilik gösteren olgular, doğa bilimciye genel-geçer yasalar oluşturma fırsatı verir. Buna karşın sosyal bilimci, insanın kendiliğinden ve özgür olarak belli değer, ilke, norm, kural türünden şeyler altında kendi eylemleriyle gerçekleştirdiklerini anlamaya çalışmaktadır. Dolayısıyla sosyal bilimler, tüm bu niteliklerin doğal belirleyiciler olmadığını, aksine insan yapımı ‘*simgeler* ya da *anlamlar*’ olduğunu düşündürmektedir (Özlem, 2001, s. 33-34).

2. F. A. Hayek’in Bilimsicilik⁶ Eleştirisi

“*İnsanın varlığını belirleyen bilinci değildir; tersine bilincini belirleyen toplumsal varlığıdır*” (Popper, 1989, s. 86).

Karl Marx

⁶ Hayek’e göre bilimsicilik, doğa bilimlerinin metotlarının veya doğa bilimlerinin metotları olduğu zannedilen yöntemlerin, eleştiriden uzak bir şekilde bu metotların uygun olmadığı alanlara, yani sosyal fenomenlere uygulanmak istenmesidir. Bilimsicilik, çok yanlış bir tutumla sosyal olayları doğa olaylarıymış gibi görmektedir. Oysa doğa bilimleri doğal şeyler arasındaki ilişkilerle meşgul olurken, sosyal bilimler ise insanlar arası ilişkileri konu almaktadır (Yayla, 2010, s. 80). Dolayısıyla Hayek, doğa bilimlerinin gerçek yöntemlerinin sosyal bilimlere uygulanmasının düşünsel bir hata olacağını iddia etmektedir. Aslında bu hata, sosyal bilimlerin doğa bilimlerindeki akıl yürütme biçimlerinin kusurlu bir şekilde anlaşılmasından kaynaklanmaktadır (Shenfield, 1977, s. 63).

“Bütün bilimsel bilgi belirli gerçeklerin (olguların) değil, fakat şimdiye kadar kendilerini reddetmek üzere yapılmış sistematik teşebbüslere karşı dayanmış (ayakta kalmış) olan hipotezlerin bilgisidir” (Hayek, 2012, s. 25).

Friedrich August von Hayek

Bilindiği gibi gerçek ile gerçeğin insan tarafından algılanması, bilinmesi, kavranması ve düşünülmesi sorunsalı düşünce tarihi içerisinde birçok filozof, düşünür ve bilim insanı tarafından tartışılmıştır. Gerçi uzun zamandır insanlık, bilim ve teknolojiye ne kadar ileri gitmiş olsa da bu sorunsala yönelik kesin bir çözüm ve tam bir açıklık getirmek mümkün olmamıştır. Dolayısıyla bu konuda belirli arayışlar ve tartışmalar sürüp gitmiştir. İşte Hayek’in bu konuya katkısı, öncelikle ve özellikle XIX. yüzyılda kendini en yoğun şekilde gösteren, kendine özgü yöntemi ve yaklaşımı olan doğa bilimlerinin yöntemini, yaklaşımını ve söylemlerini bire bir kullanan ve hatta bu yöntemleri kullanmamayı yanlış ve saçma bulan sosyal bilimcilere yönelik yaptığı eleştirileri olmuştur (Güvenç, 1999, s. 59).

Aslında Hayek, ekonomiyle ilgili çalışmalara başladığından beri sosyal bilimlerin yöntem sorununa ilişkin tartışmalara ilgi duymuştur. Gerçi Hayek’in Avusturya Ekolü’nde olması ve Mises’in etkisinde kalması, sosyal bilimlerin yöntem sorunlarına ilgisinin artması şaşırtıcı değildir. Aslında Hayek, zorunlu nedenlerden dolayı ekonomiyle ilgili çalışmalarını geri planda bırakarak sosyal bilimlere yönelmiştir. O, öncelikle sosyal bilimlerin yöntem sorununu ele almış ve hatta bu alanda ‘*Scientism and the Study of Society (Bilimsicilik ve Toplumun İncelenmesi)*’ adlı önemli bir eser de yazmıştır. Doğa bilimleriyle sosyal bilimler arasında benzer veya ortak bir yöntemin bulunmadığını ve doğa bilimlerinin yönteminin sosyal bilimler için hiçbir şekilde örnek bir model olamayacağını savunan Hayek’in ilk el attığı konu, sosyal bilimlerin metodolojisi olmuştur (Güvenç, 1999, s. 57). Başka bir deyişle Hayek, yöntemler hakkında fikir yürüten ve teoriler geliştiren doğa bilimcisinin her zaman sosyal bilimler için güvenilir bir rehber olmadığını düşünmüştür. Yine Hayek, doğa bilimleri yönteminin son birkaç kuşak boyunca çeşitli evreler geçirse de gerçekte izlenen stratejinin temelinde aynı kaldığını savunmuştur (Hayek, 2010b, s. 79).

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında, gerçekliğin önceliğini vurgulayan materyalist felsefenin ilerlemesinden etkilenerek neo-Kantianizm adı verilen bir felsefi düşünce çizgisi gelişmiştir (Aarons, 2009, s. 178). Yeni Kantçılığın doğa bilimlerinin araştırmalarıyla sosyal bilimlerin araştırmaları arasındaki ‘*bilimsici*’ yöntem tartışmaları bugün unutulmuş ya da bu tartışma artık güncelliğini yitirmiştir. Çünkü ‘*bilimsici*’ yaklaşımın yöntem sorunu, eskisi gibi varlığını sürdüren ve derine işleyen ayrımların olmadığı kanaati uyandırmıştır (Habermas, 1998, s. 95). Ancak aydınlanma dönemi sonrası ‘*akılın her şeyi bilme*’ gücüne yönelik eleştirilerin ve Kant’ın ‘*gerçeğin tam olarak kavranmasına asla erişemeyiz*’ felsefi analizinin de bir sonucu olan ‘*bilimsicilik*’, birçok filozofun ve düşünürün gündemini meşgul etmiştir. Nitekim düşünce tarihi içerisinde ‘*bilimsiciliğin*’ belki de ilk sistematik eleştirisi Hayek tarafından ortaya konulmuştur. Bu bağlamda Hayek, modern dönemle birlikte gelişen popüler bilimsel yöntem aşamalarının yanlışlıklarını sosyal bilimler mantığıyla açıklamaya çalışmıştır. Daha sonra ise Karl Popper⁷ tarafından bilimsici yöntem tartışmaları yeniden gündeme getirilmiştir.

Gerçi Hayek, bilimin kendi özel alanlarındaki yöntemlerine karşı gelmediğini veya onların değerine dair en ufak bir şüphe uyandırmayı amaçlamadığını belirtmektedir. Aslında Hayek bu noktada herhangi bir yanlış anlamayı engellemek için ilgisiz araştırmanın genel ruhuyla değil de bilimin yönteminin ve dilinin kölece taklidiyle ‘*bilimselci*’ ya da ‘*bilimsici*’ önyargıdan söz etmektedir. Bu terimler İngilizce’de tamamen bilinmemekle birlikte, aslında buradaki anlamı daha iyi kavranması için Fransızcadan ödünç alınmıştır. ‘*Bilimselci*’ ya da ‘*bilimsici*’ terimlerinin bu çalışmada kullandığımız anlamları, kuşkusuz düşünce alışkanlıklarının mekanik ve eleştirel olmayan bir uygulamayı içermekte ve kelimenin tam anlamıyla kesinlikle bilimsel olmayan bir tutumu yansıtmaktadır. Dolayısıyla ‘*bilimsicilik*’ herhangi bir konuyu ele almadan ve onu araştırmanın en uygun yolunun ne olduğunu bilmeden belirli bir yargıya varmayı iddia eden yaklaşımdır (Hayek, 2010b, s. 80).

Bilimi savunuyorum diye konuşan ve düşünen birçok filozof ve düşünür; ‘*bilimsicilikten*’ başka bir şey yapmış olmamakta, savundukları türden bilimle insan yaşamının özdeş şeyler olduğunu söylemekte ve çeşitli yaşam sorunlarının ancak kendi anladıkları ‘*bilimsicilik*’ yöntemleri ile çözülebileceğini ileri sürmektedirler (Mills, 1979, s. 29). Nitekim toplumsal ilerlemeyi yöneten genel yasaları keşfetmek için doğa bilimlerinin yöntemlerinin sosyal bilimlere aktarılması gerektiğini savunan bir

⁷ Karl Popper’a göre insan davranışı söz konusu olduğu zaman, onun bu davranışını belirleyici ortam çok geniş çapta toplumsal niteliklidir. Başka bir deyişle, insan davranışlarını toplum kurallarına ve onların işleme biçimlerine dayanmadan açıklamak imkânsızdır. Bunun için toplumsal olguların yasaları ya da kuralları insanların hareket ve tutkularından başka bir şey değildir. İnsan aklı, insanın ihtiyaçları, umutları, korkuları, beklentileri, dürtüleri ve istekleri toplumsal hayatının temel oluşum kaynakları değil, sadece ürünleridir. Hatta insanın bilinçli, iradeli ve niyetli davranışları sonucunda ortaya çıkanlar bile, genel olarak bu türlü davranışların niyet edilmemiş ve çoğu zaman da istenmeyen sonuçlarıdır (Popper, 1989, s. 87-90).

düşünce geleneği vardır. Ancak Hayek, bu yaklaşıma şiddetle karşı çıkmaktadır. O, doğa bilimlerinin aksine sosyal bilimlerin ayırt edici karakterinin yanlış temsil edildiğine ve bu nedenle doğa bilimleri metodunun toplumsal fenomenler için aranan bilgiyi üretemeyeceğine inanmaktadır. Çünkü doğa bilimleri yöntemlerinin başarısızlığıyla karşı karşıya kalındığında, bir yanda aşırı bir pozitivism ile diğer yanda aşırı bir görecilik ve şüphecilik arasında gidip gelmek zorunda olunacaktır (Gamble, 1996, s. 55).

Doğa bilimlerinin yöntemini savunanlar yalnızca kendilerinin ne yaptıklarını söylemekle yetinmeyip, sosyal bilimcileri de kendilerini taklit etmeye zorlamaktadırlar. Bunun yanında günümüzde birçok sosyal bilimcinin yanlış olarak doğa bilimlerinin (Yay, 1993, s. 41) yöntemlerini koşulsuz bir şekilde kabul ettiğini söylemek de mümkündür. Ancak Hayek, doğa bilimlerinin yöntemini sosyal bilimlere aktarmanın ya da taklit etmenin bir hata olduğunu, modern dönemle birlikte gelişen insan aklına ve onun mutlak bilgiye ulaşma hayaline getirmiş olduğu eleştiride vurgulamaktadır. Nitekim Hayek'e göre insan aklının her şeyi bilme gücüne sahip olmaması ve insanın bilgisinin sınırlarının bulunamaması, peşinden gittiği hayalleri boşa çıkartabilir. Özellikle de doğa bilimleri alanında insanın bilgisizliğini yeniden gözler önüne seren, doğa bilimlerindeki inanılmaz gelişmelerdir. Bu anlamda çağlara göğüs geren Sokratesçi bilgisizlik anlayışı yeniden değerlendirilmelidir. İnsanın her çağda yeni gelişmelerle ilerlediğini düşündüğü ve çözüme ulaştırdığını sandığı her sorunda – gerek sosyal bilimci gerekse de doğa bilimci – insan ya da doğa hakkında sadece yeni ve çözümsüz başka problemleri değil, aynı zamanda sağlam ve güvenilir sanılan temellendirmeleri de sorguya çekmek zorunda kalacaktır (Popper, 2005, s. 79). Buradan da anlaşıldığı gibi Hayek insanın, bilgisizliğinin bilgisiyle beraber gelişip ilerlediğini ve her zaman yanıtlardan daha çok soruların olduğunu belirtmektedir (Magee, 1990, s. 35).

Gerçekten de sosyal bilimlerin, doğa bilimlerindeki gibi rasyonel inşasına yönelik iddiada bulunulması, insanın bilgisizliğinin mahiyetini göz ardı ettiği anlamına gelmektedir. Çünkü Hayek'e göre sosyal bilimler, bilginin oluşum veya gelişim aşamasında ve niyet edilmemiş eylemlerin sonucunda elde edilen bilgilerle ilgilenmek zorundadır. Bu açıdan ne bilim ne de bilimin herhangi bir metodu, hiçbir aklın önceden tasarlayarak elde ettiği olguyu bir bütün olarak bilemeyeceğinin farkına varmalıdır. Gerçi gerçekten de bilim bize bazı alanlarda hatırı sayılır ölçüde kimi fenomenlerin belli niteliklerini kavrama yeteneği vermektedir. Ancak bilim hiçbir zaman tek tek olaylarla ilgili tam bir gerçeklik üretemeyecek olan önemli teoriler de geliştirmektedir. Bunun en iyi örneği Darwin'in biyolojik evrim teorisidir: "Ortaya çıkmış olan muayyen formların seçilmesi (ayıklanması) üzerinde tesirli olan belirli geçmiş olguları öğrenmek (analiz) mümkün olsa, bu, mevcut organizmaların yapısının tam olarak izah edilmesini olanaklı kılacaktır ve benzer şekilde, bu formlar üzerinde gelecekteki bir zaman süresince etkili olacak muayyen olguları anlamak mümkün olsa, bu bizi istikbaldeki gelişmeyi öngörmeye muktedir kılacaktır. Lakin şüpheci, bunların ne birini ne öbürünü yapmaya hiçbir zaman muktedir olamayacağız; çünkü bilim böyle bir kahramanlık icra etmek için sahip olmak mecburiyetinde kalacağı belirli gerçekleri tam olarak bilmek için hiçbir araca malik değildir" (Hayek, 2012, s. 23-24). Dolayısıyla Hayek, toplumdaki bireyler arasında dağılmış bilgiyi en üst noktada kullanma imkânsızlığından dolayı bilgiyi doğrudan doğruya üst akılla geliştirmenin ve düzeltmenin olanaksız olduğunu savunmaktadır (Hayek, 2012, s. 67). Başka bir deyişle Hayek, var olan şartlara ilişkin bilginin tek elde birleşik olarak bulunmaması ya da tek tek bireyler arasında dağılmış olan eksik ve çoğunlukla çelişkili bilgi parçacıklarının olmasından dolayı (Hayek, 2007, s. 165) sosyal bilimleri doğa bilimlerinin mantığı içerisinde görmenin hatalı ve gerçek dışı olduğunu düşünmektedir. Bu bağlamda Hayek'in metodolojisinin çıkış noktası şu şekilde izah edilebilir: İnsan aklı; özellikle de sosyal bilimler denen alanda asla her şeyi bilme, her şeyi kavrama, her şeyi denetleme, her şeyi yönlendirme, her şeye hükmetme ve her şeye egemen olma anlamında mutlak ve kesin bir düzeye ulaşamayacaktır (Güvenç, 1999, s. 61).

Böylece Hayek, bir sosyal bilimcinin tavrı ve yaklaşımı üzerinden üç karakteristik metodolojik özelliğe dikkat çekmiştir: *Objektivizm, kolektivizm ve historisizm* (Hayek, 1943, s. 34). Objektivizm, doğa bilimcisinin üzerinde çalıştığı fiziksel nesnelere, onların dışında durarak incelemeye çalıştığı gibi sosyal bilimci de toplumu, toplumun dışında durarak incelemeye çalışır. Objektivizm, bir toplumun oluşturduğu bilgi kaynaklarına ve toplumu oluşturan bireylerin birbirleriyle olan ilişkileri hakkında ne düşündüklerine veya onlar aracılığıyla ortaya çıkan bilgi yüklerine bakmanın anlamsız olduğunu belirtir. Bu metodu savunanlar, sosyal bilimleri doğa bilimleri gibi görerek, onun yöntemini veya yaklaşımını sosyal bilimlere de uygulayabileceklerini öngörmektedirler. Başka bir deyişle, bu yaklaşımın yapmaya çalıştığı şey, sosyal bilimleri doğa bilimleri evrenine yerleştirmektir (Yayla, 2010, s. 82). Fakat bu yöntem sosyal bilimler alanına yerleştirildiğinde ya da insanı ilgilendiren bir alan üzerine inşa edilmeye çalışıldığında görülmektedir ki sosyal bilimci; insanın duygularının, aklının, özgürlüğünün ve aktif bir varlık üzerinde değerlendirme yaptığının farkında değildir.

Bu yöntemi, daha doğru bir terim bulunamadığı için insanın ve toplumun incelenmesine yönelik bilimsel yaklaşımı '*objektivizm*' olarak adlandırmak, hatta en karakteristik ifadesiyle insanlığın işleyişine ilişkin öznel yargılardan ve bilgilerden

vazgeçmeye yönelik çeşitli girişimlerde bulunmak şeklinde tanımlamak mümkündür (Hayek, 1943, s. 34). Ancak Hayek, 'objektivizmi' öznel değer teorisi aracılığıyla eleştirerek, toplumsal değerleri nesnel olarak temellendirmeye çalışmak yerine, bireyler tarafından öznel olarak değer verilen şey olarak görmektedir (Gamble, 1996, s. 54). Gerçekten de bir bilim insanının insani değerlerini ortadan kaldırılmadan onun tarafsız olduğu söylenemez. Hatta bir sosyal bilimcinin değerler hakkındaki yargıları, hem insani hem toplumsal hem de bilim insanı kişiliğini yok etmeden, toplumsal hafızaya uygun olamaz. Gerçi Hayek'e göre sosyal bilimlerin nesnellliğini, bilim insanının tarafsız zihninde değil, bilimsel girişimlerin toplumsal hafızasında temellendirmek gereklidir (Baudouin, 1993, s. 43-44). Nitekim Hayek, sosyal bilimler metodolojisinde toplumu ve diğer sosyal bütünleri anlamak için bireyden ve bireysel eylemden hareket edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu yaklaşıma göre bireyi ve buna bağlı olarak toplumu anlamak, bireysel eylemlerden ilham alınarak toplumu anlamak ve buradan da insana ilişkin soruları cevaplandırmak imkânsız değildir (Aktaş, 2001, s. 70-71).

Öyle ki Hayek'in sosyal bilimler alanındaki objektivizme yönelik yapmış olduğu eleştirisi şu bakış açısını yansıtmaktadır: *Bir sosyal bilimci, insanların eylemleri sonucunda meydana gelen toplumsal faaliyetler yerine, bu eylemlerin 'gerçek' niteliğine bakmaktadır. Gerçekten de objektivizm taraftarı olan sosyal bilimci, insanların eylemleri üzerine araştırmada bulunmak yerine bu eylemlerin üstün akılla ve bazı tür mutlak bilgilerle donatıldığı varsayımından hareket etmektedir* (Yayla, 2010, s. 84). Ancak toplumsal anlamda büyük başarılar, üstün akılla ve mutlak bilgilerle donatılmış bir düşüncenin sonucu değildir, hatta birçok düşünürün bilerek düzenlenmiş gayretinin ürünü de değildir. Böyle bir başarı belirli bir sürecin sonucudur, bu süreç içerisinde insan asla tam olarak anlayamadığı bir rol oynar (Freund, 1997, s. 98). Bu anlamda Hayek, sosyal bilimler alanındaki bir araştırmacının gerçeği belirleyebilmesi için bazı kesin ya da mutlak bilgilerin varlığından ve topluma yön vereceği düşünülen üstün akıllardan şüphe edilmesi gerektiğini düşünmelidir. Dolayısıyla Hayek, bir tek kişi veya kişilerle, mutlak olarak kabul edilen bilgilerle toplumun inşa edilemeyeceğini söyleyerek, toplumdaki bütün bireylerin aklına ve bilgisine ihtiyaç olduğunu belirtmektedir.

Hayek, aklın insanın içinde yaşadığı doğal ve sosyal çevreye bir uyum olduğunu ve toplumun yapısını belirleyen kurumlara sürekli etkileşim içinde geliştiğini düşünmektedir. Akıl, içinde geliştiği sosyal çevrenin bir ürünü olduğu kadar aynı zamanda toplumsal kurumları etkileyen ve değiştiren insani bir özdür (Aarons, 2009, s. 176). Hayek bu düşüncüyü 'objektif üretim' olanaklarıyla daha açık bir şekilde ifade etmektedir: "Objektif üretim olanak tahminleri, insanların herhangi bir düzenlenmiş organizasyonla ne üretebileceğine değil, elde edilebilir (mevcut) kaynaklardan, ne olduğu tanımlanmamış bir objektiflik anlamında, ne üretebilecek olduğuna işaret eder...Bireyler arasında dağılmış bulunan bütün bilgiye bir tek akıl tarafından hükmedilebilseydi ve bu üstün akıl bütün insanları her zaman istediği biçimde davrandırabilseydi, belli sonuçlar elde edilebilirdi. Ne var ki, bu sonuçların neler olduğu da herhalde söz konusu üstün akıl sahibi dışında hiç kimse tarafından bilinemezdi. Bütün bu varsayımlara, eğlere, şartlara dayalı bir 'olanak'ın gerçekle hiçbir alakasının olmayacağı açıktır. Belirli organizasyon tipleri haricinde, soyut olarak toplumun üretim kapasitesi diye bir şey yoktur. Verili kabul edebileceğimiz yegâne gerçek şudur: Belirli şeylerin muayyen amaçlar için kullanılabilmesi yol(lar) hakkında somut bilgiye sahip belirli insanlar vardır. Birçok kişiye dağılmış bu bilgilerin tümü bir bütün olarak hiçbir tek akılda mevcut değildir. Var olan şey, bilgi bütünü değil, değişik insanların bu çelişik ve hatta çatışan bilgileridir" (Yayla, 2010, s. 84-85). Bu bağlamda Hayek, insan toplumlarının evrimini, uygarlıkların ilk halinden beri meydana gelmiş her türlü dönüşümü ve gelişmeyi tek bir ilke etrafında açıklayabilecek, sarsılmaz bir yasanın mevcut olmadığını veya olamayacağını savunur (Baudouin, 1993, s. 73). Ayrıca Max Weber, objektivizm konusunda sosyal bilimcinin kendi özel duygularını sergilerken kendi kişiliklerinden kaçınmasını ve bilimsel güvenirliliğin garantisi olan iki yöntemsel ilkeye uymasını önermektedir. Weber'in bu yöntemlerden ilki olan 'değerlerle ilişkil' düşüncesi, bilginin gerçek düşünceye yerleştirilmesine ve bilimcinin araştırmadaki tarafsızlığının kökeninde yatan kendi tercih ve değerlerinin öznel bilincine varmasına bağlıdır. 'Bilimsel yöntem'in malzemelerin ve sorunların ayıklanmasıyla başladığı yerde, 'entelektüel dürüstlük' bunların açıklanmasını sağlar. İşte Weber'in 'değerlerle ilişkil' diye adlandırdığı şey budur. Weber'in adlandırdığı ikinci yöntemsel ilke ise 'aksiyolojik yansızlık'tır. Bu ilke, her türlü değer yargısını reddeder. Başka bir deyişle 'aksiyolojik yansızlık', toplumsal değerlerin, bilimsel ve nesnel bir muhakemeden ya da transendental bir bilim anlayışından daha üstün bir değeri olabileceğini kabul etmez. Çünkü değer yargılarına,⁸ inançlara ve kişisel kanılara karşı bilimsel araştırma, bu aksiyolojik yansızlığı varsayar (Fleury, 2009, s. 28-29).

Hayek'in eleştirdiği ikinci metodolojik yöntem ise kolektivizmdir. Kolektivizm, çok farklı olan şeyleri bir arada gruplandırarak veya onları sanki üniter bir bütünlük gibi ele alan varsayımı öngörmektedir. Bu varsayım, gruplar tarafından tek bir akılla

⁸ Değer yargılarının hem kendi içinde doyurucu hem de genel deneyici ilkelerle tutarlı bir açıklamasını vermek gerekmektedir. Burada değer bildirimlerinin anlamlı oldukları sürece olağan bilimsel bildirimler olacaktır. Çünkü bunlar bilimsel olmadıkça gerçek anlamda ne anlamlı ne doğru ne de yanlış olan coşkuların anlatımı olacaktır (Ayer, 1998, s. 79).

inşa edilmiş tekdüze hareketi savunmaktadır (Butler, 2001, s. 192). Metodolojik kolektivizm,⁹ ekonomi ve kapitalizm gibi geleneksel yapılara veya milletler ve sınıflar gibi topluluklara tek bir akılla sahip olmak ve ona göre davranmak anlamına gelmektedir (Yayla, 2010, s. 86). Bu ise kolektivizm denilince belirli bir bölünme idealini gerçekleştirmek için gerekli olan planlama faaliyetini akla getirmektedir (Hayek, 2010a, s. 64).

Hayek'e göre kolektivist yaklaşımın yanılışı, çeşitli bireyler tarafından gözlemlenen bireysel fenomenler arasındaki bağlantıyı açıklamak için geliştirilmiş geçici teorilerin ve modellerin, temel gerçeklermiş gibi algılanmasıdır. Aslında metodolojik kolektivistler bunu yaparken özellikle kaçındıkları bir hataya düşmektedirler. Bu anlamda Hayek, kolektivistlerin '*subjektif elemetler*'den kendilerini kurtarmaya ve çalışmalarını '*objektif elemetler*' ile sınırlandırmaya çalışırken, bazı üstün akıllı insanların zihinlerinden çıkan kavramları '*objektif*' gerçeklermiş gibi kabul ettiklerini ve o kavramlarla ilgilendiklerini düşünmektedir. İşte Hayek, toplum içerisinde gözlemlenen bireysel eylemlerin belirli zihni sınıflandırmadan mahrum olması gerçeğinden dolayı tek bir zihin ya da aklın bireysel eylemleri hiçbir zaman algılayamayacağını savunmaktadır. Çünkü ona göre, tümellerle ilgilenildiği zaman toplum, ekonomi, kapitalizm, millet, dil ve hukuk gibi bütünleri, doğal bir şekilde oluşmuş birimler olarak ele alamayız. Başka bir deyişle sosyal bütünler doğal birimler olmadıkları için, onları zaman ve mekân sınırları içinde gözlemlenen çok sayıda şey arasındaki ilişkilerde aramak gereklidir (Yayla, 2010, s. 87).

Görüldüğü gibi sosyal bilimlere özgü öznelci yaklaşım, bu toplumsal komplekslere ilişkin bilgilerden ve bireysel tutumlardan yola çıkmaktadır. Buna karşın doğa bilimlerinin nesnelci yaklaşımı ise sosyal fenomenlerin insan zihninin bir parçası olduğu ve bilinen parçalardan örgütlenme ilkelerini yeniden kurduğu bir şey olarak değil, sanki insanlar tarafından bir bütün olarak doğrudan doğruya algılanan nesnelmiş gibi ele alır (Hayek, 1943, s. 41-42). Dolayısıyla kolektivist yaklaşımın içerdiği temel hata, gözlemlenen bazı bireysel fenomenler arasındaki bağlantıyı açıklamak için popüler zihin tarafından inşa edilen geçici teorilerden, modellerden başka bir şey olmayan olguların yanlış anlaşılmasıdır. Ayrıca bu metodun paradoksal yönü ise daha önceden de görüldüğü gibi bilimsel önyargılar aracılığıyla sosyal fenomenlere yaklaşması, yalnızca öznel unsurlardan kaçınması, kendilerini '*nesnel gerçeklere*' hapsetmesi ve en çok endişe ettikleri hatayı yapması olarak ifade edilebilir (Hayek, 2010b, s. 118).

Kolektivizmin ortaya koyduğu olumsuzluklardan biri de totaliter ya da otoriter düşüncenin gelişmesine zemin hazırlamasıdır. Nitekim totaliter düşünce, toplumsal oluşumların ilerlemesi ve gelişmesi için yanılma payı olmayan kehanetlerde bulunmayı üstlenmektedir. Bütün kolektivist düşünceler totaliterciliğe yol açmasa da kaçınılmaz bir şekilde kehanet boyutu, bütün totaliter görüşlerde yer almaktadır (Baudouin, 1993, s. 72).

Ayrıca Hayek, kolektivizmin yanılışının dildeki gelişmelere benzer biçimde kullanılmasından kaynaklandığını da ifade etmektedir. Nitekim bir kişi, '*kapitalizm yükseldi, gelişti ve çöktü*' derken sanki doğada yaşayan bir varlıkmiş gibi anlamlı bir şey söylemiş olduğunu sanmaktadır. Böyle bir durumu Hayek, insan dışı bazı şeyleri insan vasıflarına atfetmenin kolektivizmin kaynaklarından biri olduğunu vurgulamaktadır. Yine Hayek'e göre kolektivizmin diğer bir yanılışı '*felsefi holizm*'dir. *Felsefi holizm*, bütünlerin onları oluşturan parçalardan daha gerçek veya parçaların bütünlerden daha az gerçek olduğu inancıdır. Dolayısıyla bu düşünce, nesnenin bütününün, kesinlikle onu oluşturan parçalardan daha iyi bilineceğini ve daha iyi anlaşılacağını iddia etmektedir (Yayla, 2010, s. 88). Ancak Hayek, sosyal bilimlerin çalışma alanının insan ve insan sorunları olduğunu ve insanın sorunlarının çözümü için de bir bütünlük içerisinde değerlendirilemeyeceğini düşünmektedir. Başka bir deyişle Hayek, insanın sorunlarını bir bütünlük içerisinde değerlendirmenin mümkün olmadığını ya da değerlendirmenin eksik veya problemlili olacağını savunmaktadır. Bu anlamda insanın ve toplumun anlaşılması, problemlerinin çözümlenebilmesi için toplumda parça parça bulunan bilgilerin kullanılması gereklidir. Dolayısıyla Hayek '*felsefi holizm*' düşüncesinin sosyal bilimlerin mantığının dışında değerlendirilmesini önermektedir.

Hayek'in eleştirdiği son bilimsici yaklaşım *historisizm*'tir. Tarihsicilik, çağdaş bir düşünce olarak iki bin yıllık doğa yasası teorisinin ve insanın tarihsel tecrübelerinden çıkarılan etkin rasyonel evren düşüncesinin baskısından kurtularak, insanı merkeze alan sistematik bir yapı olarak nitelendirilmektedir (Bıçak, 2004, s. 178). Karl Popper'ın da ifade ettiği gibi tarihsicilik, tarihsel ön deyinin sosyal bilimlerin temel amacı olduğu ve bununla tarihsel evrimin temelinde yatan '*ritimlerin*', '*örüntülerin*', '*kanunların*' ve '*yönelimlerin*' ortaya çıkarılmasıyla, bu ön deyiye varılacağını kabul eden yaklaşımdır (Popper, 2008, s. 3). Yine tarihsicilik, tarihin belirli tarihsel ya da evrimsel yasalar tarafından yönetildiğini ve bunları keşfetmekle insanın geleceği hakkında ön deyiye bulunabileceğini savunan doktrindir (Popper, 1989, s. 25). Bu açıdan bakıldığında tarihsicilik, tarihin toplumsal gelişme ya da ilerleme konusunda belirli yasalara tabi olduğunu öngörmektedir (Marshall, 1999, s. 719). Ancak

⁹ Bilimsel yaklaşımın nesnelciliğiyle yakından bağlantılı olan metodolojik kolektivizm; toplum ya da ekonomi, kapitalizm (belli bir tarihsel '*aşama*' olarak) ya da belirli bir endüstri ya da sınıf ya da ülke gibi bütünler hakkında kesin olarak verili nesnel olarak ele alma eğilimidir (Hayek, 2010b, s. 118).

Hayek'e göre tarihsicilik terimi doğru olarak kullanıldığında veya gerçek tarihsel inceleme yöntemiyle karıştırılmaması anlamında ya da bu yönteme daha yakından bakıldığında, sosyal fenomenlere ilişkin diğer tipik bilimsel yanlış anlamalarla aynı önyargıları benimsediği anlaşılacaktır. Tarihsiciliğin, bilimsiciliğin karşıtı olmaktan çok bir biçim olduğu önermesi hâlâ bir şekilde paradoks olarak görünmekte ve bu terim bazı açılardan karşıt ve yine de sıklıkla karıştırılan anlamlarda kullanılmaktadır. Bu açıdan Hayek teorik bir tarih bilimini reddeden eski görüşün ve bunun tam tersi olan tarihin tek yol olduğunu kabul eden daha sonraki yaklaşımın temel gerçekliliğinden dolayı, '*tarihsiciliğin*' teorik bir sosyal bilim olacağını savunmaktadır (Hayek, 2010b, s. 126).

Tarihsiciliğin ön koşulu, kaynağı ve problemi, bilimsel bilgiye gereğinden çok değer vermesidir. Çünkü tarihsiciliğe göre bütün gerçeklerin tek ve doğru ölçütü, yalnızca bilimsel metotlar ve ilkelerle elde edildiği ve bununla birlikte toplumsal değerlerin de bilimsel kanıtlar tarafından desteklenmesi gerektiği şeklindeki inancı dile getirmektedir. Dolayısıyla tarihsicilik, naturalizmin sahip olduğu konumu elde etmiş ve her ikisinin de gerçekliğin bilimsellik dogması üzerine kurulmuş olduğu söylenebilir. Nitekim onlar, mutlak gözlemlerden elde edilen mantıksal çıkarımlarla sınanmayan bilgi konusunda şüpheli olunacağını savunmaktadırlar (Kroner, 2010, s. 638). Bu anlamda tarihsicilik, tarihsel gelişim sürecinde birbirini zorunlu olarak takip edecek '*merhale*', '*safha*' ve '*sistem*'leri tesis etmeye çalışmaktadır. Fakat Hayek, bu düşüncenin birbiriyle çelişik iki yönlü bir çaba içerisinde olduğunu iddia etmektedir: "Bir taraftan tarihsel olaylar eşsiz ve tek olduğuna göre birbirini izleyen tek ve eşsiz (biricik) tarihsel olaylarda bulunması mümkün olmayan yasalar bulmaya çalışmaktadır; diğer taraftan ise eşsiz (biricik) bütünleri anlamamıza yardım edecek, gerçek dünyada bulduğumuz eşsiz-tek birleşimleri üretmek için benzer elementleri birleştirebildiğimiz farklı yolları gösteren teorilerin olanaklılığını inkâr etmektedir" (Yayla, 2010, s. 91).

Aslında tarihsiciliği anlama ve çözümlenmeye, iki modern düşünce arasındaki benzerlikten yola çıkarak da ulaşılabilir. Bu iki modern tarihsicilik çeşidi, bir yanda ırkçılığın ve faşizmin tarih felsefesi (sağ) ve öte yandan Marksçı (sol) tarih felsefesidir. İrkçilik ve faşizm, yeryüzünün sonunda kendisine kalacağı ve kaderin aracı olarak belirlenen seçilmiş veya üstün ırkı kabul eder. Marx'ın tarih felsefesi ise üstün ırkın yerine sınıfsız bir toplumun aracı olarak seçilmiş toplumsal sınıfı meydana getirir. Dolayısıyla her iki teori de tarihin gelişim yasasını keşfetmeye götüren bir yoruma dayanmaktadır (Popper, 1989, s. 26-27). Fakat Hayek, bütün toplumlara ve tarihsel dönemlere uygulanabilecek hiçbir genel ve evrensel sosyal davranış kuralının olmadığını düşünmektedir. Çünkü ona göre her dönemdeki insan eylemleri, o dönemin sosyal ve ekonomik yapısında bulunan tarihi dönem ve şartlar içerisinde anlaşılmalıdır (Yayla, 2010, s. 89).

Gerçi tarihsiciler, her dönemdeki tarihi olayların¹⁰ eşsiz ve benzersiz olduğunu ve her dönemin kurumları ve değerlerinin ancak o dönemin kendi koşullarıyla değerlendirilmesi gerektiğini de iddia ederler. Fakat Hayek bu konuda da tarihsicilere karşı çıkmaktadır. Nitekim Hayek, belirli dönemlerin açıklanmasında, tarihsiciliği savunanların iddia ettiği gibi her dönemin kendi içinde yorumlanmasının bir hatayı içerdiğini söyleyerek, aslında farklı dönemlerde kullanılan bir yöntemin bu zaman veya daha sonra da kullanılabilirliğini önermektedir. Çünkü belirli bir dönemde kullanılan bir teorinin başka dönemde farklı bir sorunu çözebileceği ya da açıklayabileceği ihtimali söz konusudur. Ayrıca tarihsiciler, insan aklının gelişiminin değişebilirliğinin her tarihsel safha bağlamında anlaşılması gerektiğini de düşünmektedirler. Çünkü tarihsici yazarlar – Marx gibi – aklın gücü ile içinde yaşadığı toplumun dışında bir yerde durmakta ve gerek tarihin gerekse de toplumun kaderini belirlemektedirler (Yayla, 2010, s. 94). Ancak böyle bir durum, toplumun dışında durarak toplumun değerlerini açıklamaya çalışmak anlamına gelir ki bu ise toplumun, bireyin ve bireyin algısının göz ardı edildiğini gösterir.

Tüm tarihsel bilginin zorunlu olarak görelî olduğu, insanın '*bakış açısı*' tarafından belirlendiği ve zamanın geçmesiyle değişmeye mahkûm olduğu doktrini şu anda çok revaçta olan bir anlayıştır. Bu problem, '*Napolyon Savaşları*' ya da '*Devrim sırasında Fransa*' ya da '*İngiliz Milletler Topluluğu dönemi*' gibi tarihsel dönemler için yaygın olarak kullanılan inancın doğal bir sonucudur. Elbette farklı zamanlarda tarihçilerin, aynı dönem hakkında farklı sorular sormasının birçok nedeni vardır. Ancak bu durum tarihin farklı zamanlarında ve aynı bilgilere dayanarak aynı soruya farklı cevaplar vereceği anlamına gelmez ve hatta tarihsel bilginin görelî olduğunu iddia etme hakkını da tanımaz. Dolayısıyla tarihsel fenomenlerin göreliliği hakkındaki iddiada gerçeğin özü, tarihçilerin farklı zamanlarda farklı nesnelere ilgilenmelerini mümkün kılabilen ve aynı zamanda tarihsel fenomenler hakkında tarihçilerin mutlaka farklı görüşlere sahip olacağı anlamına da gelmemektedir (Hayek, 2010b, s. 132-133).

¹⁰ Tarihi olaylarda araya belli bir mesafe girince bu tarihi olayın neden gerçekleştiği, olayın manası ve doğurduğu sonuçları göz önüne almak gereklidir (Hayek, 2010a, s. 19). Çünkü tarihi bir olayı tarafsız bir gözle değerlendirebilmek için tarihin akışı içerisinde belli bir sürenin geçmesi, insanın olaylara bakış açısını değiştirerek daha mantıklı sonuçlar çıkartmasına neden olabilmektedir. İşte tarihteki bir olayı bu şekilde zaman içerisinde bütün etkileri göz önüne alarak değerlendirmek gereklidir. Bunun için kendiliğinden düzenin de bir gereği olarak her yüzyılda aynı veya benzer tarihi olayları toplum bilimciler, düşünürler, tarihçiler ve filozoflar tartışmalıdır.

İşte tarihsel görecelilik, aslında, toplumsal fenomenlerin her zaman gerçekler olarak verildiği inancına yönelik bilimsel ön yargının yanlış ve hatta sözde *'tarihsiciliğin'* tipik bir ürünüdür. Nitekim insanların değer yargıları ve düşünceleri kendi söylemleri üzerinden bir noktaya kadar anlaşılabilirken, aynı insanların niyetleri ve planları ancak yorumlanarak temellendirilebilir. Çünkü bunlar doğada gördüğümüz fiziksel gerçekler değil, her zaman insan zihnine tanıdık gelen sosyal fenomenlerdir. Doğa dünyasına dışarıdan bakarken toplum dünyasına içeriden bakılır. Doğa söz konusu olduğunda, kavramlarımız fiziksel dünyayla ilgilidir ve fiziksel dünyaya uyarlanmaları gereklidir. Ancak toplum dünyasında, en azından en tanıdık kavramlardan bazıları o dünyada ortaya çıkan insani değerlerdir. Toplum dünyasında ortak bir düşünce yapısının varlığı, insanlarla iletişim kurma ve geliştirilen söylemin anlaşılma olanağı; gelenek, ekonomi, hukuk ve dil gibi bütün karmaşık sosyal yapıların yorumlanmasının temel kaynağıdır (Hayek, 1958, s. 75-76).

Sonuç

Hayek, 20. yüzyılın ortalarına doğru totalitarizmin yükselişi karşısında büyük bir kaygı duyarak benimsediği değerlerin, özgürlüğün ve özgürlükçü sosyal düzenlerin ortadan kalkmasını engellemek için entelektüel alanda bir şeyler yapmanın gerekli olduğunu düşünmüştür. Nitekim yirminci yüzyıl; insanlık tarihi açısından çok önemli tarihsel, bilimsel ve geleneksel kırılmaları temsil etmiştir. Merkezi planlamaya dayalı ekonomiler ve refah devleti gibi yapılar toplumun gelişmesine ve ilerlemesine katkı sağlamıştır. İşte bu yüzyılın önemli düşünürlerinden biri olan Hayek, akademik kariyeri boyunca bütün planlama şekillerine karşı çıkmış ve birçok sosyal teorisyen ve düşünürün tartışmadığı konulara cesur ve radikal açılımlar getirmeye çalışmıştır.

Ayrıca aydınlanma dönemi ile birlikte doğa bilimlerindeki büyük değişim ve gelişim sosyal bilimler üzerine çalışanları hem heyecanlandırmış hem de derinlemesine etkilemiştir. Bu dönemde doğa bilimlerinin yöntemi olan *'bilimsicilik'*, her şeyi anlayabileceği ve kavrayabileceği bir dünya görüşüne sahip olmuştur. Fakat Hayek, insan aklının her şeyi tasarlama güç ve yetisine sahip olmadığını söyleyerek, *'bilimsiciliğin'* sosyal bilimler üzerindeki etkisine yönelik kendi düşünce dünyası ya da kendiliğinden düzen düşüncesi etrafında eleştirilerde bulunmuştur.

Makale içeriğinden de anlaşılacağı gibi Hayek'in sosyal teorisi ve buna bağlı sosyal bilimlere yönelik yaklaşımı, esas olarak iki noktada temellendirilmektedir: Bunlardan birincisi, bireyselci bakış açısıyla ele alınarak *'bilimsici'* yaklaşım olarak görülen *'objektivizm'*, *'kollektivizm'* ve *'historisizm'* karşısında durmak; ikincisi ise bu bireysellik düşüncesiyle bireyin bilgisinin ve aklının sınırlı olduğunu savunmaktır. Bu anlamda Hayek bilginin, toplumdaki bütün bireylerin bilgisi ve akli ile meydana geleceğini iddia etmektedir. Çünkü Hayek, büyük veya modern toplumda karışık ilişkiler ağının yoğunluğunu ve toplumdaki her bireyin bir dereceye kadar farklı bilgilere sahip olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla Hayek'in de ifade ettiği gibi sosyal bilimleri açıklayan ve anlaşılmasını mümkün kılan, insanların davranışları veya eylemleridir; politikacıların, planlamacıların, üst akılların ve teorisyenlerin ortaya koyduğu düşünceler değildir.

Yazar Katkıları: Fikir-O. E.; Tasarım-S. B.; Denetleme-O. E.; Kaynaklar-O. E., S. B.; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi S. B., O. E.; Analiz ve/veya Yorum-O. E.; Literatür Taraması-O. E., S. B.; Yazıyı Yazan-S. B.; Eleştirel İnceleme-O. E.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Concept - O. E.; Design- S. B.; Supervision- O. E.; Resources- O. E., S. B.; Data Collection and/or Processing- S. B., O. E.; Analysis and/or Interpretation- O. E.; Literature Search- O. E., S. B.; Writing Manuscript- S. B.; Critical Review- O. E.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflict of interest.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Aarons, E. (2009). *Hayek versus Marx*. Roudledge.

Adorno, T. W. & Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. (Çev. : Nihat Ünler-Elif Öztarhan Karadoğan). Kabcacı Yayınevi.

- Aktaş, S. (2001). *Hayek'in Hukuk ve Adalet Teorisi*. Liberte Yayınları.
- Ayer, A. J. (1998). *Dil, Doğruluk ve Mantık*. (Çev. : Vehbi Hacıkadiroğlu). Metis Yayınları.
- Baudouin, J. (1993). *Karl Popper*. (Çev. : Bülent Gözkan). İletişim Yayınları.
- Bıçak, A. (2004). *Tarih Düşüncesi III: Tarih Felsefesinin Oluşumu*. Dergâh Yayınları.
- Bouthoul, G. (1975). *Zihniyetler: Kişi ve Toplum Açısından Zihin Yapılarına Dair Psikososyolojik Bir İnceleme*. (Çev. : Prof. Dr. Selmin Evrim). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:2030, Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Butler, E. (2001). *Hayek: Çağımız İktisat ve Siyaset Felsefesine Katkısı*. (Çev. : Yusuf Ziya Çelikkaya). Liberte Yayınları.
- Carr, E. H. (2009). *Tarih Nedir?*. (Çev. : Misket Gizem Gürtürk). İletişim Yayınları.
- Ebeling, R. M. (1999). "F. A. Hayek: Bir Yüzyılın Değerlendirilmesi". (Çev. : Atilla Yayla). *Liberal Düşünce Dergisi*, 4 (15), 99-104.
- Fleury, L. (2009). *Max Weber*. (Çev. : Işık Ergüden). Dost Yayınevi.
- Freund, J. (1997). *Beşeri Bilim Teorileri*. (Çev. : Bahaeddin Yediyıldız). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gamble, A. (1996). *Hayek: The Iron Cage of Liberty*. Polity Press.
- Güvenç, N. (1999). *Hayekizm*. BDS Yayınları.
- Habermas, J. (1998). *Sosyal Bilimlerin Mantığı Üzerine*. (Çev. : Mustafa Tüzel). Kabalıcı Yayınevi.
- Hayek, F. A. (2007). "Bilginin Toplumda Kullanımı". (Çev. : Turan Yay). *Liberal Düşünce Dergisi*, 12 (45-46), 153-167.
- Hayek, F. A. (2012). *Hukuk, Yasama ve Özgürlük, I. Kitap, Kurallar ve Düzen*. (Çev.: Atilla Yayla). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hayek, F. A. (1958). *Individualism and Economic Order*. The University of Chicago Press.
- Hayek, F. A. (2010a). *Kölelik Yolu*. (Çev. : Turhan Feyzioğlu-Yıldırım Arsen-Atilla Yayla). Liberte Yayınları.
- Hayek, F. A. (1942). "Scientism and the Study of Society". *Economica*, 9 (35), August, 267-291. Erişim Tarihi: 15 Temmuz 2022, http://www.jstor.org/stable/2549653?seq=1&cid=pdfreference#references_tab_contents.
- Hayek, F. A. (1943). "Scientism and the Study of Society". *Economica*, 10 (37), Feb., 34-63, Erişim Tarihi: 15 Temmuz 2022. http://www.jstor.org/stable/2549653?seq=1&cid=pdfreference#references_tab_contents.
- Hayek, F. A. (2010b). "Studies on the Abuse and Decline of Reason: Text and Documents". Bruce Caldwell (ed.), *The Collected Works of F. A. Hayek, vol. XIII*. The University of Chicago Press.
- Hekman, S. (1999). *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik: Mannheim, Gadamer, Foucault ve Derrida*. (Çev.: Hüsamettin Arslan-Bekir Balkız). Paradigma Yayınları.
- Kotan, Ş. (2011). *Kur'an ve Tarihselcilik*. Beyan Yayınları.
- Kroner, R. (2010). Tarih ve Tarihsicilik, (Çev.: Mustafa Alican). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 25, Sayı:2, 637-643.
- Magee, B. (1990). *Karl Popper'in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı*. (Çev.: Mete Tunçay). Remzi Kitapevi.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. (Çev.: Osman Akınhay-Derya Kömürcü). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mills, C. W. (1979). *Toplumbilimsel Düşün*. (Çev.: Ünsal Oskay). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Murphy, J. W. (2000). *Postmodern Sosyal Analiz ve Postmodern Eleştiri*. (Çev.: Hüsamettin Arslan). Paradigma Yayınları.
- O'Neill, J. (2001). *Piyasa: Etik, Bilgi ve Politika*. (Çev.: Şen Süer Kaya). Ayrıntı Yayınları.
- Ömerustaoğlu, A. (2004). *Bilgi Kuramı: Karl Popper'in Eleştirel Akılcılığı Üzerine*. Araştırma Yayınları.
- Özlem, D. (1986). *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*. Remzi Kitapevi.
- Özlem, D. (2001). *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*. İnkılap Kitapevi.

- Popper, K. (1989). *Açık Toplum Düşmanları 1*. (Çev.: Harun Rızatepe). Remzi Kitapevi.
- Popper, K. (1989). *Açık Toplum Düşmanları 2*. (Çev.: Harun Rızatepe). Remzi Kitapevi.
- Popper, K. (2005). *Daha İyi Bir Dünya Arayışı*. (Çev.: İlknur Aka). Yapı Kredi Yayınları.
- Popper, K. (2008). *Tarihsiciliğin Sefaleti*. (Çev.: Sabri Orman). Plato Film Yayınları.
- Roche III, G. C. (1977). "The Relevance of Friedrich A. Hayek". (Ed. Fritz Machlup), *Essays on Hayek*, (ss. 1-13). Routledge & Kegan Paul.
- Rothacher, E. (2008). *Tarihselcilik Sorunu*. (Çev. : Doğan Özlem). Gündoğan Yayınları.
- Sartre, J. P. (1998). *Yöntem Araştırmaları*. (Çev. : Serdar Rifat Kırkoğlu). Kabalıcı Yayınevi.
- Schumacher, E. F. (1990). *Aklı Karışıklar İçin Kılavuz*. (Çev.: Mustafa Özel). İz Yayıncılık.
- Shenfield, A. (1977). "Scientism and Study of Society". (Ed. Fritz Machlup). *Essays on Hayek*, (ss. 61-73). Routledge & Kegan Paul.
- Yay, T. (1993). *F. A. Hayek'te İktisadi Düşünce*. Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Yayla, A. (2010). *Özgürlük Yolu: Hayek'in Sosyal Teorisi*. Liberte Yayınları.
- Yıldırım, C. (2004). *Bilim Felsefesi*. Remzi Kitapevi.

The Connection of Archival Science with Graphology and Criminology Studies

Arşiv Biliminin Grafoloji ve Kriminoloji Çalışmalarıyla Bağlantısı

Yasin ŞEŞEN

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi,
Kütüphane ve Dokümantasyon Daire
Başkanlığı, Niğde, Türkiye

Niğde Ömer Halisdemir University,
Department of Library and Documentation,
Niğde, Türkiye
yseven11@gmail.com
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Abstract

Graphology is a branch of science that tries to determine individual characteristics and details of a person based on their handwriting. It was started in 1871 with the devoted work of French cleric-archaeologist Jean-Hippolyte Michon. Today, this branch of science is used to evaluate people's emotional development, give career advice, and conduct psychological analysis. Today, some company managers use the science of graphology to evaluate the personal characteristics of job applicants. The science of criminology, which contributes to the science of graphology, is the examination of the social and personal causes of any event. It focuses on crime, criminals, and ways to fight crime. Criminology studies are carried out to ensure justice and are carried out using various laws. However, there are also criticisms that graphology doesn't always yield clear results in criminological studies. To put it more clearly, in the science of evidence (criminology), a broad consensus hasn't been reached regarding the validity of graphology studies. Starting from this point, the benefits and shortcomings of graphology were analyzed in the study, and evaluations were made about the place and importance of graphology in archival science. In addition, the effect of graphology on archiving science was evaluated by focusing on the connection between the science of criminology. The study, which discusses the contribution of graphology to the sciences of archiving and information and records management, has been completed by making various suggestions that will support future academic studies.

Keywords: Graphology, criminology, archive, archival science, analysis

Öz

Grafoloji, kişinin el yazısına dayanarak bireysel özelliklerini ve ayrıntılarını belirlemeye çalışan bir bilim dalıdır. 1871 yılında Fransız din adamı-arkeolog Jean-Hippolyte Michon'un özverili çalışmalarıyla başlatılmıştır. Bu bilim dalı günümüzde, insanların duygusal gelişimini değerlendirmek, kariyer tavsiyeleri vermek ve psikolojik analizler yapmak amacıyla kullanılmaktadır. Günümüzde bazı şirket yöneticileri, işe başvuranların kişisel özelliklerini değerlendirmek için grafoloji bilimini kullanmaktadırlar. Grafoloji bilimine katkı sağlayan kriminoloji bilimi ise, herhangi bir olayın sosyal ve kişisel nedenlerinin incelenmesidir. Suça, suçlulara ve suçla mücadele yollarına odaklanmaktadır. Kriminoloji çalışmaları, adaleti sağlamak amacıyla yapılmakta ve çeşitli kanunlar kullanılarak yürütülmektedir. Ancak grafolojinin, kriminolojik çalışmalar üzerinde her zaman net sonuçlar vermediği yönünde eleştiriler de bulunmaktadır. Daha açık ifade etmek gerekirse delil biliminde (kriminoloji), grafoloji çalışmalarının geçerliliği konusunda geniş bir fikir birliğine varılamamıştır. Bu noktadan hareketle çalışmada grafolojinin yararları ile eksiklikleri analiz edilmiş, grafolojinin arşiv bilimindeki yeri ve önemi hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. Ayrıca kriminoloji ile bağlantıya odaklanılarak grafoloji biliminin arşivciliğe etkisi de değerlendirilmiştir. Grafoloji biliminin özellikle arşivcilik ve bilgi ve belge yönetimine katkısının ele alındığı çalışma, gelecekte yapılacak akademik çalışmalara destek olacak çeşitli önerilerde bulunularak tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Grafoloji, kriminoloji, arşiv, arşiv bilimi, analiz

Geliş Tarihi/Received	02.04.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested	28.06.2024
Son Revizyon/Last Revision	02.07.2024
Kabul Tarihi/Accepted	25.07.2024
Yayın Tarihi/Publication Date	20.09.2024

Cite this article as: Şeşen, Y. (2024). The connection of archival science with graphology and criminology studies. *Current Perspectives in Social Sciences*, 28(3), 415-434.

The content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Introduction

It is very important for every writer who produces a scientific study and continues his personal/group work to be able to efficiently evaluate the information he has while creating and shaping his works. In addition, in the academic working world; in the process of revealing the results of scientific studies, the data, information, and documents of studies processed in previous periods should also be able to be reused effectively. All kinds of data that can be accessed are important in terms of contributing to scientific and/or technical studies. In some cases, it is a more appropriate choice to prioritize finding first-hand documents. If first-hand information cannot be obtained, indirectly accessed information and documents can also be evaluated depending on the situation. In any case, the main goal is to improve the access paths and elements of the data and to be able to increase the precise access hit rate to the information to be accessed. The development of information access routes is the processing of a number of different contents and information ratios in a stack and obtaining the necessary parts. There are also various data elements, numerical statistics, and databases among the auxiliary elements of the information access system.

While graphology studies are a positive factor in developing information access activities and increasing the rate of access to information, they may also include missing (problematic) factors at some points. Missing factors are 'blind spots that' graphology cannot reach in obtaining accurate information. In such problematic situations, different ways and methods can be tried in evaluating the existing information and documents. In order to contribute to these methods, the processes of creating collections, classifying and recording collections, linking document groups, carrying out up-to-date announcement services, and making documents easily accessible by distributing them in relevant ways may lead to the use of information centers and/or archives. In special cases where access to information is not deemed sufficient and such studies aren't sufficient, 'much more technical methods' should be followed. In addition to these techniques that can be monitored by information and document managers and guide document management when necessary; different methods may also be needed to read and functionalize special documents in an archive or information center. In some cases, these methods may need to be supported only by human talent, and in other cases, by automation. In fact, it seems that the use of human-computer interactive collaborative organization software has become more preferred in recent years. The change in these environments also depends on the internal and external structure of the material. Among these important technical methods, two branches of science can be listed first. These branches of science are 'graphology and criminology'.

In the study; by using the outputs of graphology and criminology science, all the special content details of the document related to the unclaimed-anonymous document and/or the technical studies to be carried out on signed paper will be determined. The point that should be focused on and wanted to be reached in this determination process is that the boundaries of graphology and criminology studies can also be determined in particular. For example throughout the study, the answers to the following questions can be focused on;

- ✓ Can the real owner of every document and/or signature whose owner is unknown be found?
- ✓ To what extent can all the characteristics of the document owner be predicted?
- ✓ How can graphology studies contribute to the science of archiving?
- ✓ What suggestions can be put forward for the future?

With the contributions of this article; by ensuring that the characteristics of the science of graphology are better known, more contributions can be made to drawing the boundaries of this science. Thus, it will be easier to determine how this science can be used today and what impact it may have on the science of archiving in the future.

History and Definition of Graphology

Graphology is a branch of science that deals with determining a person's character by looking at their handwriting and signature. In particular, it is aimed to determine the individual characteristics of a person by performing technical applications on his/her handwriting. It is important to determine a person's individual characteristics and whether he or she is prone to crime before even talking to that person and to be able to predict what kind of structure he or she has. Thus, it will be possible to identify and direct the guilty person and to activate the justice mechanism more easily. The character can be deduced from a person's handwriting. The main theory underlying graphology is that handwriting is another expression of personality. Therefore, a systematic analysis of the way words and letters are formed can also reveal personality traits. Graphologists focus on elements such as the size of individual letters, slant, ornamentation, degree of angularity, curvature, and regularity.

The uniqueness of each person's signature and largely unique handwriting helps graphologists work in specific ways.

In order to better understand the conceptual definition of the science of graphology and to reveal its details, the following quotations from the works of some important researchers working on graphology can be elaborated by making.

"Graphology research is based on the detailed examination of suspicious documents that create disputes and are evidence in criminal or administrative investigations" (Cihangiroğlu, 2009, p. 9; Birincioğlu & Aşıcıoğlu, 2005, p. 4). "Graphology is a specialty that requires a lot of knowledge, experience, time, attention, care, compliance with ethical values, and heavy responsibility" (Bafra, 2003, p. 888). "Graphology, handwriting for forensic purposes, signature, typewriter, computer, printing press, etc. the examination and detection of forgery in copies, paper, ink, seals, photographs and documents by letter-printing examinations is the department of forensic sciences" (Çakır, 2004, p. 368).

In order to measure the validity of graphology in every field, it is useful to examine human behavior and relationships with people in detail. "Another element often used to discuss the validity of graphology is the satisfaction rate of customers who pay for handwriting analysis with the services they receive. Although it is estimated that % 50-70 of businesses in France use this method, it is quite difficult for most to find personnel using this method" (Graphology, 2024). According to Eric Singer, one of the leading graphologists of the twentieth century, the study of graphology also examines human behavior. "People can be depicted through metaphorically and culturally endearing bond drawings, no matter how absurd they may seem" (Graphological Drawings, 2024).

Graphology studies can be developed based on people's descriptions and behavioral styles. Graphology is not a prediction of a possible future situation; it is the correct prediction of a situation that actually occurs.

How Handwriting Reflects Personal Characteristics

The evidence frequently used to prove the validity of graphology has content similar to forensic handwriting analysis. A graphologist uses many of the same features when analyzing handwriting, similar to the methods used by forensic document examiners. However, due to his expertise, he prioritizes analyzing personality rather than detecting authenticity or fraud. If the personal characteristics of the owner of the handwriting in the document can be analyzed well, this person can be directly identified and the result can be proven. In this process, the general psychological state of the person whose identity is desired to be determined can also be determined.

On the basis of human behavior, emotional states and the effects of their reflection on handwriting can be seen. For example; people who write large letters like to be noticed and they like to claim their social status in some way. On the contrary, people who write in lowercase letters do not want to be noticed, they have an analytical attitude towards everything and prefer to adopt a low social profile. Again, as another example; while people who write letters close together or combined are thought to be intuitive and intelligent people; It is estimated that people who leave wider spaces between letters are logical and more careful (Handwriting and Character Analysis, 2024). The way the handwriting is written and the use of letters makes it easier to analyze people's characters. It also becomes easier to determine the criminal potential of people who undergo personality analysis.

Of course, this situation may bring the following questions to mind again;

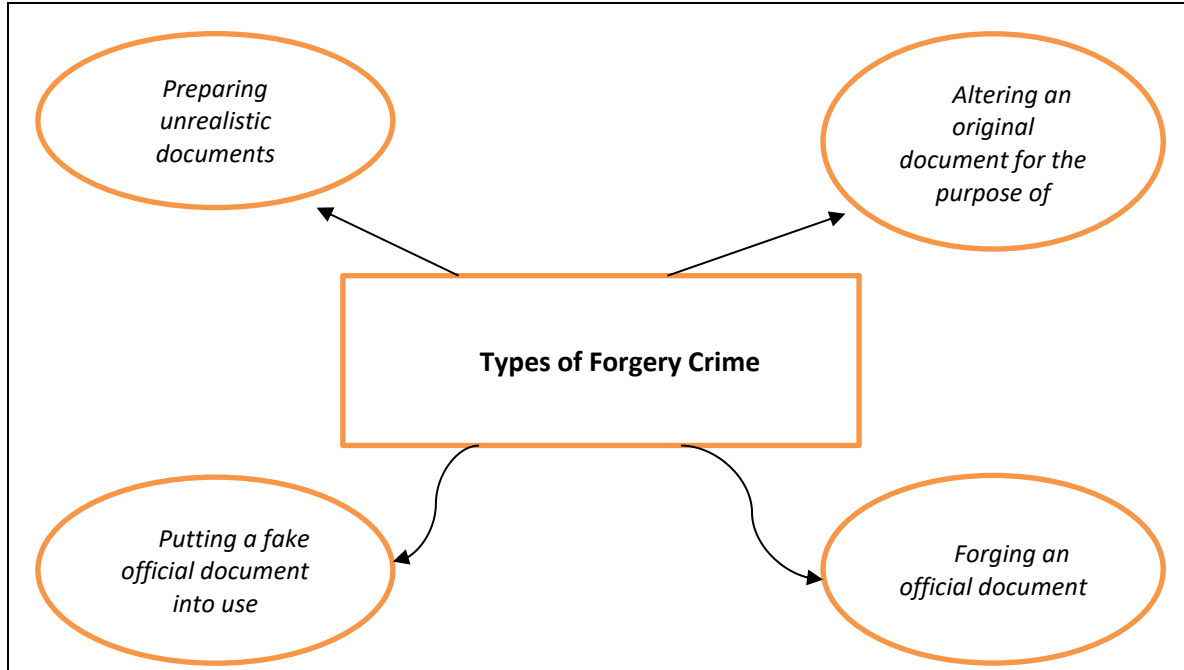
-Can the real owner of every document and/or signature whose owner is unknown be found?

-To what extent can all characteristics of the document owner be predicted?

In fact, when considered objectively, it is not possible to claim that the owners of all documents whose owners are unknown can be found through graphology studies. Graphology enables us to predict the owner of documents to the best of our ability, as provided by previous sources. Equally, it enables the basic personal characteristics of the document owner to be estimated. It is not possible to predict people's private lives exactly as in the science of psychology. In this respect, it should be acknowledged at the outset that graphology studies can only be used to the extent of their potential.

In addition to the science of graphology, it is very important that all these aspects can be determined in detail in order to show their impact on the criminal world. The aim of the science of graphology is to effectively distinguish real from fake and to carry out the necessary technical examinations to ensure that fake data are never accepted as documents and evidence in criminal cases. Forged documents or falsified documents delay the accurate clarification of the crime. Creating a document that does not actually exist and/or making changes by falsifying an existing and real document is a crime of forgery in our laws. The crime of forgery is defined as 204 of the Turkish Penal Code. It is regulated in the article (TCK, 2024) and is a law

that focuses on all areas, especially those that are very related to commercial life. According to TCK 204, the Crime of Forgery in an Official Document; “A person who pretends to be an official document, changes a real official document in a way to deceive others, or uses a fake official document is punished with a prison sentence of two to five years” (Gökcan, 2009, p. 95). What is meant by deception here is that the most important condition for being qualified to 'deceive others' is that the deception is objective. This situation is a fraudulent arrangement of the document in a way that cannot be understood by everyone at first glance. In this regard, the fakeness of the existing official document can only be understood by performing a 'special examination (graphology)'.

Table 1. Types of Forgery Crime

Forgery of Documents the most dangerous crime is forgery of an official document. When an official document is forged, that document can be used in any transaction at any level of government. All official transactions in which a fake document is used must be canceled. In this case, it can lead to a very problematic situation in terms of the sustainability of state operations. As an example of this problematic situation, if an academician's undergraduate diploma is fake, it may lead to the cancellation of all documents and titles obtained after that diploma. For example; in an investigation carried out in the Turkish Republic of Northern Cyprus, it was claimed that YÖDAK President Prof. Dr. Turgay Avcı's diploma was fake. “In the fake diploma investigation in Cyprus, the security team appointed by the Supreme Administrative Court prepared a report. In the prepared report, it was examined whether there was any falsification in the diploma stated to belong to Turgay Avcı, the President of the High Planning, Supervision, Accreditation and Coordination Board (YÖDAK) and it has been concluded that it is not fake” (Cyprus Report on Fake Diplomas, 2024).

Regarding the forgery operations performed on documents, Çakır and Aslıyüksek address the following information; “Material forgery in documents is carried out in whole or in part. In a complete forgery, the entire document is a fake. A fake fills out the entire valid document as a fake or edits a similar document that doesn't exist or does not exist in reality. As an example, a blank passport, driver's license, check, birth registration, etc. the receipt, filling, sealing, and signing of documents are examples of this type of forgery. In the case of partial forgery, documents organized as printed text, numbers, signs, and other features are tried to be reflected exactly to the original” (Çakır & Aslıyüksek, 2014, p. 63).

As Çakır and Aslıyüksek (2014) pointed out, it is important to be able to detect complete or partial changes made to the document. For this determination, it is necessary to analyze the letterhead signs, signatures, other signs on the paper, and even the quality of the paper on the document. Examination of handwriting and signature is the most important point. Because it can reflect the psychological-sociological state of a person's character in the best way at the moment of signing and signing the signature. If sudden changes in a person's emotional state are noticed, it can also be easily determined that the person has a criminal-schizophrenic nature. In such cases, it is useful to contact the judicial units immediately.

How Graphology is Used in Forensic Document Examinations

Different elements should be considered when examining the signature.

“First of all, one of the most important points to look at is whether the name is written legibly. If the name is literally clearly written and easily read, the signatory is a person with clear goals, responsibility, high self-confidence, and balance. If it is difficult to read the signature, the signatory is probably agitated, impatient, and evading responsibility. People with signatures that are difficult to decipher have a structure that makes it difficult to accept authority and are ambivalent about their movements. Another important point is how quickly the signature is discarded. Signing too fast is typical of impatient people who don’t like to wait and like to finish things quickly, slow handwriting usually belongs to a more thoughtful person” (Criminal Bureau, 2024).

Examination of personal signatures is important when it comes to identifying forged documents. The signature is personalized and very difficult to forge. Personal signatures carry certain personal characteristics that in some cases are impossible to completely forge or steal. The signatures are the seal of identity and contain a lot of data about personal characteristics, according to experts. Signatures, which in most cases are not created one hundred percent consciously can contribute to experts in character analysis due to their technical characteristics.

Definition and Fields of Study of Criminology

Criminology is a science that investigates the social and personal causes of any event that is suddenly committed or planned, but the person and reasons that led to the event are unknown. The most focused topic of criminology science is crime, criminals, and society’s ways of fighting crime. Criminology studies are carried out on a legal basis and are based on the provision of justice. Various laws are used for this purpose. Following this path, the definition of criminology and its field of study can be indicated in the following ways.

“Criminology, which benefits from the important methods of natural and social sciences, also benefits from other branches of science that help criminal law” (Artuk, 2018, p. 6). *“The subject of criminological research is all negative social behavior that stands out, whether it is crime or not. Therefore, not only crimes but also important social problems such as drug and alcohol use, unemployment, suicide, and prostitution are included in the subject area”* (Demirbaş, 2020, p. 2). *“Criminology is of great importance in many ways in the study of the factors that lead to the practical functioning of crime, as well as in the use of the legislative body and the judge and the power of criminal sanction”* (Çalık, 2018, p. 326).

Criminology is a highly technical branch of science that studies methods and processes in accordance with the provisions of criminal law in cases of cultural and criminal crimes that arise in contemporary social life. Since it is a branch of science that studies crime in all its aspects, the importance of criminology is quite great. The task of criminology is to investigate crime, criminality, the criminal community, the victim, and the social control organs that lead to crime. For this purpose, criminology follows the directions of researching adult criminality, juvenile delinquency, and the scope, structure, appearance patterns, development, and distribution of social deviance. Adult guilt explores the causes of social deviation with adolescent guilt theoretically and experimentally. The main task of criminology is to prevent and control adult criminality, juvenile delinquency, and social deviance. Criminology needs to have potential in all technical application areas in order to be able to perform the tasks on it.

Information collection activities include; tracking criminals without deciphering, interrogating people who have previously committed crimes or have the potential to become criminals, and ‘criminal intelligence’, which is an area of activity that can provide the most important content to all this data. Intelligence is based on the principle that a person or the entire society should be followed up before an event occurs, and if necessary, intervention can be made in advance. *“The concept of intelligence can be defined differently from each other in various languages. The common point of these definitions is open and/or secret information acquisition activities”* (Şeşen & Kuzucuoğlu, 2021, p. 95). As Şeşen and Kuzucuoğlu (2021) pointed out, intelligence activities can enable many crimes to be detected before they come to light. Again, intelligence methods can also be used to make it easier to illuminate a complexly committed crime and to quickly punish criminals. In this respect, the practice of criminology is a discipline of study intertwined with intelligence and law.

Criminology also follows two different processes of analysis postmodern theory and critical theory. These processes are based on media analysis, focusing on the interaction between crime and decriminalization. They especially emphasize the issues of image, meaning, and representation. Cultural criminology, for example, explores the stylized frameworks and empirical dynamics of illicit subcultures. *“In this aspect, it can also address the symbolic criminalization of popular culture*

forms and the mediated construction of crime control problems” (Ferrell, 1999, p. 398). Cultural criminology, media, and policing culture among the emerging research fields, the development of the media, and viewers involved in crime are also processes that are closely monitored, especially in developing societies. In the science of criminology, which studies the links between crime, crime control, the cultural sphere, and the collective human actions that shape the meaning of crime, simply finding the criminal and/or deciphering the characteristics of the criminal is not a criterion by itself. In addition, it has the potential to fulfill important breakthroughs in criminal terminology, criminal philosophy, and crime theory. Effective studies can also be carried out in these different areas. Knowing the number of crimes committed in a country, classifying them, and investigating the causes of crime is of great importance for criminological studies.

The technical and specific methods applied in criminological research can be explained in the following sections in the form of two subsections.

Crime Measurement Methods

In criminology, it is important to know how often crime is committed in terms of place and time, to understand its reasons, and to try to prevent crime when necessary. In addition, after a crime is committed, it is important to direct those who commit the crime to the right path or to punish them in the necessary ways when they commit a crime again. In order for the crime to be punished in the most appropriate and fair way, the criteria for the crime must be determined. Crime is measured in various ways. These elements;

- ✓ “Crime statistics,
- ✓ Notifying the perpetrators of the crime,
- ✓ They are indirect measurements” (Demirbaş, 2020, p. 73-74).

Various data can be obtained as a result of the application of crime measurement methods. The data obtained has an important place in elucidating many active and unknown events. By using crime data, the activity areas and boundaries of criminal investigation-prosecution bodies (prosecutor’s office, court, police, enforcement institutions, etc.) can be determined and these units can be directed to carry out more effective operations. Information regarding the workload and working areas of these bodies can be accessed more easily using crime statistics. “With the help of crime statistics, the proportion of the population directly or indirectly involved in crime can also be determined” (Mangone, 2018, p. 83). As Mangone mentioned, it is important to determine the limit of the crime and the rate of those involved in the crime.

In addition, information about which region in the country is more active in which type of crime and passive in which crime area can also be obtained from this data. As a result, the data can also serve to strengthen the existing criminal justice system and, if necessary, prepare new criminal laws to solve problematic situations. The aim here is to fix all problematic areas as much as possible. All activities that are statistically controlled and kept under control contribute positively to the formation and continuity of a more active penal system. Taking advantage of all technological innovations to develop the statistical tracking system would be the best method and choice.

Experimental and Survey Methods

a) Experimental Method

Unfortunately, in recent years, people continue to seek the possibility of committing or witnessing a crime. However, it is also seen that this situation is due to the fact that today’s people are more immoral and desperate, rather than making it easier and more attractive to commit a large number of crimes. For example, it can be said that committing such indirect crimes has become easier and more commonplace because those who commit theft crimes in shopping malls and grocery stores are usually tried without arrest or do not receive the punishment they deserve. In other words, it is obvious that the public’s common sense has decreased on these issues. Although security elements also make use of technological factors (pocket cameras, mobile phones, social media, etc.) and make more arrests than in the past; they want to show high detention rates in order to appear more effective, especially in front of the media and the public. They have started to release a person who has committed a crime and then arrest him again by making it a news item in the media more frequently. Detention statistics are increasing due to the lack of impartiality and support from the judiciary in this matter. However, conviction statistics are not increasing at the same rate. That is, many of the people arrested are released. In addition, the inclusion of new crime types in the newly adopted criminal laws increases the number in general statistics, albeit slightly.

“All these situations bring with them the application of the experimental trial and error method. The experimental trial and
Current Perspectives in Social Sciences

error method is an observation method that can be repeated under controllable conditions and can even control the underlying hypothesis. In this practice, which is also expressed as the observation of those involved in crime, there is a planned perception of people's behavior in their natural environment through the observer" (Demirbaş, 2020, p. 87).

In addition to the topic that Demirbaş (2020) focuses on, the observation method is followed by taking into account that someone who has committed a crime before has the potential to commit the same crime again and again. Usually, the data obtained from this method also gives accurate results.

b) Survey Method

The survey method largely uses the survey-interview method. Survey research is divided into three types depending on the person asking the question. These are direct questions to the perpetrator, questions to the victim, and questions to the information holder (witnesses). In the survey conducted by asking the perpetrator, the respondent is asked whether he/she has committed any crime within a certain period of time. However, it is not possible to get a satisfactory answer to these questions. Because just as people by nature are very prone to distorting the facts, they are also not at all inclined to tell the truth. "It is often difficult to find the correct answer to a question asked to a person. On the other hand, the result of this method also depends on whether the interlocutor understands which action is a crime. The most common method of detecting unknown crime is victim surveys. Here, the victim is asked whether a crime has happened to the victim within a certain period of time, whether it has happened, and how often it has happened" (Demirbaş, 2020, p. 88).

They are more likely to trust data from victim surveys. Because the person who feels victimized is more likely to accept the painful experiences he has had in the past. As a result, the use of the survey method is one of the important technical methods that can be used to obtain information from people involved in crime or victims and to guide them. While these surveys are applied to people, new suggestions may emerge without them being aware of it.

With the efficient use of these two methods, the acquisition of crime and criminal information from graphological studies will increase. Especially the use of the 'crime statistics method' helps to find criminals faster.

The study continues with the review and analysis of the general literature on Graphology and Criminology Studies.

Examination of the General Literature of Graphology and Criminology Studies

Various sources previously written about Graphology and Criminology Studies can be analyzed in *Table 2* below by examining.

Author, Year, Publication Name	Information Obtained from the Publication
Robert Saudek, 1929, Experimental graphology	Saudek summarized the topics discussed in graphology before him in his article study. It is known that in 1897 Prayer a German physiologist, wrote a book on the psychology of handwriting. However, the theories he put forward have since been definitively refuted. Nowadays, it is accepted that when it is possible to solve the experimental isolation of various factors of individual letter formations, it will be solved in many related problems related to the technique. According to Saudek, the characterological analysis of handwriting needs a detailed analysis and synthesis, which cannot be explained in this article. Forensic analysis of handwriting develops on different lines. The aim of the graphologist is to decipher the author of the document in question before creating the work and to establish a connection between the characters of the person who created the handwriting and the evidence-based suspicious person. It is also to be able

	<p>to determine which of the several suspicious people identified are fake. In his case, the specialist recognizes the situation that inconspicuous features of handwriting cannot be consistently hidden in handwriting of any length.</p>
<p>Fritz A. Fluckiger, Clarence A. Tripp, George H. Weinberg, 1961,</p> <p>A review of experimental research in graphology 1933-1960</p>	<p>According to Fluckiger et al., many articles have been written in handwriting in many countries. However, very few rigorous experimental studies have been conducted. Much of the literature on handwriting focuses on research rather than testing hypotheses. It can be said that it is to propose hypotheses. The literature is full of starting points for empirical research. A multitude of possible interpretations are offered, along with very ingenious and intuitively convincing justifications for them. However, there are only a few definitive studies showing specific relationships. Previous experimental studies include Allport and Vernon in 1933; Wolfson in 1951; McNeil and Blurn in 1952. These studies usually dealt with specific method problems. The trend is definitely towards experimental research rather than speculation in the field of handwriting. However, it is difficult to draw conclusions from the methods and variables being investigated. In other words, the studies haven't reached the desired level of inferences. The purpose of this article is to review the experimental studies in the field and to briefly comment on some of the methods used and the reported findings. When the investigated methods are analyzed, it is clearly seen that the previous findings and data should be improved statistically. As a result, it seems that the field of applied graphology does not include experimental applications in terms of change.</p>

<p>Jane F. Brewer, 1999,</p> <p>Graphology</p>	<p>As a result of this study, it has been seen that graphology is an important element of the multidimensional evaluation process in helping people to know themselves and others. When opinions about the applicability of graphology are considered, it is emphasized that graphology is a fascinating and very eccentric subject. However, it is claimed that graphology can be used in a very absurd way as a diagnostic tool in the field of health to predict a disease in advance, to prevent its progression by monitoring certain stages of the disease in advance, or to evaluate its recovery. Of course, even if such claims cannot be proven yet today, there may be developments in this area in the future. In fact, an increasing number of studies are also being conducted in this field that support handwriting analysis as a form of psychological interpretation. It cannot be claimed that all these studies can reach a definite result. But according to Brewer, graphology provides a vital approach to understanding ourselves and others. It can ensure that the treatment of the person who is seen to be stressed can be started early. Most importantly, graphology can be very useful in a recruitment interview. As a result, the author hopes that such studies will increase in the future.</p>
<p>Siew Hock Ow, Kean Siang Teh, Li Yi Yee, 2005,</p> <p>An overview of the use of graphology as a tool for career guidance</p>	<p>According to the authors, two methods are used in handwriting analysis; The French approach and The German approach. According to the French approach, manuscripts are studied atomistically or in the form of individual pieces in accordance with the various elements of handwriting. In the German approach, on the other hand, integrity is at the forefront and they analyze handwriting as a whole. According to him, there are positive and negative aspects in two types. When used in combination with two methods, it shows the most complete characteristics of a person's disposition. Today, the progress of computer technologies has also increased the interest in graphology. In addition, graphologists have started to make more use of computer technology. The desire to perform some special analyses faster, the complexity of the processes, and the desire to improve the ability to produce timely reports to customers have increased the importance of computerization. Graphology continues to be the subject of more and more research and verification every day. However, the validity and reliability of the results and reports produced by the systems can pose a major problem for users. In order to solve this situation, it is necessary to obtain the graphology method to be applied in detail by experts. Since handwriting directly reviews a person's personality and is related to the psychological aspects of the person. It is</p>

	<p>important to determine the results of the analysis to ensure the validity, accuracy, and reliability of the results. Graphology studies should benefit more from modern technology.</p>
<p>Carla Dazzi, Luigi Pedrabissi, 2009,</p> <p>Graphology and personality: An empirical study on the validity of handwriting analysis</p>	<p>With this research, it can be seen the points that can be reached by mutually analyzing the different findings between using the results of graphological analysis on correlation data and evaluating the documents of experts working on graphology as predict decently based on their personal characteristics. It is found that graphologists are unable to make non-random inferences through handwriting analysis on 15 personality traits measured by the Big Five Questionnaire, which was put forward to contribute to this study. On the other hand, it is also seen that there are serious doubts about the validity of graphology as an indicator of individual differences in personality traits. Of the 15 reliability coefficients obtained by the evaluators, only 4 are statistically significant. Based on these data, it appears that the two graphologists came to drastically different conclusions when evaluating the same handwriting samples. From this point of view, it has also been determined that the graphological evaluation of personality cannot draw a definite conclusion. As a result, current handwriting analysis methods cannot be compared with personality measures commonly used by psychologists. Because at the moment graphology lacks the proper verification to be fully recognized as a measure of personality traits.</p>
<p>Kurtuluş Kaymaz, Necmi Gürsakal, Umut Eroğlu, 2010,</p> <p>Analyzing the relationship between signature and personal traits: A research on managers</p>	<p>In the study, various signatures and the personality characteristics of the owners of the signatures were examined. As a result of the study, it was found that there is no direct relationship between signature and personality traits. Due to the lack of links on personal signatures, the use of signatures naturally loses its validity. It seems that the hypothesis of 'signature reflects personality traits' which was considered before starting the study, is also not valid. Naturally, it follows from this result that; it has been found that it is difficult to obtain accurate data from the signatures of candidates, whether for recruitment or other types of interviews. Together with the analysis of these situations, it has been determined that it is not possible to reach the personal characteristics of a criminal by taking the signature to the foreground while continuing crime analysis studies. This means that any kind of personality analysis based on signature will bring incorrect results. For this reason, it is recommended that different studies be</p>

	<p>conducted in this regard in the future. Unlike what is especially suggested on the internet, studies investigating the relationship between signature and personality do not reach strong findings, but only weak and ambiguous results.</p>
<p>Eva Gomez Jimenez, 2015,</p> <p>An introduction to graphology: Definition, theoretical background and levels of analysis</p>	<p>The main purpose of writing this article is to understand whether graphology is prone to linguistic analysis. Therefore, firstly, the dual nature of graphology has been explained, thus referring to the study of the writing system and at the same time to the handwriting-based analysis of a person's character. In the study, it was examined in some technical-academic publications made in the past. In the publications examined, it has been discussed with tables in various elements that fill some of the gaps around graphology. As a result of the article, the following conclusion can be easily reached; the perspective of graphology science, which is highlighted in this article, shows that graphology is insufficient as a level of linguistic analysis. The number of applied researches in this field is not at the desired level. Before creating a well-functioning graphology model, it should be measured by which method graphology can develop a discourse. Although graphology is seen to be sensitive to linguistic analysis in some cases, on the other hand, graphology is seen to be visually and typologically strong. As a result, future empirical research should focus on the methodical study of graphological elements. In addition, a more systematic scheme should be put forward in future studies that allow a more diverse set of goals to be defined, classified, and related. Finally, as in advertising or journalism, for example, a graphological theory should also be created based on research on texts that contain visually interesting examples and lend themselves to various analyses.</p>
<p>Rafal Ciesla, Jolanta Grebowiec Baffoni, 2017,</p> <p>Selected issues in handwriting examination, graphology, and their technology in document examination</p>	<p>In the study first of all; the general characteristics of handwriting were processed. Handwriting can be considered the most complex human activity, as it involves a large number of brain centers, peripheral nervous system, and neurophysiological processes, since it requires very good manipulation skills and precise movement. Later in the study, it was emphasized that a handwriting specialist in particular should have expert knowledge about the neurophysiological processes that control the execution of handwriting. As a result, it is seen that it is necessary to be familiar with neurophysiological dynamics in order to analyze graphology. As can be seen from the examples considered in the study, it is proved that handwriting examination should be performed with advanced optical image recording technology tools for</p>

	<p>certainty and evidence. The equipment to be used of this type also ensures the preparation of sufficient photographic material, which makes it easier to understand the examination procedure and the results obtained. Graphological research and analyses should be performed in accordance with all these characteristics.</p>
<p>Dian Pratiwi, Gatot Budi Santoso, Fiqih Hana Saputri, 2017,</p> <p>The application of graphology and enneagram techniques in determining personality type based on handwriting features</p>	<p>In the study, some psychological tests were performed in order to analyze digital handwriting and personality characteristics and to successfully apply the science of graphology. In order to better measure the results of these tests, the 'enneagram method' has been developed. In the enneagram method, all the characteristics of a person were divided into nine types through a series of questions, and then the amount of the total weight of the answer was calculated. A total of 49 data were collected and the results obtained from the data matched using the enneagram method are as follows: From the 49 data tested, an 81.6 deficiency rate between personality analysis and graphology science was obtained. This ratio has been able to scientifically prove that there is a strong relationship between personality and handwriting. The application of graphology in the analysis of human personality results can proceed in parallel with the application of the enneagram.</p>
<p>Deborah Ellen Thorpe, 2018,</p> <p>Nonsense rides piggyback on sensible things: The past, present, and future of graphology</p>	<p>The study focused on especially interesting criminals handwritten letters. The handwritten letters of notorious criminals can clearly show clues that the crime committed was definite and inevitable. From this point of view, they are the topics that are focused on from the point of view of local and international journalists. For example, in the Daily Mail magazine in 2016 graphologist Brigitte Applegarth conducted interviews and research about letters written by the killer of the then-murdered Labour MP Jo Cox. In summary in these letters, along with the examination of the killer's handwriting, it is clearly seen that the killer has an inferiority complex and wants to punish everyone who disagrees with him. In addition, handwriting examination is also important in terms of revealing the personality structure of people who have to live with criminals. According to the author, the actions of cross-comparison of handwriting with personal characteristics, which form the basis of the science of graphology, are also important in terms of showing people's individual-psychological differences. In the case of a criminal investigation, the handwritten evidence of the offender can be examined. This evidence will reveal the information that the person wants to be learned about himself. As a result, graphology, which is the science of</p>

	handwriting today, continues to be considered as a method that is rich in information about the person whose writing is being studied.
<p style="text-align: center;">Alpaslan Hamdi Kuzucuoğlu, Şahin İplikçi, 2019,</p> <p style="text-align: center;">The role of an expert in the analysis of known and questioned writings in forensic document examination</p>	<p>In the background of Kuzucuoğlu and İplikçi's study; it is important to examine whether the documents dealt with by comparing the handwriting and signatures found in the forensic documents are fake or not. The issue that the study focuses on in particular is the determination of the roles of forensic document specialists (criminologists) within the scope of the study and proving that expert opinion reports are an important factor in the field of forensic document examination. It is important to be able to the legal connection between the place where the incident that is the subject of judicial documents occurred and the document. For this purpose, technical examinations may be carried out during the examination of the document. By analyzing all the developments in the incident, crime scene and crime scene investigation triangle, the importance of crime research (criminology) from the point of view of archival science can be emphasized. For this purpose, the working areas and functions of the Crime Scene Investigation and Detection Units of the General Directorate of Security were discussed in particular. Again, the connection of the topic discussed here with graphology is also seen. Graphology specialists who are interested in trying to guess who wrote the document that is the subject of the forensic document and the character traits of this person. The subject that is emphasized in the forensic document examination is to be able to analyze it with the most scientific method possible for the purpose of this article. In particular, the topic of 'expertise' was also focused on. In the study, the 'becoming an expert witness' situations of people working in the field of 'forensic document analysis (handwriting-signature and forgery)' were analyzed again. As a result, it is emphasized that it is a very difficult process to determine who wrote or signed a document that is the subject of a judicial lawsuit, and the technical studies that need to be done to facilitate this activity are emphasized. The number of technical studies will be increased, the hands of lawyers will be strengthened as concrete evidence in cases, and many cases will be brought to a conclusion much faster.</p>
<p style="text-align: center;">Zübeyir Oluğ, 2019,</p> <p style="text-align: center;">Protection of items in the judicial escrow office and management of</p>	<p>In Oluğ's dissertations work; the importance of preserving the evidence related to investigations and prosecutions in Judicial Custody Units and keeping these documents in a more disciplined and efficient manner with the archiving logic is emphasized. The evidence that forms the basis of</p>

<p>archival records</p>	<p>investigations and prosecutions should be archived regularly, classified, preserved in archival standards and made accessible. In our country, where millions of lawsuits are filed every year, considering that there are hundreds of pieces of evidence for each case filed, it should not be underestimated how serious the issue is. For example, as of 2019, about 500,000 pieces of evidence are kept in Bakırköy Judicial Depository, and these pieces of evidence should be classified according to academic standards, protection conditions should be improved, and their access should be facilitated. If forensic documents cannot be archived in efficient ways, it will also become very difficult to use forensic documents in graphology and criminology studies.</p>
<p>Laurens Schlicht, 2020, Graphology in Germany in the 1920's and 1930's</p>	<p>According to Schlicht the use of graphology; as an analysis of people's character or personality has always been discussed. The only purpose of using graphology in this sense is that these techniques belong to areas accepted by formal, institutionalized science. Graphology basically reveals a subject-policy and epistemic conflict about the possibility and scientific form of character interpretation in general. As Ludwik Fleck put forward as a preliminary idea, in a rather vague way, research applications need to be developed in absolute forms. Units working on graphology may also have contributions in this regard. In addition, intensive studies are also being carried out in the courts to accept the services of people who request expertise in the interpretation of handwriting.</p>
<p>Giuseppe Marano, et. al., 2020, Graphology: An interface between biology, psychology and neuroscience</p>	<p>When Marano's and et al. article is considered; it can be seen that handwriting represents one of the most important elements of development in human culture. Each written word somehow tells the story of those who produced them, partly in a language of movement, partly in the language of symbolic images. According to graphological examination techniques, handwriting spontaneously takes on a unique situation in every person, which gradually acquires more and more personal characteristics throughout life and its associations are reflected. The purpose of this article is to create the first approach to the discipline and the perspectives of graphology by researching the latest technology over time, starting from the beginning. Therefore, in the scientific field, terms have been considered that increasingly summarize its status over time. As the research on this subject has been deepened, it has also been realized how more dedication can be made. With the development of graphological studies; the lands discovered by graphologists have changed in parallel or over time,</p>

	<p>inspired by the most diverse perspectives and culture, from China to Switzerland, the United States and different countries of the Old Continent to the East and the Middle East. The fields of study have also expanded from legal sciences to the determination of personal characteristics compatible with the labor market, including the management of human resources, to directing contributions to medical, psychological, psychopathological, neuropsychiatric-pediatric and neuroscience disciplines. With the expansion of graphological studies, it will also be possible to see that the characteristics of a person have matured and evolved. For all these reasons, it should be aimed to initiate an effective collaboration to improve the praise given to psychological speculation by graphology as a 'social science perspective' and studies on this subject should be developed in the future.</p>
<p>Francesco Galvano, Maria Elena Caporale, Conchita Siliquini, 2023,</p> <p>Graphology in forensic contexts unveiling personality and behavior through handwriting analysis</p>	<p>Today, graphology has become a powerful tool in research contexts by solving personality traits and behaviors through handwriting analysis. Among the fields in which it is used; graphology has spread over a very wide area, from job interviews to forensic environments where it helps to identify the authors of controversial documents and analyze testimonies. Forensic graphology consultants, who combine graphological analysis with psychological and scientific expertise, play a very important role in maintaining objectivity and reliability. In today's multidisciplinary research environment, handwriting analysis is intertwined with others. Being able to develop the concept of graphological expertise as scientific research undoubtedly improves the ability to reveal its details. Forensic graphology is emerging and developing as a powerful tool that combines interpretive art with modern science, illuminating hidden paths to the truth in courtrooms and society in general.</p>

Table 2. Analysis of the Literature of Graphology and Criminology Studies

When the general literature on graphology and criminology is examined and analyzed in *Table 2*, the following elements clearly stand out:

✓ The number and nature of experimental designs used in graphology research are quite different and diverse. In some studies that can be considered holistically, the goal is to be able to reveal estimated / analyzed information about a certain personality trait of the author's handwriting. For example, information about the author's age, gender, or intelligence can be clearly determined as a result of graphological studies.

✓ It can also be seen that handwriting may carry one or more individual characteristics. For example, it can be seen over time that the results obtained vary depending on the degree to which the author has a certain feature of the writing pressure applied.

- ✓ Although it may seem like a very difficult process to determine who wrote or signed the document in a case, the technical work that needs to be done to obtain more active information about it can also be determined. By increasing the number of technical studies, the hands of lawyers will be strengthened as concrete evidence in cases, and many cases will be brought to a conclusion much faster.
- ✓ In fact, it can be said that graphology can be evaluated as a work of art in the hands of a specialist who understands and applies this subject very well.
- ✓ The ability to perform graphology studies efficiently will help him to progress very quickly in his criminological research.
- ✓ Graphology helps develop multidisciplinary research environments. Graphology has a wide range of applications, from various job interviews to identifying the authors of disputed documents to forensic settings helping to analyze testimony.
- ✓ Forensic graphology continues to evolve as an important tool that combines interpretive art with modern science.
- ✓ The ability of experts working in the field of graphology and criminology to conduct careful and meticulous studies will also make significant contributions to the science of archiving.

The Relationship of Graphology and Criminology Studies with Archival Science

Signature archiving processes developed through graphological studies and crime statistics results developed through criminological studies directly contribute to archiving science.

In order to examine in detail the relationship between Graphology and Criminology Studies and Archival Science, it is useful to examine archiving science in detail.

Archives Throughout History and the Importance of Archiving

Since the early ages of history, people have felt the need to record all their sociological, anthropological, technological and technical activities in a text or medium. The fact that people live their lives with these desires has led to an increase in their need for a recording medium at a higher rate. This process, which started primarily with wall shapes (Antiquity) has been continued in different formats, especially clay tablets and papyrus, with the invention of writing. For the first time in history, M.D. after the year 3200, Sumerian Cuneiform Script was started to be used by Sumerians in daily life. "Sumerian Cuneiform Script began to be used to meet practical needs, such as keeping records and keeping accounts of tangible objects of economic value. As time passes, it has become a more complex and developed system in which abstract concepts can also be expressed" (Albayrak, 2016, p. 22). As stated by Albayrak, the development of writing has also led to unexpected advances in civilization. Along with this important process initiated by the Sumerians, in parallel with this situation, the transition of people to a settled life has accelerated. The discovery of the wheel and other tools in the continuation of the discovery of the manuscript is also very important in terms of repeatedly demonstrating the importance of the recorded information.

With the development of writing genres in the world, the number of written sources has increased significantly and the issue of preserving and maintaining written sources has come to the fore. Parallel to the development of this situation, the need for archive areas increased and, as a natural process, the construction of archive areas accelerated. The increase in the number and quality of archive areas has led to the development of archives. Archive areas have moved from their classical function to a more advanced stage.

Today, archives include literature, politics, law, sociology, etc. it has become more advanced than a place where resources produced in different disciplines are stored. Archive areas are now a living organism. Archives continue to develop in electronic environments by constantly updating themselves over time and taking advantage of the blessings of technology. The content and quality of archive areas change every day. Today, archives are largely shifting towards digital media. With the increase in the number of digital archives, the rate at which archiving processes can become faster and serve more people is also starting to increase. With the change in the format and content of archive areas, archives can now become places where judicial and administrative documents are carefully stored.

Archiving and Management of Forensic Documents

Since the period when written sources were first developed (2500-3000 BC), recording the crimes committed has been at least as valuable as finding the criminal. Because by recording the crimes committed, it will be possible to find the

perpetrators of future crimes more easily. From the point of view of forensic sciences, the activities of recording all crimes committed from the past to the present are of great importance. Because with the efficient storage and management of judicial documents, it will also be possible to find the perpetrators of crimes to be committed in the future more easily. The storage of forensic documents in detail and in accordance with the rules can also enable the 'development of a better crime tracking management'. For this purpose, it is necessary to be able to keep track of the diary with the development of archive areas in terms of storing judicial documents and ensuring their continuity.

In addition, it is useful for the personnel performing the archiving process (whether they have received professional training or not) to follow a certain archiving method when performing the archiving process. For example, when examining forensic documents a forensic document specialist may keep some important-unimportant notes. These notes should definitely be archived separately from the original of the forensic document, but in such a way that they will never spoil the relationship status. Thus, an archiving process can be performed without decoupling the connection between the original crime record and the interpreted crime record. It is recommended that the bond between the forensic document specialist and the archivist-archivist be strong. If a strong connection cannot be provided, it may be difficult to draw positive conclusions from forensic documents. The negative results of the examination of the existing judicial documents will also have a negative impact on the documents that will be produced later in a chain.

When examining forensic documents, first 'detailed document analysis' is performed. Document analysis is the process of commissioning the content of a forensic document together with the information regularly obtained from the documents examined and the necessary comments received. In other words, document analysis is a method of systematically developing information from documents. In addition, forensic document experts can develop various technical methods to improve the data they obtain from document analysis in cases where different forensic events occur. For example; survey, interview, observation, experimental methods, etc. methods can be followed. By utilizing each of these methods and synthesizing these methods, 'crime statistics' are also revealed. The most critical point in these procedures is that it is important to accept from the very beginning that meticulous and detailed information can be obtained from well-kept crime archives and to act accordingly. In criminal archives that are kept effectively, the emphasis is on not omitting a body of information and, in particular, preventing a situation that would be allowed to occur by chance. Keeping the criminal archive strong and supporting it with technology will enable the construction of more developed forensic archives over time.

Development of Archiving Methods and the Importance of Electronic Archiving

Today, monitoring e-archiving activities and allocating a high budget to these studies is a vital element for the effective examination of forensic documents and the sustainability of criminology science. In most cases, it is of great importance that information can be accessed very quickly from anywhere in the country. For example, electronic forensic systems can come to the fore in quickly querying a criminal's GBT and recording the results. In addition, digital archiving of forensic documents is cheaper and more practical than physical archiving. In addition, electronic archives can also enable more than one law enforcement agency to work collaboratively. In the past, the importance of this situation in the coordination and comparison of criminal records of the gendarmerie and police law enforcement forces in Turkey has been brought to the agenda from time to time, and some incomplete and problematic situations have emerged according to the legislation in accordance with the conditions of the day.

With today's technology, all these difficult situations have been prevented. Considering all these reasons, developing judicial documents with electronic archiving applications and supporting all kinds of technological developments in this regard has become an important activity. In today's conditions, there is no point in showing unnecessary resistance to the elements developed in the field of archiving and ignoring the developments of time and technology with the ideas of ancient times. Electronicization and its benefits are an inevitable process for the development of human life day by day. It is very important to make forensic document management ready for the world of artificial intelligence and metaverse. Nowadays, the use of artificial intelligence is increasing in all public and private business areas. "In order for artificial intelligence to provide more objective inferences, the captured outputs must be integrated into human decisions within the context of the current situation. Statistical methods should be used to monitor algorithm output to detect possible biases" (Özer, Perc & Suna, 2024, p. 7). In the future, with the support of statistical science and the development of human intelligence, metadata and artificial intelligence arguments will become the most important factors in many business fields. Perhaps in the future, it will even be possible to track or catch criminals with artificial intelligence tools. Various films are being shot on this subject even in Hollywood. For example, the movie "Minority Report, takes place in Washington in 2054 and is about a government organization called the Pre-Crime Unit (PRC). The main subject of the movie is the crime thanks to three prophets named

Agatha, Dashiell and Arthur, who see the future and are depicted as 'precogs'. It can be detected before it is committed and criminals can be caught. The fact of crime and the fact of guilt can be determined on the basis of previous predictions. This method works with the support of computers and artificial intelligence and allows crime rates to be calculated" (Minority Report, 2024).

Figure 1. Minority Report Movie Show Poster

In summary, e-archiving activities are a very important application area in terms of efficient examination of forensic documents and the sustainability of criminalistics science. In addition, archiving forensic documents in digital form provides a faster and more practical access and usage process than physical archiving. Documents stored electronically can be organized, searched and transferred to relevant locations more transparently. It also allows multiple law enforcement agencies to work collaboratively. For all these reasons, the development of forensic documents with electronic archiving applications is an important field of study.

Evaluation and Recommendations

Today, the speed of development of archiving science, determination of the determination of development and the peak point at which archiving science will develop can never be known. When we come to the year 2024, electronic archiving has become a priority regardless of the public and private sectors with the influence of developing technology. Now the archiving of electronic documents is at the forefront more than the archiving of documents in paper media. As a natural result of this situation; in order to produce all kinds of documents to be archived electronically, to digitize documents previously available on paper and to maintain electronic archiving which is the most important factor, in an efficient and functional way, a higher rate of work status has emerged. It should be recognized that electronic archiving is an important necessity of our time. In addition, in the process of editing and defining electronic documents, the development of traditional archival principles and the addition of different interpretations have become a priority. The transition to digital provides various opportunities for the archival profession to study and interpret the principles and further develop them. The support of archival experts in this regard can also be seen more clearly in recent years.

With the development of forensic sciences and graphology, the situation of doing more work in this field has started to emerge in many countries of the world. The countries that have been brought to the forefront by graphologists by carrying out technical studies on them are expanding from China to Switzerland, from the USA to different countries of the Old Continent. Graphology and criminology are gradually ceasing to be areas that deal only with criminals. These fields have started to find a field of study for him, from legal sciences to the very middle of the labor market, including human resources management. It is especially important for the development of graphology science in our country. It is of great importance to keep graphology studies and personnel awareness high in personnel recruitment processes and personnel policies of corporate/private enterprises in many sectors. It is important to keep the psychological condition of the personnel healthy and not to put into operation a personnel who may cause problems by anticipating them in advance. The article explains in detail how the sciences of graphology and criminology are linked to archival science. It offers suggestions on how graphology and criminology studies can be used in archiving processes. However, there is some criticism of the validity of graphology and it is noted that this discipline does not always provide reliable results.

It is possible to develop the science of archiving with the influence of graphology and criminology studies. Some suggestions

can be put forward for archival experts and forensic scientists to carry out joint studies on this issue. These recommendations can be a guide for technical/academic studies to be conducted on this topic in the future. The recommendations can be materialized as follows:

- ✓ It is observed that the number of specialists working in the field of graphology and criminology is quite low in our country. Educational activities on this issue should be brought to the forefront and a larger number of specialists should be trained urgently.
- ✓ In order to perform forensic document analysis faster and more effectively, powerful equipment and technical equipment support should be provided. Opinions and technical support should be obtained from various expert institutions/people on this issue.
- ✓ A larger number of academic publications on graphology and criminology should be made at universities. In order to contribute to this proposal, a special budget should be provided for the regular addition of each of the databases in this field to the publishing houses and information centers of universities. (By the Higher Education Institution / Y.Ö.K.)
- ✓ In order to be able to follow the current developments in the field of forensic document examination, forensic science personnel should be subjected to in-service trainings where they can constantly learn new techniques and technologies.
- ✓ It is necessary to develop appropriate environments for experts working in the field of forensic document examination and criminology to work together with archival specialists. In this context, importance should be given to membership in international scientific societies, participation in international professional meetings and cooperation between organizations. In matters such as education, research and publication provision; with the T.C. General Directorate of Security, T.C. The Presidency of the State Archives should be in constant elbow contact.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

References

- Albayrak, İ. (2016). The transition from symbols to cuneiform writing and the arrival of writing in Anatolia. *Archivum Anatolicum*, 10(2), 21-22. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aran>
- Artuk, M. E. (2018). Definition of criminology. *Istanbul Medipol University Faculty of Law Journal*, 5(2), 5-14. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1102274>
- Bafra, J. (2003). Handwriting-the problem of the importance and qualities of expert witness in signature and document examination. *Journal of the Istanbul Bar Association*, 77(4), 887-896.
- Birincioğlu, İ. & Aşıcıoğlu, F. (2005). *Forensic document examination*. Beta Publishing.
- Brewer, J. F. (1999). Graphology. *Complementary Therapies in Nursing&Midwifery*, 5, 6-14. doi: 10.1016/S1353-6117(99)80065-1
- Ciesla, R. & Baffoni, J. G. (2017). Selected issues in handwriting examination, graphology and their technology in document examination. *Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego*, 45, 63-80. doi: 10.19195/2084-5065.45.6
- Cihangiroğlu, B. (2009). *Forensic sciences*. Publications of the Gendarmerie Criminal Department.
- Criminal Bureau*, (2024). <<https://kriminalburo.com/>> Access Date: 3 March 2024.
- Cyprus Report on Fake Diplomas, (2024). <<https://www.gazeteduvar.com.tr/kibrista-sahte-diploma-raporu-davali-da-davaci-da-memnun-degil-haber-1672538>> Access Date: 1 July 2024.
- Çakır, İ. & Aslıyüksek, H. (2014). Tools and devices used in the field of forensic document examinations. *Archive World*, 16, 25-33. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1184156>
- Çakır, İ. & Üner, H. B. (2004). Physical applications in forensic medicine. *Turkish Physical Society 22. Physics Congress in the Bodrum Abstract Book (p. 368)*. Turkish Medical Association.
- Çalık, B. (2018). Legal place, origin and development of criminology in the determination of crime. *Turkish Studies Social Sciences*, 13(26), 307-327. <https://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=14072>

- Dazzi, C. & Pedrabissi, L. (2009). Graphology and personality: An empirical study on validity of handwriting analysis. *Psychological Reports*, 105 (3), 1255-1268. <https://journals.sagepub.com/doi/10.2466/PRO.105.F.1255-1268>
- Demirbaş, T. (2020). *Criminology*. Seckin Publishing.
- Ferrell, J. (1999). Cultural criminology. *Annual Review of Sociology*, 25, 395-418. Linked data: doi: 10.1146/annurev.soc.25.1.395
- Fluckiger, F. A., Tripp, C. A. & Weinberg, G. H. (1961). A review of experimental research in graphology 1933-1960. *Perceptual and Motor Skills*, 12(1), 67-90. doi: 10.2466/pms.1961.12.1.67
- Galvano, F., Caporale, M. E. & Siliquini, C. (2023). Graphology in forensic contexts: Unveiling personality and behavior through handwriting analysis. *Behaviour Analysis Team Research Proposal*. doi: 10.13140/RG.2.2.25537.33125
- Gökcan, H. T. (2009). The Crime of Forgery in an Official Document (TCK m. 204). *Ankara Bar Association Journal*, 67(3), 93-126. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/397586>
- Graphological Drawings*, (2024). <<https://daily.jstor.org/graphology-isnt-real-science/>> Access Date: 27 February 2024.
- Graphology*, (2024). <<https://u.osu.edu/vanzandt/2018/03/08/graphology/>> Access Date: 26 February 2024.
- Handwriting and Character Analysis, (2024). <<https://kikwell.com/grafoloji-el-yaziniz-karakteriniz-hakkinda-ne-soyluyor/>> Access Date: 01 July 2024.
- Jimenez, E. G. (2015). An introduction to graphology: Definition, theoretical background and levels of analysis. *Miscelánea: A Journal of English and American Studies*, 51, 71-85. <https://papiro.unizar.es/ojs/index.php/misc/article/view/7169/6020>
- Kaymaz, K., Gürsakal, N. & Eroğlu, U. (2010). Analyzing the relationship between signature and personal traits: A research on managers. *Journal of Business, Power, Industrial Relations and Human Resources*, 12(3), 29-40. doi: 10.4026/1303-2860.2010.148.x
- Kuzucuoğlu, A. H. & İplikçi, Ş. (2019). The role of an expert in the analysis of known and questioned writings in forensic document examination. *Police Academy I. International Forensic Sciences Congress (1st ICFS) December 2, 2019, Police Academy*.
- Mangone, E. (2018). From calamities to disasters: Pitirim Aleksandrovic Sorokin's insights. *Human Arenas*, 1, 79-85. <https://doi.org/10.1007/s42087-018-0001-2>
- Marano, et al. (2020). Graphology: An interface between biology, psychology and neuroscience. *Psychological Disorders and Research (PDR) Journal*, 3(3), 2-13. doi: 10.31487/j.PDR.2020.03.05
- Minority Report, (2024). <<https://turkiye.ai/minority-report-gercek-mi-oluyor/>> Access Date: 03 July 2024.
- Oluğ, Z. (2019). *Protection of items in the judicial escrow office and management of archival records*. Unpublished Master's thesis. İstanbul: Marmara University Institute of Turkic Studies.
- Ow, S. H., Teh, K. S. & Yee, L.Y. (2005). An overview of the use of graphology as a tool for career guidance. *CMU Journal*, 4(1), 91-104. <https://www.thaiscience.info/journals/Article/CMUJ/10325045.pdf>
- Özdemirci, F. (1999). Document management and total quality in organizations. *Turkish Librarianship*, 13(2), 101-111. <http://www.tk.org.tr/index.php/TK/article/view/1602>
- Özer, M. Perc, M. & Suna, H. E. (2024). Artificial intelligence bias and the amplification of inequalities in the labor market. *Journal of Economy Culture and Society(JECS)*, 1, 1-10. doi: 10.26650/JECS2023-1415085
- Pratiwi, D., Santoso, G. B. & Saputri, F. H. (2017). The application of graphology and enneagram techniques in determining personality type based on handwriting features. *Jurnal Ilmu Komputer dan Informasi (Journal of Computer Science and Information)*, 10(1), 11-18. doi: 10.21609/jiki.v10i1.372
- Saudek, R. (1929). Experimental graphology. *Science Progress in the Twentieth Century (1919-1923)*, 23(91), 468-486. <https://www.jstor.org/stable/43429884>
- Schlicht, L. (2020). Graphology in Germany in the 1920s and 1930s: Amateurs, psychologists, and the police on the scientific nature of graphology. *NTM Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften, Technik und Medizin*, 28, 149-179. <https://link.springer.com/article/10.1007/s00048-020-00246-8>
- Şeşen, Y. & Kuzucuoğlu, A. H. (2021). Intelligence activities in the context of data and information security. *Library Archive and Museum Research Journal (Lamre)*, 2(2), 93-110. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2181158>
- Thorpe, D. E. (2018). Nonsense rides piggyback on sensible things: The past, present, and future of graphology. (eds). Tweed, H.C., Scott, D.G. *Medical Paratexts from Medieval to Modern. Palgrave Studies in Literature, Science and Medicine*. Cham: Palgrave Macmillan. doi: 10.1007/978-3-319-73426-2_9
- TCK, (2024). <<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5237&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>> Access Date: 1 March 2024.

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Mersinde (İçel) Tarım Politikaları ve Ekonomi Etkileri (1923-1945)

Agricultural Policies and Economic Effects in Mersin (İçel)
in the First Years of the Republic (1923-1945)

Cengiz ATLI¹

İğdir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, İğdir, Türkiye

İğdir University, Faculty of Arts and Sciences,
Department of History, İğdir, Türkiye
cengiz3636@hotmail.com

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Zeynep Müjde SAKAR²

Harran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, İktisat Bölümü, Şanlıurfa, Türkiye

Harran University, Faculty of Economics and
Administrative Sciences, Department of
Economics, Şanlıurfa, Türkiye
zeynep.sakar@harran.edu.tr

Öz

Tarım insanlık tarihiyle birlikte büyüyüp gelişen etkisi ve kapsamı bakımından dünyanın en büyük organizasyonudur. Geçmişten bugüne bu organizasyonun en önemli parçalarından biri hiç şüphesiz ki Anadolu olmuştur. Anadolu'ya bu özelliği kazandıran coğrafyaların başında ise Çukurova gelmektedir. Konumuzun öznesi durumunda bulunan ve 1933 yılında birleştirilecek olan Mersin ve İçel vilayetleri bu verimli coğrafyanın mühim bir kısmını sınırları içerisinde barındırmaktadırlar. Bu sebeple hemen her türlü ziraat bitkisinin yetiştirilmesi mümkündür. Pamuk, narenciye, hububat, zeytin ve sebze bölgenin en önemli ürünleridir. Akdeniz havzası içerisinde yer alan Mersin 1.585.300 hektarlık yüzölçümü ile Türkiye toplam yüzölçümünün % 2 sini oluşturmaktadır. Mersin tarımsal üretim bakımından Antalya ve Konya'dan sonra 3. sırada yer almaktadır. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Mersinde (İçel) Tarım Politikaları ve Ekonomi Etkileri isimli makalemizin konusu (1923-1945) tarihleri arasında Mersinde yaşanan tarımsal durumu ve tarımsal üretimin ülke ekonomisine etkilerini Cumhuriyet Arşivi, dönemin gazeteleri, meclis resmi evrakları, bakanlık tarafından yayınlanan ürün istatistikleri ve bilimsel kaynaklar doğrultusunda aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mersin, İçel, tarım, ekonomi, politika

Abstract

Agriculture is the world's largest organization in terms of its impact and scope, which has grown and developed along with human history. One of the most important parts of this organization from past to present has undoubtedly been Anatolia. Çukurova is one of the leading geographies that bring this feature to Anatolia. Mersin and İçel provinces, which are the subject of our topic and will be united in 1933, contain a significant part of this fertile geography within their borders. For this reason, it is possible to grow almost all kinds of agricultural plants. Cotton, citrus fruits, grains, olives and vegetables are the most important products of the region. Mersin, located in the Mediterranean basin, constitutes 2% of Türkiye's total surface area with its surface area of 1,585,300 hectares. Mersin ranks 3rd after Antalya and Konya in terms of agricultural production. The subject of our article titled Agricultural Policies and Economic Effects in Mersin (İçel) in the Early Years of the Republic (1923-1945) is the agricultural situation in Mersin and the effects of agricultural production on the country's economy. The Republic Archive, newspapers of the period, official parliamentary documents, product statistics published by the ministry and scientific sources. Efforts will be made to shed light accordingly.

Keywords: Mersin, İçel, agriculture, economy, politics

Geliş Tarihi/Received	05.04.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested	05.06.2024
Son Revizyon/Last Revision	07.06.2024
Kabul Tarihi/Accepted	13.09.2024
Yayın Tarihi/Publication Date	20.09.2024

Cite this article as: Atli, C, Sakar, Z. M. (2024). Agricultural policies and economic effects in Mersin (İçel) in the first years of the Republic (1923-1945). *Current Perspectives in Social Sciences*, 28(3), 435-454.

Mersinde Pamuk Üretimi

Pamuk dünya piyasasında önemli bir yere sahiptir. (BCA Ziraat Vekâletinin 15 Yıllık Raporu30.01.80.508.13) İnsanların giyeceğinden evlerini döşeyip süslemesine kadar hayatın her alanında kullanımı mevcuttur. Böylesi kıymetli olan bu ürünün anavatanı Hindistan'dır. Öyle ki "Heredit" milattan üç yüz yıl önce Hindistan'da pamuğun ekildiğini bize aktarmaktadır. (Ali Rıza Tuncal, Pamuk ve Pamukçuluk, 1939, s.8) . Buradan dünyanın çeşitli bölgelerine yayılarak kendisine ciddi anlamda bir üretim alanı bulan ürün, piyasada da sağlam bir konuma gelmeyi başarmıştır. Değerini her geçen gün katlayan pamuk hiç şüphesiz ki Osmanlı Devleti'nde de ekonominin önemli gelirlerinden biriydi. Özellikle Amerika'da yaşanan iç savaş nedeniyle ihtiyaçlarını Amerika'dan karşılayamayan İngiltere ve Fransa gibi Avrupa Devletleri Osmanlı Devleti'ne pamuk yetiştirme noktasında birtakım telkinlerde bulunmuşlardır. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti pamuk üretimi noktasında teşvik edici adımlarda bulunmuştur. Böylece pamuk üretiminde ciddi anlamda bir artış yaşanmıştır. Bu gelişme Amerika'da iç savaşın bitmesi ve Avrupalı devletlerin tekrar oraya yönelmeleri sebebiyle sekteye uğramıştır. Kapitülasyonların verilmesi ve son dönem yaşanan savaşlar bu alanda yaşanan gerilemeyi daha da artırmıştır. (Nadir Yurtoğlu, Atatürk Dönemi'nde Türkiye'de Pamuk Yetiştiriciliği ve Pamuk Politikası (1923-1938), s.516-517.) Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa 1838'de Suriye'den Arap Çifçileri (Fellahlar) Mersin ve Tarsus'a yerleştirmiştir. Osmanlı ordularını yenen İbrahim Paşa, Çukurova ve çevresini bağımsız bir eyalet gibi yöneterek bölgenin kalkınmasında önemli bir faktör olan pamuk üretimi ile birlikte bölge büyük bir gelişim sürecine girmişti. (Mehmet Pınar, Mersin ve İçel'de Siyasi Hayat (1923-1950), s.24)

Yeni kurulan Cumhuriyet, pamuğun Türkiye ekonomisi ve sanayisinde oynayacağı rolü çok iyi analiz ederek gerek kurmakta olduğu yerli dokum sanayisine gerekli ve gerekse çeşitli mahreçlerin ihtiyaç gösterdiği rekolteyi elde edebilmek amacıyla köklü adımlar atmıştır. (BCA30.01.80.508.13) Verimi ve vasfı yüksek kaliteli tohumlar köylüye dağıtılarak eski pamuklara nazaran ekilen tarlalardan daha fazla kar elde edilmiştir. Bu tohumlara cumhuriyetin kurulmasından sonra Adana ve Nazilli'de kurulan istasyonlar ve çiftliklerde ulaşılmıştır. Ayrıca Malatya ve Elazığ yöresinde de pamuk ziraatını geliştirmek ve pamuğun ıslahı için uzmanlara incelemeler yaptırılmıştır. (Yeni Mersin Gazetesi, 31 Temmuz 1934, s. 1.) Bunların yanında az yağışlı yerlerde ürün yetiştirme yöntemlerini arayıp tespit eden ve sonuçlarını köylüye bildiren Eskişehir Drayfarming (Kuru Ziraat) istasyonu da Cumhuriyet eserlerinden birini teşkil etmektedir.

Çukurova bölgesinde pamuk üretimi oldukça eskilere dayanmaktadır. Fakat Adana ve yöresinde pamuk üretiminin ancak yüz elli, iki yüz yıldan beri önem kazandığı söylenebilir. Ülkemiz genelinde yetiştirilen açık koza ve kapalı koza pamuk cinslerinin bu bölge dede yetiştirildiği görülmektedir. Açık koza diye tabir edilen pamukların tohumları Amerika'dan gelmekte ve bölgede "Klevland" çeşidi kullanılmaktadır. Kapalı koza olarak bilinen pamukların menşei Asya'dır. Dağ malı, yerlim, Kapu malı, kozacı parlağı, makine kırması, piyasa temizi isimleriyle bilinmekte ve öteden beri üretilmektedir. (Ali Rıza Tuncal, Pamuk ve Pamukçuluk, Mersin, 1939, s. 8).Çok uzun zamandır bölgemizde yetiştirilen pamuk gerek hükümetlerin çabaları gerekse geçmişten getirilen bilgi ve tecrübeler ışığında her geçen gün daha da geliştirilmeye çalışılmaktadır. Sahada yaşanan birtakım olumsuzluklarda bulunmaktadır. Pamuk üretimi ile ilgili yaşanan sıkıntılar şu şekilde dile getirilmiştir.

*İlimizde halen iki çeşit pamuk ekilmekte olup bunlardan ilki klevland diğeri ise yerli koza cinsidir. Amele azlığı nedeniyle üreticinin dayanıklı olduğunu düşündüğü kapalı kozaya eğilimleri fazladır. Amele teşkilatı iyi bir hale getirildiği takdirde klevland üretimine rağbet artacaktır.

*Bazı yıllarda yaşanan pamuk fiyatlarındaki düşüklük çiftçi için büyük bir darbe olmakta ve esasen borçlu durumda buldukları için yıllarca bu durumdan kendilerini kurtaramamaktadırlar. Bu nedenle pamuk fiyatlarının üreticiyi zarara uğratmayacak şekilde belirli bir sınırdan aşağı düşürülmemesi için gerekli tedbirlerin alınması önemlidir.

*Pamuk üretim masrafının azaltılmasında büyük etken olduğu önemle vurgulanan mibzerle ekme ve çapa makinesi ile çapalama işini genelleştirmek üzere Ziraat Bankasınca pamuk mibzeri ve çapa makineleriyle, traktör vs. ziraat aletleri satın alınarak çiftçilere uygun şartlarla verilmesi ve ziraat makinelerinde yakılacak maddelerin ücretlerinin azaltılması uygun olacaktır.

*Birkaç yıl evvel Tarsus ovasının ilkbahar ve yaz aylarında karşı karşıya kaldığı devamlı kuraklık nedeniyle gerçekleşen pamuk rekoltesinin az olmasından ötürü çiftçiler, birkaç yıl boyunca ne bankaya ne de başkalarına olan borçlarını ödeyemez hale gelmişlerdir. Ziraat Bankasının da kendilerine sağladığı kredi yeterli gelmediğinden birçok çiftçinin yeniden tefecilerin eline düştüğü ve kısa bir vade için %30'a kadar faiz vermek zorunda kaldıkları bir gerçektir. Bütün malı Ziraat Bankasına ipotek olan birçok çiftçi bulunmaktadır. Bu sebeple Ziraat Bankası'nın verdiği kredi ile işini çeviremeyen çiftçilerin %30 faizle de olsa tefecilere gittiği bilinmektedir. Ancak çiftçinin derdine bu durumun bile çare olamadığı bu nedenle de Ziraat Bankası'nın kredi

oranını 2.000 liraya arttırma; almakta olduğu %9 faizi %6'ya indirme ve şartlarını çiftçi için daha uygun bir şekle sokması temenni edilmektedir. Dönem pamuk ekim ve üretiminde yaşanan sıkıntılar ve çözüm için öneriler olsa da pamuk ekim ve üretiminin geçmişten bugüne devam ettiği bir gerçektir.

İl ve İlçeler	Pamuk		İl ve İlçeler	Pamuk	
	Dönüm	Kilo		Dönüm	Kilo
Anamur	235	2.456	Tarsus	216.761	3.781.473
İÇEL(Silifke)	290	13.060	MERSİN	15.355	1.525.201
Gülner	312	8.674	-	-	-
Mut	1.345	2.643	-	-	-
İl Toplamı	2.182	26.833	İl Toplamı	232.116	5.306.674

Tablo 1: 1927 Yılı Pamuk Ekim ve Üretimi

Kaynak 1927 Tarım Sayımı, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1970, s.79.

1927 yılı pamuk ekim ve üretimi İçel ve Mersin illeri karşılaştırmasında toplam üretim bakımından Mersin ilinin ekim alanı doğrultusunda üretimde de çok önde olduğu göze çarpmaktadır. İçel ilinde dönüm başına üretilen kilo miktarına bakıldığında en düşük verimin Mut ilçesinde en yüksek verimin ise Silifke'de olduğu görülmektedir. İlerleyen yıllarda Mersin ve İçel şehirlerinin birleşerek pamuk ekim ve ürün sayısal verilerinin bir arada gösterildiği tablo ise aşağıdaki şekildedir.

İÇEL	Hektar	Ton
1928-1932 seneleri vasatısı (ortalaması)	4.594	4.664
1933	44.763	1.300
1934	46.400	5.998
1935	54.920	5.998
1936	61.020	6.962

Tablo 2: 1928-1936 Yılları Arasında Pamuk Ekiliş ve Ürünü

Kaynak: Tarım İstatistikleri 1928-36. s.112-113.

Verilen yıllarda ekim alanının her geçen yıl bir öncekine oranla arttığı görülmektedir. Buna karşılık üretimde beklenen oranda bir yükseliş olmamıştır. Hatta 1933 yılı için ekim alanının %800 civarındaki artışına rağmen üretim miktarındaki azalma göze çarpmaktadır. 1937-1939 yılları arasında Tarsus ilçesi ekim ve üretim miktarında diğer ilçelere göre en büyük paya sahiptir. Gülner ilçesi 1937-1938 yıllarında ekim ve üretimi ile genel toplama çok fazla katkı sağlayamamasına rağmen 1938'in sonları ve 1939 yıllarında Silifke, Anamur ve Mut ilçelerine yakın yüzdelere ekim ve üretim yapmıştır. (Tarla Ziraati Ürünleri İstatistiği 1937-1939....s.230.) İçel ilinde 1940 ve 1941 yıllarında ki ilçeler bazında ayrı ayrı ekim alanı toplamları (40-50 bin arası) artış oranı 1942 yılındaki toplam ekim alanı (yaklaşık 62 bin) artış oranına göre düşük kalmıştır. 1942 yılındaki artış oranının yüksek olmasında en büyük pay ise Tarsus ilçesinin kendi içinde ekim alanındaki gözle görülür yükselişidir. Bu yükseliş 1940 yılında 41.000 hektar iken 1941 yılında 42.000 hektar 1942 yılında ise 54.000 hektardır. Bu da toplam ekim alanının büyük bir kısmını Tarsus ilçesinin karşıladığının göstergesidir. (Tarla Mahsulleri İstatistiği 1940-1942, s.131).

1944-1946 yılları arasında pamuk ekim ve ürün incelemesi ise aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Kazalar	1944		1945		1946	
	Hek.	Saf Ton	Hek.	Saf Ton	Hek.	Saf Ton
Merkez	5.080	870	5.500	440	6.000	800
Anamur	100	20	50	3	50	10
Gülnar	100	15	50	3	40	4
Mut	350	55	160	10	170	17
Silifke	200	40	200	14	200	20
Tarsus	41.000	8.000	44.000	3.300	50.000	6.800
Yekûn	46.830	9.000	49.960	3.770	56.460	7.651

Tablo 3: 1944-1946 Yılları Arasında Pamuk Ekiliş ve Ürünü

Kaynak: Tarla Mahsulleri İstatistiği 1937-46...s.150.

Tarsus ve Merkez'de ekim alanı verilen yıllarda sürekli artış göstermiştir. Silifke ilçesinde durağanlık söz konusu iken Anamur, Gülnar ve Mut ilçelerinde ekim alanı ibresinin negatif yöne döndüğü görülmektedir.

Mersinde Pamuğun Ekonomik Değeri

Pamuk petrol gibi dünyada önemi her geçen gün artan bir üründür. (BCA 30.01.80.508.13) Hayatın her alanında karşımıza çıkan bu kıymetli ürünün üretimi devletler içinde bir güç kriteri olarak görülmektedir. Bu yüzden devletler pamuğun üretimi üzerinde hassasiyetle durmaktadır. Ülkemizde de Ziraat Vekaleti pamuk ile ilgili önemli çalışmalar yapmaktadır. Özellikle pamuğun maliyet fiyatını azaltmak için gereken her tedbire başvurmaktadır. Bu bağlamda yüksek verimli ve kaliteli çeşitlerin ekimi, toprağın iyi bir şekilde hazırlanmasına yarayan makine ve aletlerin kullanılması, tohumdan ve el emeğinden tasarruf eden makine ile ekme ve çapalamanın en etkili yollar olduğu görülmüştür. Bu sebeple Ziraat Vekaleti pamuk teşkilatı bulunan bölgelerde ve müesseseleri aracılığıyla çeşitli makineler, çapa aletleri ve özellikle ekme makinalarını çiftçilere tanıtmıştır. Ayrıca amele masrafından tasarruf etmenin de maliyeti azaltmak için önemli bir etken olması nedeniyle makineleştirme siyasetine bütün hızıyla devam edilmesi planlanmaktadır. (BCA 30.01.80.508.13) Ekonomik değeri bu kadar yüksek olan pamuğun Mersin ticaret borsasındaki fiyatlanması ise yıllar bazında tablodaki gibi gerçekleşmiştir.

(Fiyatlar 1933 sonuna kadar okka ve sonra kilo üzerinden kuruştur, istisnalar gösterilmiştir.)

Yıllar	Pamuk*					
	Koza**	Kapımalı	Kozacı Parlağı	İane 1.	Çiğit Yerli	Çiğit Tane
1927	396.99	329.05	328.65	357.26	26.94	21.55
1928	452.97	370.68	356.66	364.28	30.19	30.46
1929	404.61	349.67	330.20	348.76	26.63	31.24
1930	226.08	280.99	233.43	268.72	11.71	13.43
1931	189.84	177.78	167.73	185.97	11.42	13.94
1932	206.66	154.45	164.96	186.30	14.86	16.50
1933	229.25	162.95	159.63	179.92	13.31	-
1934	6.50	39.90	35.78	37.92	2.58	-
1935	7.89	43.98	40.85	44.19	2.40	-
1936	7.71	38.63	35.93	42.67	2.50	-
1937	6.00	37.00	32.38	44.42	3.39	-
1938	6.50	28.50	-	-	3.74	-
1939	-	38.50	-	-	-	-

Tablo 4: Mersin Ticaret Borsası'nda Pamuğun Yıllık Fiyat Ortalaması

Kaynak: İstatistik Yıllığı 1939-1940 .....s.340.

1927-1933 yılları arasında pamuğun yıllık fiyat ortalaması okka bazında değerlendirildiğinde dalgalanmaların olduğu yıllar tespit edilse de fiyat ortalamasının genel olarak düştüğü görülmüştür. 1935 yılında görülen yükseliş fabrikatörler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Dokuma fabrikası sahipleri bu durum karşısında zor durumda kaldıklarını iddia etmişlerdir. Bu gelişmeler neticesinde Adana pamuk fabrikatörlerinden bir heyet İzmir'e giderek buradaki fabrikatörlerle görüşmüşlerdir. Daha sonra hep birlikte İstanbul'a gitmişler ve akabinde İstanbul fabrikatörleriyle bir heyet halinde Ankara'ya da gideceklerdir. (Yeni Mersin Gazetesi, 28 İkinci Kanun 1935, s.1)

	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947
Mersin (Kleveland)	59.00	62.25	-	86.89	125.56	125.53	125.00	170.00

Tablo 5: Mersin Ticaret Borsası'nda Pamuğun Yıllık Fiyat Ortalaması

Kaynak: İstatistik Yıllığı 1949, s.217.

1942 yılı verisine sayısal anlamda ulaşamamış olsak da dönemin gazeteleri incelendiğinde pamuk fiyatlarıyla alakalı haberlerin varlığı göze çarpmaktadır. 13 Eylül 1942 tarihli Yeni Mersin gazetesinde "Pamuk Fiyatlarının Artırılması İsteniyor" başlıklı yazısında Ticaret Vekaleti'nin üreticileri hoşnut etmek amacıyla pamuk fiyatlarına bir miktar zam yaptığına değinilmiştir. Yalnız bu fiyatların da yeterli görülmediği bu yüzden de pamuk mıntıklarından Ankara'ya heyetlerin gönderilerek gerekli görüşmelerin yapılacağı üzerinde durulmuştur. Üreticiler pamuk fiyatlarının artırılması taleplerini aşağıdaki sebeplere dayandırmaktadırlar.

*Bütün gıda maddeleri fiyatlarının yükselmesi,

*Ürünü yetiştirmek için fazla emek ve fazla gidere ihtiyaç olması,

*Fiyatlara zam yapılmaz ve mevcut seviyesinde kalacak olursa gelecek yıl için pamuk ekimine devam etme noktasında sıkıntıların yaşanacak olması olarak gösterilmektedir. (Yeni Mersin Gazetesi, 13 Eylül 1942, s. 1-2)

Hububat Üretimi

Hububat denildiğinde tohumlarından un elde edilen buğday, arpa, mısır vb. ürünler akla gelmektedir. Hububatın başka gıdalara pek ihtiyacı olmadan insan ve hayvanları beslemesi, kolaylıkla saklanabilmesi ve az hacimde fazla gıda vermesi ile üretim safhasında her aşamanın iyi bir şekilde yapılmasının olumlu sonuçlarının yanı sıra az bir uğraşla da yetiştirilmesi bu yüzden ülkemizde bu alanda büyük çaplı ekimlerin yapılmasına vesile olmuştur. Bu nedenler göz önünde tutulduğunda ülkemizde olduğu gibi dünyada da hububat üretiminin önemli bir karşılığının olduğu görülmektedir. Bu kadar geniş bir kitleyi etkileyen hububat üretiminde milletler yaşam ihtiyaçlarını diğer milletlerin yardımına gerek kalmadan başarmayı amaçlamaktadırlar. Hatta bazı devletler tedbirler olarak oluşan hububat açığını başka ürünlerle karşılama yoluna gitmişlerdir. Mesela Almanya buğday eksikliğini patates ile gidermeye çalışmaktadır. (İhtisas Raporu, Yaşar, Hububat(Ekinler), s.768-769).

Görüldüğü üzere hem ekonomik değeri hem de günlük hayata olan etkisi hububat üretimini değerli kılmaktadır. Özellikle savaş dönemleri, kuraklık, hastalık vb. gelişmelerin olduğu dönemler devletlerin ciddi anlamda sıkıntı yaşamalarına neden olmaktadır. Bu durum fiyatların dalgalanmasını tetiklemekte ve ürünlerin tedarik noktasında olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.

Buğday

Türkiye ziraatının bel kemiğini buğday oluşturmaktadır. Ancak mahsulün önemi memleketin her yanında aynı seviyede değildir. Bazı bölgelerde üreticinin başlıca gelirini oluşturan farklı ürünler veya hayvancılık olsa da buğday üretimi hiçbir zaman önemini tamamen kaybetmemiştir. (İhtisas raporu, Hacızade Mirza, Buğday fiyatlarının tanzimi, s.810.) Bahsi geçtiği gibi memleket açısından çok önemli bir ürün olan buğdayın tohum ıslahının en uygun ziraat usulleri uygulanarak yapılması Cumhuriyet döneminde de buğdaydan elde edeceğimiz kazanımları artırmıştır. Öyle ki Cumhuriyete gelinceye kadar memleketin ihtiyaç duyduğu buğdayın önemli bir kısmı dışarıdan karşılanırken bugünlerde kendi ihtiyacımız karşılandıktan sonra başka ülkelere de önemli oranda satış imkanı doğmuştur. (BCA 30.01.80.508.13) Yerli Çukurova buğdaylarına piyasada diğer buğdaylar gibi rağbet edilmemesi yüzünden Çukurova çiftçileri zarar görmektedir. Bu yüzden Çukurova buğdayının tüketim çareleri aranmıştır. Bu sebeple Adana Belediyesi Mersin, Tarsus, Ceyhan belediye reislerini Adana'ya davet etmiş ve bu davete Mithat Toroğlu katılmıştır. İncelemeler sonucunda bulunan çözüm ile yerli buğdaylarımızın Mersin, Tarsus, Adana, Ceyhan gibi şehirlerimizde ekmek yapılmak suretiyle kullanılmasına karar verilmiştir. Verilen kararın denemesini ilk olarak Adana Belediyesi gerçekleştirecektir. (Yeni Mersin Gazetesi, 13 Ağustos 1939, s.2)

Mersin ve İçel illerinde 1927 yılında ilçeleri bazında buğday ekim ve üretim dağılımları tabloda verilmiştir.

İl ve İlçeler	Buğday		İl ve İlçeler	Buğday	
	Dönüm	Kilo		Dönüm	Kilo
Anamur	27.424	1.026.050	Tarsus	259.818	13.775.595
İÇEL	62.794	4.643.745	MERSİN	90.681	5.862.757
Gülınar	46.852	1.335.407	-	-	-
Mut	41.444	2.295.812	-	-	-
İl Toplamı	178.514	9.301.014	İl Toplamı	350.499	19.638.352

Tablo: 6 1927 Yılı Buğday Ekim ve Üretimi

Kaynak: 1927 Tarım Sayımı, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1970, s. 27.

1927 yılı buğday ürününden alınan verimde İçel en yüksek verimle birinci sıradadır. Onu Mersin ili takip etmektedir. Gülınar ilçesi ise ekim alanı ve bu alana bağlı alınan üretim miktarı göz önüne alındığında en düşük verime sahip olan ilçedir.

İlde 1928-1936 yılları arasında bakıldığında 71.028 hektar ile 1934 yılında buğday en geniş ekim alanına sahiptir. Bunun sonucunda üretim miktarı olarak alınan ton da yine en fazla bu yılda olmuştur. Dördüncü tarım bölgesinde ekim alanı arttıkça genel olarak İçel ilinde de ekim alanının artmıştır. Tarım İstatistikleri 1928-1936.....s.32-33)

1937-1939 buğday ekim ve ürün kıyaslaması hektar başına ton karşılığı aşağıda sunulmuştur.

Kazalar	1937		1938		1939	
	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton
Merkez	7.100	3.600	8.000	6.080	8.150	4.890
Silifke	2.500	3.000	2.600	3.000	2.600	1.800
Anamur	1.400	1.400	1.800	1.800	2.000	1.200
Gülınar	4.000	2.000	4.500	2.500	5.000	2.500
Mut	5.120	4.500	5.200	4.500	5.400	3.240
Tarsus	16.000	19.000	17.500	17.500	19.500	14.000
Yekün	36.120	33.500	39.600	35.380	42.650	27.630

Tablo 7: 1937-1939 Buğday Ekiliş ve Ürünü

Kaynak: Tarla Ziraatı Ürünleri İstatistiği 1937-39. S.23.

Bütün merkezlerde ekim alanında artış olduğu görülmektedir. Ancak 1939 yılında ekim alanının önceki iki yıla göre artmasına rağmen üretim miktarının ciddi şekilde azaldığı açıktır. Bu düşüşte Tarsus ilçesinin 1937-1939 yılları arasında negatif yönlü ivmesinin payı büyüktür. İkinci Dünya Savaşı'nın olduğu yıllarda ise Merkez ve ilçelerde buğday ekim ve ürün durumu aşağıdaki tablodaki gibi gerçekleşmiştir.

		Merkez	Silifke	Anamur		Gülınar	Mut	Tarsus
1940	Hektar	8.200	3.500	1.812		5.000	8.300	21.500
	Ton	11.000	4.000	2.000		5.000	10.000	26.000
1941	Hektar	8.390	3.250	1.808		5.000	8.457	23.200
	Ton	4.500	3.000	1.500		2.000	5.000	10.000
1942	Hektar	6.600	4.000	1.200		2.000	4.000	20.000
	Ton	4.000	2.200	600		800	2.000	9.000
1944	Hektar	6.480	3.200	600		1.900	4.540	19.360
	Ton	6.266	5.261	836		5.056	3.572	10.059
1945	Hektar	8.100	5.000	1.192		2.000	4.900	20.200
	Ton	4.898	3.702	700		3.422	3.526	11.146
1946	Hektar	9.150	3.600	600		2.000	3.850	25.000
	Ton	6.400	3.750	550		2.000	3.850	21.400
Yekün	Hektar	46.920	22.550	7.212		17.900	34.047	129.260
	Ton	37.064	21.913	6.186		18.278	27.948	87.605

Tablo 8: 1940-1946 Yılları Arasında Buğday Ekiliş ve Ürünü

Kaynak: Tarla Mahsulleri İstatistiği 1940-42. S.8, Tarla Mahsulleri İstatistiği 1937-46 s.7.

1940-1946 yılları arasında buğday ekim alanında dalgalanma söz konusu olmuştur. Ancak bu dalgalanmayla orantılı verim alındığı da söylenemez. Mesela Merkez'de 1940 yılında 8200 hektar olan ekim alanı 1941 yılında 8390 hektara çıkmışken bu alandan alınan üretim miktarında ciddi bir düşüş göze çarpmaktadır. Bunun tam tersinin söz konusu olduğu örnek de

mevcuttur. 1942 yılında Anamur ilçesinde 1200 hektar olan ekim alanı 1944 yılında 600 hektara düşmüşken bu alanlardan alınan üretim 1944 yılında daha fazla olmuştur.

Mersinde Buğdayın Ekonomik Değeri

Ülkemizde geniş bir ekim alanına sahip olan buğdayın 1929 senesinde yaklaşık olarak 27.000.000 kental tahmin edilen üretimi 1930 senesinde yaklaşık olarak 30 Milyon kentali bulmuş ve 1931 senesinde ise 35 milyon kentalı yaklaştırmış olduğu görülmektedir. Her yıl üzerine koyarak devam eden üretim artışı ne yazık ki aynı başarıyı ürünü elden çıkarırken gösteremeyecektir. Bu durumun ildeki yansımalarını görebilmek için son iki sene zarfında bu mahsulün fiyat dalgalanmalarını gösteren iki yıla bakıldığında 1929 senesinin ilk aylarında İstanbul Borsasında 17 kuruşa kadar satılan buğday bahsi geçen senenin sonlarına doğru 12 kuruşa düşmüştür. 1930 senesi sonlarında ise 6 kuruşa kadar bir fiyat üzerinden muamele görmüştür. Buğdayın çiftçilerimize ortalama 6 kuruştan fazlaya mal olduğu bir zamanda çiftçinin mahalinde bu mahsulü son zamanlarda 3 kuruşa kadar sattığı göz önüne alınınca buğday üreticilerinin adeta zararına çalışmaya mecbur kaldığı görülmektedir.

Buradan da anlaşılacağı üzere çiftçi üzerine düşen sorumluluğu fazlasıyla yerine getirerek üretim faaliyetinde bulunmuştur. Ancak dünyada etkili olan ve Türkiye'yi de içerisine alan ekonomik sorunlar ve bu sorunların çiftçiye yansımaları kırsal kesimde yaşanan üretim çöküşünü gölgeleyecek ve üreticinin zor bir sürece girmesine neden olacaktı. Aşağıda 1927-1939 yılları arasında buğday fiyat ortalaması tablosun mevcut olup bu tabloda da bahsi geçen buğday fiyat düşüklüğü durumunu göstermektedir.

(Fiyatlar 1933 sonuna kadar okka ve sonra kilo üzerinden kuruştur, istisnalar gösterilmiştir.)

Seneler	Hububat	
	Buğday	Un*
1927	12.16	18.68
1928	14.09	19.26
1929	13.34	18.51
1930	9.78	15.37
1931	5.84	9.28
1932	6.09	7.35
1933	4.64	6.12
1934	2.87	4.85
1935	2.86	3.92
1936	5.13	-
1937	5.38	-
1938	4.71	-
1939	4.50	-

*1934 Sonuna kadar 100 kiloluk çuval

Tablo 9: Mersin Ticaret Borsası'nda Buğdayın Yıllık Fiyat Ortalaması

Kaynak: İstatistik Yıllığı 1939-1940 .....s.340.

Hububat ürünlerinden buğdayın yıllık fiyat ortalamasının 1928 yılında yüksekliği göze çarpmaktadır. Buna paralel olarak un fiyat ortalamasının da diğer yıllara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Bunun aksine aynı orantının fiyat ortalaması düşüklüğünde de görüldüğü bir gerçektir. İkinci Dünya Savaşı yılları ve daha sonrasında ise buğday fiyat ortalaması değişikliği şu şekilde olmuştur.

Mersin (Yerli)	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949
	4.19	8.90	-	73.59	29.05	30.13	35.50 *	24.52	26.25	33.00

*Sert Buğday

Tablo 10: Mersin Ticaret Borsası'nda Buğdayın Yıllık Fiyat Ortalaması

Kaynak: İstatistik Yıllığı 1950, s.211.

Mersinde Arpa Üretimi ve Ekonomiy Etkileri

Arpa, hububatlar içerisinde tıpkı diğer ürünler gibi önemli bir yere sahiptir. Cumhuriyetle birlikte her alanda olduğu gibi arpa üretiminde de gerekli hassasiyet gösterilerek birtakım farklı uygulamalara gidilmiştir. Böylece hayatını toprağa adanmış çiftçilerimizin hem maddi hem de manevi anlamda mutlu olmaları hedeflenmiştir. Bu bağlamda yapılan çalışmalarda öncelikle arpaların ıslahı işi ön planda tutulmuş ve elde edilen mahsulün makinelerle temizlenerek ihraç potansiyeli artırılmaya çalışılmıştır. Yine arpa ziraatında güvenilir ürün elde etmek ve kaliteyi arttırabilmek için şimdiye kadar iyi sonuçlar vermeyen "Yazlık Beyaz Arpa" yerine ıslah istasyonlarının bulunduğu "Kışlık Beyaz Arpa" nın yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır. Bu suretle Yeşilköy istasyonunun elde ettiği "Dört Sıralı Beyaz Arpanın özellikle Trakya'daki ziraat oranı artmıştır. (BCA30.01.80.508.13) Görüldüğü üzere belki de doğru bilinen yanlışların üzerine gidilerek şartları karşılayamayan ve bu nedenle de istenilen seviyede verim alınamayan bir mahsulün değişimi görülmektedir. .

İl ve İlçeler	Arpa		İl ve İlçeler	Arpa	
	Dönüm	Kilo		Dönüm	Kilo
Anamur	35.730	1.157.864	Tarsus	65.059	3.789.186
İÇEL	44.660	4.053.316	MERSİN	55.889	3.554.427
Gülnar	34.928	887.307	-	-	-
Mut	20.332	1.013.499	-	-	-
İl Toplamı	135.650	7.111.986	İl Toplamı	120.948	7.343.613

Tablo 11: 1927 Yılı Arpa Ekim ve Üretimi

Kaynak: 1927 Tarım Sayımı, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1970,s.27.

İçel ve Mersin illerinin 1927 yılında ekim ve üretim miktarlarının ilk bakışta hemen hemen eşdeğer olduğu göze çarpsa da İçel ilindeki ilçe sayısının Mersin iline göre fazlalığı nedeniyle ekim alanının daha az potansiyele sahip olduğu da açıktır. 1928-1936 yılları arasında İçel ilinde hektar başına alınan ton karşılığı aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

İÇEL	Hektar	Ton
1928-1932 seneleri vasatı (ortalaması)	48.540	40.961
1933	36.226	32.781
1934	107.868	61.300
1935	67.695	59.000
1936	42.000	37.790

Tablo 12: 1928-1936 Yılları Arasında Arpa Ekiliş ve Ürünü

Kaynak: Tarım İstatistikleri 1928-36. ....s.36-37.

1928-1932 yılları arası arpa ekim alanı ve bu alandan alınan üretim miktarı bazında verim göz önüne alındığında bundan sonraki yıllara göre en yüksek verim ortalaması olan 1933 yılına çok yakın bir istatistik bulunduğu görülmektedir.

İçel vilayetinde 1939 yılında 37.200 hektar alanda arpa ekimi yapılmaktadır. Bu alan içerisinde Tarsus 15.200 hektarla başı çekmektedir. Buna karşın 1.800 hektar ekim alanı olan Anamur 1.440 ton üretimiyle de toplam üretime olan katkısıyla son sıradaki ilçesidir. (Tarla Ziraati Ürünleri İstatistiği 1937-1939, s.32)

		Merkez	Silifke	Anamur	Gülнар	Mut	Tarsus
1940	Hektar	8.600	5.325	1.165	3.900	2.750	19.800
	Ton	11.000	5.500	1.500	3.000	2.000	27.000
1941	Hektar	8.700	5.100	1.237	3.300	4.300	18.100
	Ton	5.500	3.500	800	1.500	2.500	9.500
1942	Hektar	4.000	4.500	1.100	1.000	3.900	1.200
	Ton	2.500	2.500	600	400	2.000	6.500
1944	Hektar	4.440	3.000	614	1.140	2.370	14.600
	Ton	3.050	4.220	1.017	1.909	1.340	5.439
1945	Hektar	4.750	4.670	1.569	1.450	2.750	13.500
	Ton	2.346	3.489	800	1.209	1.147	6.215
1946	Hektar	5.200	3.500	700	1.450	2.100	14.400
	Ton	4.160	3.500	700	1.250	2.000	12.200
Yekun	Hektar	35.690	26.095	6.385	12.240	18.170	81.600
	Ton	28.556	22.709	5.417	9.268	10.987	66.854

Tablo 13: 1940-1946 Yılları Arasında Arpa Ekiliş ve Ürünü

Kaynak: Tarla Mahsulleri İstatistiği 1940-42. S.17, Tarla Mahsulleri İstatistiği 1937-46 s.18.

Tabloda verilen yıllar arasında Merkez’de ve Mut’ta toplam ekim alanına en yüksek katkıyı 1941 yılı sağlamıştır. Silifke, Tarsus ve Gülнар’da 1940 yılı ekim alanının en yüksek olduğu yıl olurken 1945 yılı Anamur için ekim alanının zirveyi gördüğü yıl olmuştur.

Alınan verim bazında bakıldığında en az verimin Mut ilçesinde olduğu göze çarpmakta diğer ilçelerin ise birbirine yakın verime sahip olduğu görülmektedir. Yine de en yüksek verimin Silifke ilçesinde olduğu bilgisi de önemli bir detaydır.

Mersinde Mısır Üretimi

Mısır, ülkemizde birçok şehirde buğday ve arpadan sonra en çok ekilen bitki olma özelliği taşımaktadır. Ekmek yapımı ve nişasta başta olmak üzere her çeşit hayvan özellikle süt ve kümes hayvanları için iyi bir beslenme kaynağıdır. Mısır sapları ve koçhanı da kimi zaman yakacak olarak kullanılsa da kimi zaman hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Görüldüğü üzere farklı alanlarda kullanılan mısırın ülkemizde ise sert, at dişi ve cin mısırı çeşitleri ekilmektedir. Yeni Mersin Gazetesi 29 Nisan 1942, S.2.

İl ve İlçeler	Mısır		İl ve İlçeler	Mısır	
	Dönüm	Kilo		Dönüm	Kilo
Anamur	-	-	Tarsus	586	34.062
İÇEL(Silifke)	338	6.818	MERSİN	-	-
Gülнар	33	4.100	-	-	-
Mut	-	-	-	-	-
İl Toplamı	371	10.918	İl Toplamı	586	34.062

Tablo 14: 1927 Yılı Mısır Ekim ve Üretimi

Kaynak: 1927 Tarım Sayımı, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1970, S. 38.

1927 yılı mısır ekim ve üretiminde en yüksek verimi alan ilçe Gülнар’dır. Onu Tarsus ilçesi takip etmektedir. Silifke ise mısır ekim alanı az olmamasına rağmen üretimde elde edilen kilo miktarına bakıldığında elde edilen verimdeki düşüklük ilk bakışta göze çarpmaktadır.

1928-1932 yılları arasında İÇel’de ortalama mısır ekim alanı 2.080 hektar ve buna karşılık üretim miktarı 7.685 tondur. 1933 yılında 1350 hektar ekim alanı ve 1.603 ton üretim miktarı, 1934 yılında 4.110 hektar ekim alanı ve 10.600 ton üretim miktarı, 1935 yılında 3.150 hektar ekim alanı ve 1.900 ton üretim miktarı, 1936 yılında ise 1.180 hektar ekim alanı ve 1.590 ton üretim miktarının var olduğu saptanmıştır. (Tarım İstatistikleri 1928-1936.....S.64-65)

Bu verilere bakılarak 1928-1932 seneleri arasında en yüksek verimin alındığı da söylenebilmektedir. Buna karşın en düşük verimin 1935 yılında gerçekleştiği göze çarpmaktadır. İkinci Dünya Savaşı öncesi mısır ekim ve ürün dağılımının ilçeler bazında hektar başına düşen ton dağılımları aşağıdaki şekildedir.

Kazalar	1937		1938		1939	
	Hektar	Ton	Hektar	Ton	Hektar	Ton
Merkez	460	480	320	400	300	450
Silifke	50	50	70	80	70	80
Anamur	1.000	800	300	600	300	600
Gülnar	70	15	70	40	70	40
Mut	70	60	70	60	70	70
Tarsus	70	140	100	250	100	160
Yekun	1.720	1.545	930	1.430	910	1.400

Tablo 15: 1937-1939 Mısır Ekiliş ve Ürünü
Kaynak: Tarla Ziraatı Ürünleri İstatistiği 1937-39. s.77.

Anamur bahsi geçen yılların hepsinde mısır ekim alanı olarak bakıldığında öncü olmuştur. Bunun tam tersi olarak Silifke verilen yıllar arasında en düşük ekim alanına sahip ilçedir. Üretimden elde edilen toplam miktar ekim alanı ile doğru orantılı olarak Anamur'da en yüksek seviyede olurken Silifke'de en düşük seviyede kalmıştır. 1940-1946 yılları arasındaki ilgili ürüne ait tablo ise şu şekildedir.

		Merkez	Silifke	Anamur		Gülnar	Mut	Tarsus
1940	Hektar	300	75	300		70	75	150
	Ton	450	100	500		50	75	300
1941	Hektar	200	80	250		50	80	600
	Ton	420	150	200		50	100	400
1942	Hektar	280	100	1.400		20	21	350
	Ton	120	60	1.000		8	10	140
1944	Hektar	200	20	300		50	70	200
	Ton	330	50	860		90	98	160
1945	Hektar	300	65	400		50	108	250
	Ton	203	95	600		45	103	6
Yekun	Hektar	1280	340	2.650		240	354	1.550
	Ton	1523	455	3.160		243	386	1.006

Tablo 16: 1940-1946 Yılları Arasında Mısır Ekiliş ve Ürünü

Kaynak: Tarla Mahsulleri İstatistiği 1940-42. S.44, Tarla Mahsulleri İstatistiği 1937-46 S.46.

1940-1946 yılları arasında ekim alanının en yüksek olduğu ilçe olan Anamur'da üretim miktarının da aynı oranda yüksekliği göze çarpmaktadır. Ancak elde edilen ürün potansiyeli yani verim göz önüne alındığında Silifke'nin daha yüksek verime sahip olduğu söylenebilir. Bunun dışında 1942 yılında Anamur'da ekim alanının 1941 yılına göre yaklaşık altı katına çıktığı ancak Gülnar, Mut ve Tarsus ilçelerinde 1942 yılının 1941 yılına göre ekim alanı bakımından hemen hemen yarı yarıya düştüğü bir yıl olduğu gözlenebilir.

Mersin'de Meyve Üretimi

Anadolu insanının en büyük uğraşı olan toprak güneşle harmanlandığında hiç şüphesiz ortaya mükemmel ürünler çıkmaktadır. Bunun bir sonucu olarak tarih boyunca bu coğrafyada "toprak-pazar" ilişkisi hep canlı kalmış ve ekonominin diğer unsurlarının da gelişmesini etkilemiştir. Böylece üretim ile tüketim arasında kurulan köprü farklı mahsullerin yetiştirilmesi konusunda itici bir güç olmuştur. Bunun bir sonucu olarak meyvecilik de bu coğrafyada zamanla yaş ve kuru meyve tüketilmesi gibi farklı anlamlar kazanarak üretimini artırmaya çalışmıştır.

Geçmişten bu güne meyve üretiminin gerek iç piyasada var olan karşılığı gerek dış piyasalara satma arzusu bu alanın fazlasıyla ön plana çıkmasına neden olmuştur. Öyle ki Cumhuriyetle birlikte meyveciliği milli servetin en büyük kaynaklarından biri yapabilmek adına elma, incir, zeytin, fındık, narenciye, fıstık, kayısı konularında çalışılmak üzere Arifiye, Aydın, İzmir, Giresun, Antalya, Gaziantep ve Malatya'da birer istasyon kurulmuştur. Bunun yanında elma, armut, kayısı, vişne, badem, narenciye ve diğer meyveli fidanları yetiştirmek amacıyla da Kastamonu, Niğde, Ankara-İrmak, Erzincan, Kütahya, Çanakkale, Alanya, Tarsus, İzmir-Mersinli'de birer fidanlık kurulmuştur. (BCA30.01.80.508.13)

1934 yılında yalnız 24.000 meyve fidanı dağıtılmış iken 1937 yılında bu adet 365.000'e ulaşmıştır. Yukarıda sayılan iller içerisinde önemli bir yere sahip olan Tarsus fidanlığının nitelik bakımından değerlendirilmesinin yapılması bölge açısından önem arz etmektedir. Bu konuda İçel Milletvekili Süleyman Fikri B. yaptığı Meclis konuşmasında, son yıllarda Mersin ve Adana yöresinde narenciyeye karşı ilgi ve alakanın artmasından bahsederek Tarsus'ta bir narenciye fidanlığı tesis edilmesi üzerinde durmuştur. Ancak ayrılan bütçenin yetersizliği nedeniyle iyi bir tertibat alınamamasından kaynaklı ufak bir don hadisesinde on binlerce fidanın işe yaramaz bir hale gelmesinden bahsetmiştir. Sözlerine bu fidanlığın havası, suyu ve konumu daha uygun olan Mersin'e nakli üzerinden devam ederek bu fidanlığın nerede olursa olsun yalnız narenciye değil diğer meyveli ağaçlarında yetiştirilmesi gerekliliğine değinmiştir. (TBMMZC,15.05.1933 Devre 4 S.178) Böylece konunun tespit edilerek mecliste dile getirilmesi çözüm noktasında daha etkili olması beklenmektedir.

Narenciye yetiştirme noktasında üzerinde durulması gereken bir diğer husus hiç şüphesiz sulama mevzudur. Mersin ile Lemas köyü arasında binlerce hektar narenciye yetiştirmeye uygun arazi bulunmaktadır. Yalnız Mersin'de olduğu gibi bu havalide de su ihtiyacı karşılanmadıkça bütün arazinin ağaçlandırılmasına imkan yoktur. Buralarda şehir halkı gibi köylüler de bahçe yetiştirmeye başlamışlardır. Bu yörede Elvanlı, Girindez, Çeşmeli, Tece ve Lemas suları iyi bir su taksimatı yapıldığı takdirde bütün bu mıntıkeyi sulayabilecek seviyededir. (BCA. 30.10.229.539.8)

Portakal Üretimi

Turunçgiller içerisinde yer alan meyveler gerek Mersin gerekse ülkemiz adına bir servet kaynağıdır. Kullanım alanının genişliği bu ürünlere artı değer katarak pazar paylarının artmasını tetiklemiş ve bu da üretimin önemini artırmıştır. Bu döngü içerisinde yer alan en başarılı ürünlerden biri hiç şüphesiz ki portakaldır. Mersin'de en önemlisi Yafa olmak üzere Trablus, Ebussurra, Dört Yol, Dilimli, Yerli, Tatlı, Kan portakalı adlarıyla 8 cins bulunmaktadır. Bunlardan üretimin %90'ı Yafa, %5'i Trablus ve geriye kalan %5'i de diğer cinsler karşılamaktadır. Yafa ve Trablus dışında diğer cinslere önem verilmemesinin nedeni ambalaj ömürlerinin kısa olması ve az kazanç getirmesi olarak gösterilmektedir. (Muazzez Çiftçi, İçel'de Tarım İşleri ve Hayvancılık, 1 Nisan 1946,S.13).

Bu durumdan da anlaşılacağı üzere iklim ve coğrafi şartların getirdiği avantajın ekonomik değeri yüksek ve dayanıklı ürünlerle desteklenmesi bahçe bakım çalışmalarının tam ve zamanında yapılması mevcut durumun çok daha ileri taşınması noktasında üreticilere yardımcı olacaktır. Yukarıda bahsi geçen özelliklere sahip portakalın aşağıda verilen yıllardaki ağaç başına elde edilen meyve adetleri ilçeler bazında sunulmuştur.

		Merkez	Anamur	Gülnar	Mut	Silifke	Tarsus
1938	Ağaç (Adet)	130.000	12.000	100	10	1.200	2.800
	Elde Edilen Meyve(Adet)	10.500.000	300.000	6.000	500	160.000	260.000
1939	Ağaç (Adet)	145.000	15.000	100	10	4.000	3.000
	Elde Edilen Meyve(Adet)	28.000.000	400.000	7.000	600	200.000	400.000
1940	Ağaç (Adet)	160.000	15.000	150	10	6.000	3.500
	Elde Edilen Meyve(Adet)	35.491.400	3.500.000	8.000	600	1.500.000	500.000
1941	Ağaç (Adet)	160.000	15.500	150	50	6.000	3.500
	Elde Edilen Meyve(Adet)	10.000.000	1.400.000	3.000	1.000	500.000	200.000
1942	Ağaç (Adet)	120.000	8.000	-	-	4.000	4.000
	Elde Edilen Meyve(Adet)	25.000.000	800.000	-	(*)-	400.000	400.000
1943	Ağaç (Adet)	140.000	8.000	-	-	4.000	5.000
	Elde Edilen Meyve(Adet)	30.000.000	600.000	-	-	100.000	500.000
1944	Ağaç (Adet)	144.000	8.000	-	-	4.500	4.000
	Elde Edilen Meyve(Adet)	31.456.000	523.575	-	-	336.450	165.000
1945	Ağaç (Adet)	150.000	8.000	-	-	4.500	4.000
	Elde Edilen Meyve(Adet)	25.000.000	500.000	-	-	450.000	250.000

*Soğuktan zarar görmüştür.

Tablo 17: 1938-1945 Yılları Arası Portakal Üretimi

Kaynak: Meyve İstatistiği 1938-1942, s.255, Meyve İstatistiği 1941-1945 s.254.

1938-1941 yılları arasında portakal ağacı adedinde en yüksek artış Merkez’de görülmüştür. Ancak 1942 yılında Merkez’deki portakal ağacı sayısında ani bir düşüş olmuş verilen diğer yıllarda bu düşüş toparlanmaya çalışılmışsa da 1945 yılındaki portakala ağacı sayısı 1941 yılına yine de ulaşamamıştır. Buna benzer düşüşler Anamur ve Silifke ilçelerinde de olmuştur.

Portakal ağacından elde edilen meyve adedi sayısına bakılarak alınan verimin en yüksek olduğu belli bir ilçe olmamıştır ve verim bakımından dalgalanma yaşanmıştır.

		Merkez	Anamur	Silifke	Tarsus
1946	Ağaç Sayısı	200.000	9.000	4.500	4.500
	İstihsal Adet	50.000.000	600.000	200.000	250.000
	Fiyat Adet/Kr.	3	2	2	2
1947	Ağaç Sayısı	1.000.000	11.000	7.000	8.000
	İstihsal Adet	60.000.000	500.000	200.000	200.000
	Fiyat Adet/Kr.	3	2	2	2
1948	Ağaç Sayısı	1.000.000	11.000	7.000	8.000
	İstihsal Adet	70.000.000	300.000	200.000	250.000
	Fiyat Adet/Kr.	3	3	3	3
1949	Ağaç Sayısı	1.010.000	11.700	7.200	8.500
	İstihsal Adet	65.650.000	760.500	468.000	552.500
	Fiyat Adet/Kr.	3	3	3	3
1950	Ağaç Sayısı	1.150.000	11.700	7.200	8.500
	İstihsal Adet	42.000.000	2.000.000	500.000	500.000
	Fiyat Adet/Kr.	5	4	5	5

Tablo 18: 1946-1950 Yılları Arasında Portakal Ağaç Sayısı, İstihsal ve Fiyatlar

Kaynak: Meyve İstatistiği 1946-1952 s. 506-507.

Verilen yıllarda toplam portakal ağaç sayısının en çok Merkez'de olduğu görülmektedir. Dolayısıyla üretiminde en çok Merkez'de olduğu açıktır. 1946 yılındaki ağaç sayıları göz önüne alındığında 1947 yılına hızlı bir yükselişe girildiği görüldüğü gibi diğer yıllarda böyle bir yükseliş söz konusu olmamıştır. Tabloda göze çarpan başka bir detay ise Anamur ilçesinde üretim miktarı adedinin önce 1948 yılından 1949 yılına yüzde yüz arttığını 1950 yılında ise yine olağanüstü bir yükselişe yaklaşık üç katına çıktığıdır. Tüm bu bilgilerden farklı olarak işin ekonomik boyutunda ürünlerin adet fiyatlarının birbirine yakın seviyede seyrettiği ve verilen yılların hiçbirinde bariz bir artış veyahut düşüşün yaşanmadığı da görülmektedir.

Limon Üretimi

Limon zirai, iktisadi, gastronomi ve tıbbi-aromatik gibi birçok kullanım alanıyla kendine artı değer katan kıymetli bir meyvedir. Medeniyet tarihi içerisinde nerede ve ne zaman çıktığı konusunda net bilgilere sahip olmasak da Asya'nın güneydoğusu ile Okyanusya'nın kuzeyinden dünyanın dört bir tarafına yayıldığı bilinmektedir. Limon tıpkı diğer coğrafyalarda olduğu gibi Akdeniz havzası için de değerli bir üründür. Öyle ki havzada zeytin, bağcılık ve turunçgiller meyveciliğinin ilk üç basamağını oluşturmaktadır. Güven Şahin, Türkiye'de Limon Yetiştiriciliğinin Ziraat Coğrafyası Perspektifinde Analizi, s.55, 75) Türkiye'de ise turunçgil tarımı 1930 sonrasında bir gelişme göstermiştir. 1930'larda limon ihtiyacı dışarıdan karşılanmakta portakal ise lüks bir meyve olarak dikkat çekmektedir. 1936'da planlı bir şekilde turunçgil tarımını geliştirme çabalarına başlanmış ve bunun sonucunda 1944'ten sonra limon dışalımını durdurulmuş hatta 1950'den sonra da dışarıya geçildiği görülmüştür. (Yurt Ansiklopedisi, s.3672) Böylece dışalım yoluyla kaybettiğimiz milli servetin şartların olgunlaştırılması ile memleket lehine sonuçlanması önemli bir gelişme olmuştur.

Akdeniz Havzası'nın önemli bir parçası olan Mersin'de de limon üretimi gerçekleştirilmektedir. Burada üç limon cinsi vardır. Bunlar dikenli, dikensiz ve yediverendir. Dikenli diye adlandırdığımız cins Mersin'in yerli limonudur. Bunun meyvesinin erken toplanması gerekmektedir. Çünkü sonbahar ve kış aylarındaki rüzgârlardan dolayı üretiminde fazla kayba uğramaktadır. Dikensiz cinsin ise verimi fazladır. Yediveren diye adlandırdığımız ve her mevsim çiçek açıp meyve veren cins de çok değerlidir. Bunlar Mersin'e Adalardan ve İtalya'dan gelmiştir. Muazzez Çiftçi, İçel'de Tarım İşleri Ve Hayvancılık, 1 Nisan 1946, s.13). Farklı cinsten ağaçların bulunmasının ve her birinin kendine has özellikler barındırmasının, üreticinin bunlar arasından kendi toprağına en uygun olanını seçmesinin üretimin ilerlemesi noktasında avantaj sağlayacağından şüphe yoktur. Bahsi geçen durumların somutlaştırılması adına 1938-1945 yılları arası limon üretim tablosu aşağıda sunulmaktadır.

		Merkez	Anamur	Gölnar	Mut	Silifke	Tarsus
1938	Ağaç (Adet)	3.500	3.500	150	100	3.200	850
	Elde Edilen Meyve(Adet)	1.400.000	300.000	10.000	4.000	2.000.000	20.000
1939	Ağaç (Adet)	5.000	4.000	200	150	3.500	1.000
	Elde Edilen Meyve(Adet)	1.500.000	400.000	12.000	5.000	4.000.000	100.000
1940	Ağaç (Adet)	5.850	4.250	200	150	4.100	1.000
	Elde Edilen Meyve(Adet)	2.180.000	1.900.000	14.000	6.000	5.800.000	100.000
1941	Ağaç (Adet)	5.850	4.250	200	150	4.000	1.000
	Elde Edilen Meyve(Adet)	1.300.000	1.500.000	10.000	4.000	5.000.000	60.000
1942	Ağaç (Adet)	4.000	3.000	-	-	6.000	1.000
	Elde Edilen Meyve(Adet)	1.000.000	400.000	-	-	3.000.000	25.000
1943	Ağaç (Adet)	15.000	3.500	-	-	15.000	1.200
	Elde Edilen Meyve(Adet)	4.000.000	120.000	-	-	6.000.000	120.000
1944	Ağaç (Adet)	15.500	3.500	-	-	20.000	1.000
	Elde Edilen Meyve(Adet)	14.000.000	103.865	-	-	8.553.200	38.000
1945	Ağaç (Adet)	30.000	5.000	-	-	22.000	1.000
	Elde Edilen Meyve(Adet)	17.000.000	120.000	-	-	10.000.000	75.000

Tablo 19: 1938-1945 Yılları Arası Limon Üretimi

Kaynak: Meyve İstatistiği 1938-1942, S.251, Meyve İstatistiği 1941-1945 S.250.

Tablo incelendiğinde 1945 yılında 30.000 adet limon ağacı ile en yüksek ağaç sayısının Merkez’de olduğu görülmektedir. Yine verilen tüm yıllarda limon üretiminin Merkez’de en yüksek olduğu söylenebilir. Bu sıralamayı 1942 yılına kadar Anamur ve Silifke’nin takip ettiği görülmektedir. Ancak 1942 yılından sonra Anamur ilçesindeki ağaç sayısının çok az bir oranda arttığı ve Merkez ile Silifke ilçesindeki limon üretimiyle yarışamaz hale geldiği de ilginç bir veri olarak dikkat çekmektedir. Savaş sonrası dönemdeki limon nicel verileri tablo da mevcuttur.

		Merkez	Anamur	Silifke	Tarsus
1946	Ağaç Sayısı	45.000	7.000	20.000	1.000
	İstihsal Adet	40.000.000	120.000	13.000.000	100.000
	Fiyat Adet/Kr.	2	2	2	2
1947	Ağaç Sayısı	80.000	8.000	30.000	1.000
	İstihsal Adet	60.000.000	130.000	20.000.000	100.000
	Fiyat Adet/Kr.	2	1	2	2
1948	Ağaç Sayısı	80.000	8.000	30.000	1.000
	İstihsal Adet	75.000.000	150.000	2.500.000	100.000
	Fiyat Adet/Kr.	2	1	2	2
1949	Ağaç Sayısı	103.000	9.000	35.000	1.200
	İstihsal Adet	41.200.000	3.600.000	14.000.000	480.000
	Fiyat Adet/Kr.	5	2	7	7
1950	Ağaç Sayısı	120.000	10.000	40.000	1.500
	İstihsal Adet	40.000.000	1.500.000	8.000.000	500.000
	Fiyat Adet/Kr.	5	5	5	4

Tablo 20: 1946-1950 Yılları Arasında Limon Ağaç Sayısı, İstihsal ve Fiyatlar

Kaynak: Meyve İstatistiği 1946-1952 s. 500-501.

Yukarıda verilen veriler ışığında 1949 yılında Silifke ve Tarsus ilçelerinde limon fiyatlarının yüksekliği dikkat çekmektedir. Anamur ilçesinde ise ağaç başına alınan üretim adetleri göz önüne alındığında diğer ilçelerden bir farkının olmamasına rağmen limon adet fiyatının bariz düşüklüğü göze çarpmaktadır. Merkez’de üretim miktarı en çok 1948 yılında gerçekleşirken Anamur’da üretim miktarının en yüksek olduğu yıl 1949, Silifke’de 1947 ve Tarsus’ta 1950 yılı olmuştur.

Üzüm Yetiştiriciliği

Üzüm, memleketin önemli bir kısmında yetişerek Anadolu insanının temel geçim kaynaklarından biri olmayı başaran bir üründür. Yüzyıllar boyunca envaiçeşidiyle damaklarda farklı tatlar bırakan üzüm yalnız yaş olarak pazarlarda ticari bir anlam kazanmakla kalmamış kurusu da dahil olmak üzere birçok farklı şekilde işlenerek tüketicinin beğenisine sunulmuştur. Böylece üreticisinin yüzünü her daim güldürmeyi başarmıştır.

Cumhuriyet’in ilk günlerinde Vekâlet emrinde Erenköy’de Amerika Asma Fidanlığı vardı. Daha sonra Ankara, Bilecik, Halkalı, Kırklareli, Tekirdağ ve Manisa’da olmak üzere bu fidanlıkların sayısı yediye çıkarıldı. 1924 yılında ise bağcılara 6.725 çubuk dağıtılırken 1937 senesinde bu miktar 2.500.000 ulaştırılarak bu fidanlıklar desteklendi. 1944-1945 yılı içinde ise fidanlıklarımızda 2.895.500 köklü, 6.500 aşılı köklü Amerika asma fidanı üretildi ve dağıtılmaya hazırlandı. (Tarım Bakanlığı 1945 Yılı Çalışmaları) Görüldüğü üzere yıllar ilerledikçe dağıtılan çubuk/fidanlarda bir artışın var olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bağcılığın ilerlemesini yalnızca bununla açıklamak bizleri büyük bir hataya sevk edecektir. Çünkü üretim dediğimiz yapı iç içe geçmiş birçok unsurun bir araya gelmesi ve birbirini tamamlamasıyla başarıya ulaşmaktadır. Bu yüzden bağcılığın daha da ileri götürülebilmesi için gereken unsurları şu şekilde sıralayabiliriz:

*Tecrübe müesseseleri hariç Avrupa’dan köklü veya aşılı köklü çubuk ithalinin yasaklanması,

*Kuru üzüm ve üzüm mamulünün orduda, resmi kurumlarda tüketiminin sağlanması,

*Bağcılar arasında kooperatifler oluşturulması,

*Bağ budama ve aşısı ile uğraşacakların kendi bölgeleri dahilinde mıntıka ziraat müdür, memur veya istasyonları veyahut ziraat odaları tarafından ücretsiz olarak sınava tabi tutularak kendilerine sertifika verilmesi ve ancak bu sertifikayı taşıyanların budayıcı ve aşıcı olarak istihdam edilmesi şeklinde gösterilebilir. (İhtisas Raporu, Bağcılık, Encümen Raporu, s. 640-641)

Bölgede ilçelerin aşağıda verilen yıllarda yaş üzüm hasılatları aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

		Merkez	Anamur	Gülnar	Mut	Silifke	Tarsus
1938	Hektar	600	200	400	2.600	220	3.500
	Elde Edilen Yaş Üzüm (Ton)	1.800	500	1.000	2.000	500	6.000
1939	Hektar	610	200	400	2.600	250	3.500
	Elde Edilen Yaş Üzüm (Ton)	2.000	100	400	3.000	400	6.000
1940	Hektar	610	200	400	2.600	250	3.500
	Elde Edilen Yaş Üzüm (Ton)	1.000	10	40	550	100	2.300
1941	Hektar	630	200	500	2.600	250	3.520
	Elde Edilen Yaş Üzüm (Ton)	1.200	60	80	1.500	125	3.500
1942	Hektar	640	200	600	2.600	250	3.600
	Elde Edilen Yaş Üzüm (Ton)	1.800	80	600	1500	200	3.500
1943	Hektar	650	200	800	2.600	260	3.650
	Elde Edilen Yaş Üzüm (Ton)	1.500	80	1.200	2.000	300	4.000
1944	Hektar	700	220	850	2.700	300	4.500
	Elde Edilen Yaş Üzüm (Ton)	1.400	100	1.300	2.100	400	4.200
1945	Hektar	750	220	9.000	2.750	300	5.000
	Elde Edilen Yaş Üzüm (Ton)	1.500	80	1.400	2.000	300	2.500

Tablo 21: 1938-1945 Yılları Arası Üzüm Bağları Hasılatı

Kaynak: Meyve İstatistiği 1938-1942, s.241, Meyve İstatistiği 1941-1945 s.240.

Yukarıda verilen tüm yıllarda üzüm bağı alanının arttığı ancak üzüm bağı hasatının dalgalanma gösterdiği söylenebilir. Ayrıca üzüm bağı alanının 1938-1945 yılları arasında Tarsus ilçesinde olduğu tablodaki verilerden çıkarılabilir. Bu doğrultuda en yüksek üzüm bağı hasatının Tarsus ilçesinde gerçekleştiği görülmektedir. Anamur, Mut ve Silifke ilçelerinde üzüm bağı alanının çok fazla artış göstermediği en yüksek artışın ise 1945 yılına bakıldığında Gülnar ilçesinde gerçekleştiği söylenebilir.

Sonraki dönem verilerine göz attığımızda 1946-1950 yılları arasında üzüm ekim alanı yaklaşık 5.000 hektar civarıyla Tarsus ilçesinin ilk sırada yer almasını sağlamıştır. Üzüm fiyatları ise her yıl ilçeler bazında hemen hemen eşit fiyatlanma göstermiştir. Ancak 1950 yılı hariç en yüksek fiyatlanmanın her zaman Merkez’de kilogram başına ortalama 30 kuruş ile daha yüksek bir fiyatlanma gösterdiği saptanmıştır. 1950 yılında ise en yüksek fiyatlanma kilogram başına 40 kuruş ile Mut ilçesinde yaşanmıştır. (Meyve İstatistiği 1946-1952, s. 482-483)

Zeytin Üretimi

Zeytin köklü bir geçmişe sahip asırlardır değerini hiç yitirmemiş bir üründür. Birçok meyve ağacı için “Anayurt” olma şerefini taşıyan Anadolu’nun en önemli gelir kaynaklarından biri olan zeytinciliğin gelişimi ve zeytin mahsulünün nitelikli bir hale getirilmesi, yabancı zeytin ağaçlarının aşılması ve bu ağaçların veriminin artması amacıyla İzmir, Muğla, Balıkesir ve Çanakkale’de “seyyar zeytin bakım teşkilatı” oluşturulmuştur. Teşkilatın çalışmaları iyi sonuçlar verince bu işleri daha kapsamlı

bir hale getirmek için bir kanun layihası hazırlanmıştır. (BCA. 30.10.229.539.8)1944-1945 yılı içinde 82.750 adet ürün veren zeytin ağacı budanmıştır. 10.329 dekarlık yabancı zeytinlik tespit edilerek halka dağıtılmıştır. (Tarım Bakanlığı'nın 1945 Yılı Çalışmaları) Kurulduğu ilk günden itibaren Cumhuriyet Hükümetleri bu konuda gerekli hassasiyeti göstererek birtakım tedbirler almıştır. Bu tedbirler aşağıdaki şekilde özetlenebilir.

*Hastalıklara dayanıklı çeşitlerin seçilerek çoğaltılması şarttır. Her zirai çevre için en uygun zeytin seçilmelidir.

*Zeytincilik kursları açılmalıdır.

*Budama kursları açılmalı, her zirai çevre için uzman budayıcılar yetiştirilmelidir.

*Yılın bir günü zeytincilik yapılan bölgelerde zeytin günü ilan edilmelidir.

*Bir zeytincilik cemiyeti oluşturulmalıdır.

*Zeytincilik birlikleri teşkil edilmelidir.

*Yöresel ve bölgesel zeytin fidanlıkları tesis olunmalıdır.

*Bir zeytin üretici kooperatifi teşkil olunmalıdır. (İhtisas Raporu, Zeytin, Encümen Raporu, s. 761-763)

Alınan tedbirler uygulandığında hiç şüphesiz olumlu sonuçlar elde edilecektir. İl özelinde baktığımızda da yaşanan birtakım sıkıntılar ve çözüm önerilerine değinmek gerekirse özellikle büyük bir miktara sahip olan yabancı zeytin ağaçlarının genellikle çalılık ve ormanlıklarla karışık bir şekilde olması ve bunun yanında tapulu arazide bulunması gösterilebilir. Bunun yanında aşılması ve imarı hususunda ziraat teşkilatının halkı teşvik ve bilgilendirme çalışmalarında eksiklik yaşanması da büyük bir dezavantaj oluşturmaktadır. (BCA. 30.10.229.539.8) Alınan tedbirler ve yapılan çalışmalar sonucunda Yeni Mersin gazetesinin 25 Şubat 1939 tarihli "Mut'ta Zeytincilik İhya Ediliyor" haberi bizlere yapılan çalışmaların sahadaki yansımalarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

(Yeni Mersin Gazetesi, 25 Şubat 1939) İl özelinde zeytin ağaçları verileri aşağıdaki tabloda gösterilerek konunun somutlaştırılması sağlanacaktır.

Seneler		1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942
İstifade Edilen Zeytin Ağaçları Adet		2.508.000	317.000	317.000	328.700	348.634	536.626	369.000
Elde Edilen Zeytin Kgr.		3.303.500	4.603.800	4.628.000	4.528.000	4.518.090	2.442.943	4.275.000
Elde Edilen Zeytinden	Yemekliğe Ayrılan Kgr.	912.000	1.302.300	1.164.000	1.162.000	1.273.367	379.620	1.050.000
	Yağa Ayrılan Kgr.	2.391.500	3.301.500	3.464.000	3.366.000	3.244.723	1.563.323	3.225.000
Yağa Ayrılan Zeytinden Elde Edilen Yağ Kgr.		315.200	550.375	712.800	663.200	554.945	248.795	657.000
Köylü Elinden Çıkarılan	Zeytin Fiyatı Kuruş	5.12	5.54	7.60	7.19	9.82	54.63	70.19
	Zeytin Yağı Fiyatı Kuruş	38.73	37.11	40.01	37.21	58.74	106.93	145.40
KİYMET	Yemekliğe Ayrılan Zeytinin Bedeli Lira	46.660	72.092	88.460	83.600	125.105	480.573	737.000
	Zeytinyağının Bedeli Lira	122.080	204.250	285.220	246.780	325.967	266.045	955.300
	Yekun	168.740	276.342	373.680	330.380	451.072	746.618	1.692.300

Tablo 22: İçel Vilayeti 1936-1942 Yılları Arası Zeytin Ağaçları, İstihsalı, Yağı ve Kıymeti

Kaynak: Zeytincilik İstatistiği 1936-1942, s.38.

Verilen yıllarda yağa ayrılan zeytinden elde edilen yağ kilogramı 1938 yılında en yüksek seviyede iken 1941 yılında en düşük değerini görmüştür. Köylü elinden çıkan zeytin fiyatı ile zeytinyağı elde edildikten sonraki fiyatı karşılaştırıldığında ise en yüksek artışın 1937 yılında olduğu bilgisi de dikkat çekicidir. Yemekliğe ayrılan zeytin ile zeytinyağının bedeli toplamı 1942 yılına kadar sürekli artış göstermiş olup en yüksek artış oranının da 1942 senesine geçişte yaşandığı da bu veriye ek olarak sunulabilir.

Yıllar		1944	1945	1946	1947	1948	1949
İstifade Edilen Zeytin Ağaçları (Bin Adet)		383	383	388	391	393	470
Elde Edilen Zeytin Ton		455	1.540	2.415	2.940	1.523	5.209
Elde Edilen Zeytinden	Yemekliğe Ayrılan Ton	180	325	485	485	333	886
	Yağ Çıkarmağa Ayrılan Ton	275	1.215	1.930	2.455	1.190	4.323
Yağa Ayrılan Zeytinden Elde Edilen Yağ Ton		64	248	241	491	238	771
Köylü Elinden Çıkarken	Zeytin Fiyatı Krş.	81	17	31	32	34	31
	Zeytinyağı Fiyatı Krş.	245	232	232	262	168	171
KIYMET	Yemekliğe Ayrılan Zeytin Bedeli Lira	151.500	58.750	150.500	163.000	126.400	272.500
	Elde Edilen Zeytinyağının Bedeli Lira	157.600	612.000	795.100	1.312.000	412.800	3.408.400
	Zeytin ve Zeytinyağı Bedelleri Toplamı Lira	309.100	670.750	945.600	1.475.000	539.200	3.680.900

Tablo 23: İçel Vilayeti 1944-1949 Yılları Arası Zeytin Ağaçları, İstihsalı, Yağı ve Kıymeti
Kaynak: Zeytincilik İstatistiği 1944-1949, s.36.

Köylü elinden çıkan zeytin fiyatının en pahalı olduğu yıl 1944 yılıyken 1945 yılında 17 kuruş ile en düşük seviyesini görmüştür. Bundan sonraki dört yılda zeytin fiyatının 30 kuruş civarında olduğu tespit edilmiştir. Buna karşılık köylü elinden çıkan zeytinyağı fiyatının ise 1948 yılına kadar bariz bir dalgalanma yaşamadığı ancak bu yıldan sonra fiyatta keskin bir düşüşün olduğu saptanmıştır. Yine verilen yıllarda zeytin ve zeytinyağı bedelleri toplamı 1948 yılı için en düşük seviyede gerçekleşirken en büyük atılımı 3.680.900 lira ile 1949 yılında yapmıştır.

Sonuç

Tarım insanlık tarihiyle birlikte büyüyüp gelişen etkisi ve kapsamı bakımından dünyanın en büyük organizasyonudur. Geçmişten bugüne bu organizasyonun en önemli parçalarından biri hiç şüphesiz ki Anadolu olmuştur. Anadolu'ya bu özelliği kazandıran coğrafyaların başında ise Çukurova gelmektedir. Konumuzun öznesi durumunda bulunan ve 1933 yılında birleştirilecek olan Mersin ve İçel vilayetleri bu verimli coğrafyanın mühim bir kısmını sınırları içerisinde barındırmaktadırlar. Bu sebeple hemen her türlü ziraat bitkisinin yetiştirilmesi mümkündür. Pamuk, narenciye, hububat, zeytin ve sebze bölgenin en önemli ürünleridir

Mersin ilinde üretilen en önemli ürünlerden birisi pamuktur. Bu dönem içerisinde pamuk ekim ve üretimi İçel ve Mersin illeri karşılaştırmasında toplam üretim bakımından Mersin ilinin ekim alanı doğrultusunda üretimde de çok önde olduğu göze çarpmaktadır. Bu bölgede tarım ürünleri bakımından arpa üretiminde önemli bir konumdaydı. 1927 yılı buğday ürününden alınan verimde İçel en yüksek verimle birinci sıradadır. Onu Mersin ili takip etmektedir. Gülnar ilçesi ise ekim alanı ve bu alana bağlı alınan üretim miktarı göz önüne alındığında en düşük verime sahip olan ilçedir.

İlde 1928-1936 yılları arasına bakıldığında 71.028 hektar ile 1934 yılında buğday en geniş ekim alanına sahiptir. Bunun sonucunda üretim miktarı olarak alınan ton da yine en fazla bu yılda olmuştur. Dördüncü tarım bölgesinde ekim alanı arttıkça genel olarak İçel ilinde de ekim alanının artmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere çiftçi üzerine düşen sorumluluğu fazlasıyla yerine getirerek üretim faaliyetinde bulunmuştur. Ancak dünyada etkili olan ve Türkiye'yi de içerisine alan ekonomik sorunlar ve bu sorunların çiftçiye yansımaları kırsal kesimde yaşanan üretim çöküşünü gölgeleyecek ve üreticinin zor bir sürece girmesine neden olacaktı. Buğdaydan sonra Arpa üretimi, Mısır üretimi de önemli bir oranda yer almaktaydı. Meyve üretimi bakımından zengin olan ilde Narenciye üretimi başta gelmektedir. Bu ürünlerin içerisinde Portakal limon greylift önemli bir üretim konumundaydı. Bu dönemde bölgeye uygun verimi kalitesi yüksek olan fidan cinsleri yetiştirilerek halka fidan olarak dağıtılmıştı. Ayrıca fidan dikiminden gübrelemeye sulamadan ilaçlamaya kadar yetiştiriciye modern tarım ürünleri kursları düzenlenmişti. Bu dönemde ilde üretilen zeytin ve üzüm de ülke ekonomisine büyük oranda katkı sağlayan ürünlerdi.

Yazar Katkıları: Fikir– C. A.; Tasarım– C. A., Z. M. S.; Denetleme– C. A.; Kaynaklar– C. A.; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi– C. A., Z. M. S.; Analiz ve/veya Yorum– C. A.; Literatür Taraması– C. A., Z. M. S.; Yazıyı Yazan– C. A.; Eleştirel İnceleme– C. A.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Concept – C. A.; Design – C. A., Z. M. S.; Supervision – C. A.; Resources – C. A.; Materials – C. A.; Data Collection and/or Processing – C. A., Z. M. S.; Analysis and/or Interpretation – C. A.; Literature Search – C. A., Z. M. S.; Writing Manuscript – C. A.; Critical Review – C. A.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

1927 Tarım Sayımı, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1970.

BCA. 30.10.229.539.8

BCA.30.10.13.77.25

Çiftçi, M. (1946). İçel'de Tarım İşleri ve Hayvancılık, *İçel Mersin Halkevi Dergisi*.

Hacızade, M. (1931). "Buğday Fiyatlarının Tanzimi" Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları.

İhtisas Raporu, Bağcılık, Encümen Raporu Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, 1931.

İhtisas Raporu, Hububat(Ekinler) Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, 1931.

İhtisas Raporu, Zeytin, Encümen Raporu Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, 1931.

Tarım İstatistik Yıllığı 1939-1940, 1942.

Tarım İstatistik Yıllığı 1949, 1950.

Tarım İstatistik Yıllığı 1950, 1951.

Meyve İstatistiği 1938-1942, 1943.

Meyve İstatistiği 1941-1945, 1946.

Meyve İstatistiği 1946-1952, 1953.

Pınar, M. (2018). Mersin ve İçel'de Siyasi Hayat (1923-1950).

Şahin, G. Türkiye'de Limon Yetiştiriciliğinin Ziraat Coğrafyası Perspektifinde Analizi, Ahi Evran Akademi

Tarım İstatistikleri 1928-1936, 1938.

Tarla Mahsulleri İstatistiği 1937-1946, 1948.

Tarla Mahsulleri İstatistiği 1940-1942, 1948.

Tarla Ziraatı Ürünleri İstatistiği 1937-1939, 1940.

TBMMZC,15.05.1933 Devre 4 S.178.

Tuncal, A. R. (1939). Pamuk ve Pamukçuluk.

Yeni Mersin Gazetesi 29 Nisan 1942.

Yeni Mersin Gazetesi, 13 Ağustos 1939.

Yeni Mersin Gazetesi, 13 Eylül 1942.

Yeni Mersin Gazetesi, 25 Şubat 1939.

Yeni Mersin Gazetesi, 28 İkinci Kanun 1935.

Yeni Mersin Gazetesi, 31 Temmuz 1934.

Yurt Ansiklopedisi

Yurtoğlu, N. (2020). Atatürk Dönemi'nde Türkiye'de Pamuk Yetiştiriciliği ve Pamuk Politikası, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.39, S.68, (1923-1938)

Zeytincilik İstatistiği 1936-1942, 1944.

Zeytincilik İstatistiği 1944-1949, 1950.

Current Perspectives in Social Sciences'ta yayınlanan ve yazar Uğur KÜÇÜKOĞLU'na ait olan aşağıdaki iki yazıda yazarın ORCID numaraları sehven 0000-0003-3329-3121 olarak yazılmıştır.

Doğru olan ORCID numarası 0009-0008-0239-496X şeklinde olmalıdır.

“Toplam Kalite Yönetimi Uygulamalarının Akademisyenlerin İş Tatmini ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkisinin İncelenmesi: Atatürk Üniversitesi Örneği – 2019; 23(4): 1707-1736.”

“Yeşil Ürün Satın Alma Davranışları ve Ambalaja İlişkin Tutumun Çevreye Karşı Tutum Üzerindeki Etkileri – 2021; 25(1): 143-158.”

In the following two articles published in Current Perspectives in Social Sciences and written by author Uğur KÜÇÜKOĞLU, the author's ORCID numbers were mistakenly written as 0000-0003-3329-3121.

The correct ORCID number should be 0009-0008-0239-496X.

“Investigation of The Effect of Total Quality Management Practices on Job Satisfaction and Intention of Job Quitting of Academicians: The Case of Ataturk University - 2019; 23(4): 1707-1736.”

“The Effects of Green Product Purchasing Behaviors and Attitude Towards Packaging on Environmental Attitude - 2021; 25(1): 143-158.”

Current Perspectives in Social Sciences'ta yayınlanan ve yazar Mehmet Akif SEYİTOĞULLARI'na ait olan ait olan "Dünya Öküz ve Balığın Üstündedir" Hadisinin Coğrafya/Astronomi Perspektifinden Arka Planı: Bir Kavram Analizi - Current Perspectives in Social Sciences, 28(2), 182-187." başlıklı yazının 186. sayfasında yer alan aşağıdaki ifade yanlışlıkla yazılmış olup, doğru ifade en altta yazılmıştır.

4- Kozmolojik parametreler olan burçlar bazı ayetlerde (Hicr Suresi, 16. Ayet; Furkan Suresi, 61. Ayet; Buruc Suresi, 1. Ayet) geçmektedir. 12 parça içindeki yıldız kümelerinin şekilleri, bazı hayvan/nesne şekillerine benzetilmiştir. Bu benzetme sonucu burçlara koç, boğa, aslan, balık gibi çeşitli isimler verilmiştir. Hz. Muhammed'e (sav) farklı zamanlarda dünyanın ne üstünde olduğu sorulmuş, o da ilk sorulmuşta öküzün üstünde olduğunu, farklı bir zamanda ikinci kez sorulduğunda ise balığın üstünde olduğunu buyurmuştur. Bu cevaplarıyla, soru vakitlerinde dünyanın öküz ve balık burçlarından geçmekte olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda güneşin sabit olduğunu da on dört asır önceden mucizevi bir şekilde haber vermiştir. Sevgili peygamberimiz, veciz bir biçimde cevap vermiş ve o asrın insanlarını tatmin etmiştir.

Doğru ifade

4- Kozmolojik parametreler olan burçlar bazı ayetlerde (Hicr Suresi, 16. Ayet; Furkan Suresi, 61. Ayet; Buruc Suresi, 1. Ayet) geçmektedir. 12 parça içindeki yıldız kümelerinin şekilleri, bazı hayvan/nesne şekillerine benzetilmiştir. Bu benzetme sonucu burçlara koç, boğa, aslan, balık gibi çeşitli isimler verilmiştir. Hz. Muhammed'e (sav) farklı zamanlarda dünyanın ne üstünde olduğu sorulmuş, o da ilk sorulmuşta öküzün üstünde olduğunu, farklı bir zamanda ikinci kez sorulduğunda ise balığın üstünde olduğunu buyurmuştur. Bu cevaplarıyla, soru vakitlerinde dünyanın öküz ve balık burçlarından geçmekte olduğunu belirtmiştir. Sevgili peygamberimiz, veciz bir biçimde cevap vermiş ve o asrın insanlarını tatmin etmiştir.

The following statement on page 186 of the article titled "The World is on the Ox and the Fish" The Perspective of Hadith from the Perspective of Geography/Astronomy: A Concept Analysis - Current Perspectives in Social Sciences, 28(2), 182-187." published in Current Perspectives in Social Sciences and written by the author Mehmet Akif SEYİTOĞULLARI, was written by mistake and the correct statement is written at the bottom.

4- Kozmolojik parametreler olan burçlar bazı ayetlerde (Hicr Suresi, 16. Ayet; Furkan Suresi, 61. Ayet; Buruc Suresi, 1. Ayet) geçmektedir. 12 parça içindeki yıldız kümelerinin şekilleri, bazı hayvan/nesne şekillerine benzetilmiştir. Bu benzetme sonucu burçlara koç, boğa, aslan, balık gibi çeşitli isimler verilmiştir. Hz. Muhammed'e (sav) farklı zamanlarda dünyanın ne üstünde olduğu sorulmuş, o da ilk sorulmuşta öküzün üstünde olduğunu, farklı bir zamanda ikinci kez sorulduğunda ise balığın üstünde olduğunu buyurmuştur. Bu cevaplarıyla, soru vakitlerinde dünyanın öküz ve balık burçlarından geçmekte olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda güneşin sabit olduğunu da on dört asır önceden mucizevi bir şekilde haber vermiştir. Sevgili peygamberimiz, veciz bir biçimde cevap vermiş ve o asrın insanlarını tatmin etmiştir.

Correct expression

4- Kozmolojik parametreler olan burçlar bazı ayetlerde (Hicr Suresi, 16. Ayet; Furkan Suresi, 61. Ayet; Buruc Suresi, 1. Ayet) geçmektedir. 12 parça içindeki yıldız kümelerinin şekilleri, bazı hayvan/nesne şekillerine benzetilmiştir. Bu benzetme sonucu burçlara koç, boğa, aslan, balık gibi çeşitli isimler verilmiştir. Hz. Muhammed'e (sav) farklı zamanlarda dünyanın ne üstünde olduğu sorulmuş, o da ilk sorulmuşta öküzün üstünde olduğunu, farklı bir zamanda ikinci kez sorulduğunda ise balığın üstünde olduğunu buyurmuştur. Bu cevaplarıyla, soru vakitlerinde dünyanın öküz ve balık burçlarından geçmekte olduğunu belirtmiştir. Sevgili peygamberimiz, veciz bir biçimde cevap vermiş ve o asrın insanlarını tatmin etmiştir.

